

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

А. О. Москвіна

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

"ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ"

(для студентів 3 курсу денної та заочної форм навчання напрямку підготовки
6.060103 "Гідротехніка (Водні ресурси)")

Харків

ХНАМГ

2011

Москвіна, А.О. Конспект лекцій з дисципліни «Основи економічних теорій» (для студентів 3 курсу денної та заочної форм навчання напряму підготовки 6.060103 "Гідротехніка (Водні ресурси)") / А.О. Москвіна; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2011. - 209 с.

Автор: Москвіна А.О.

Рецензент: Бервено О. В., кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Рекомендовано кафедрою економічної теорії
протокол № 9 від 5.05.2009 р.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	4
1. Загальні засади соціально-економічного розвитку суспільства.....	5
1.1. Зародження та основні етапи розвитку економічної теорії.....	5
1.2. Предмет економічної теорії та її методологічні основи.....	13
1.3. Економічні потреби та виробничі можливості суспільства. Економічні інтереси.....	24
1.4. Відносини власності та моделі організації економічних систем суспільств.....	31
1.5. Форми організації суспільного виробництва та їх еволюція.....	50
1.6. Теорія грошей.....	55
2. Теоретичні основи ринкової економіки.....	65
2.1. Ринкові відносини: сутність, функції і структура. Закони ринку.....	65
2.2. Капітал як економічна категорія та тенденції його розвитку.....	79
2.3. Інфраструктура ринку і капітал сфери обігу.....	87
2.4. Монополія та конкуренція в ринковій економіці.....	101
2.5. Ринкові відносини в аграрному секторі економіки.....	115
2.6. Підприємство (фірма) в умовах ринку.....	123
3. Макроекономічні аспекти економічної теорії.....	135
3.1. Макроекономічний підхід до дослідження економічних процесів.....	135
3.2. Економічна політика держави в економіці.....	155
3.3. Фінансово-кредитна система.....	166
3.4. Суспільне виробництво та відтворення. Економічне зростання.....	180
3.5. Циклічні коливання в економіці.....	190
3.6. Закономірності розвитку світового господарства.....	197
Література.....	208

ВСТУП

Основною **метою** викладання курсу "Основи економічної теорії" є вивчення загальних основ й принципів економічного життя суспільства, розкриття закономірностей розвитку суспільного виробництва, визначення найважливіших рис соціально-економічних систем, показ зв'язку теоретичних знань і успішної дії економіки, навчання практичному втіленню знань у реальності, формування у майбутніх менеджерів глибоких економічних знань, логіки сучасного економічного мислення і економічної культури, адекватних умовам ринкових відносин у країні, навчання студентів базовим методам аналізу економічних процесів, вмінню приймати обґрунтовані рішення з приводу економічних проблем, пов'язаних з їх майбутньою професійною діяльністю.

Завданням викладання дисципліни є вивчення системи економічних законів, що дозволить одержати відповідь на питання сучасного ефективного господарювання країни і допоможе знайти оптимальний путь розвитку економіки України. Основними завданнями дисципліни є: пізнання економічної теорії як науки, її предмету, методів та функцій; розкриття основного змісту сучасних шкіл економічної теорії; аналіз закономірностей розвитку ринкової економіки; характеристика основних рис та особливостей розвитку постсоціалістичних економік; розкриття закономірностей суспільного відтворення, економічного зростання та циклічних коливань в економіці; сучасні процеси глобалізації світогосподарських зв'язків та шляхи вирішення загально цивілізаційних проблем людства.

Предметом вивчення дисципліни "Основи економічної теорії" є закономірності розвитку економічних систем; економічні закони та принципи їх функціонування; дії людей, спрямовані на ефективне господарювання за умов обмежених економічних і природних ресурсів; особливості ринкових перетворень економіки України; сучасні процеси глобалізації економічного життя суспільства.

1. Загальні засади соціально-економічного розвитку суспільства

1.1. Виникнення та основні етапи розвитку економічної науки

1. Зародження економічних знань
2. Основні етапи розвитку економічної теорії
3. Сучасні економічні течії

1.1.1. Зародження економічних знань

Господарсько-економічні проблеми завжди знаходилися в центрі уваги людей. З моменту свого виникнення чоловік, щоб вижити, повинен був діяти в певному порядку і пристосовувати навколишнє середовище до своїх потреб. Цей вид діяльності і отримав назву економіки, тобто уміння управляти господарством.

Витоки економічної науки слід шукати в ученнях мислителів стародавнього світу, перш за все країн Далекого Сходу. Перші спроби теоретично осмислити економічний пристрій суспільства були зроблені в творах Ксенофонта (430-335 рр. до н.е.), Платона (428-348 рр. до н.е.) і в ученні Арістотеля (384-322 р. до н.е.).

Авторство терміну "економіка" належить старогрецькому філософові Ксенофонту і є з'єднанням два почав *okos* (ойкос) - будинок, господарство і *nomos* (номос) – закон, порядок, що в сукупності позначає господарство, яке потрібно вести відповідно до прийнятого порядку по певних нормах і законах. Щоб дана діяльність розвивалася успішно, необхідні були знання - як потрібно діяти. Поступово знання накопичувалися, отримувався досвід, узагальнювалися спостереження і донаукові проблеми фіксувалися в міфах, легендах, релігійних віруваннях, звичаях, традиціях, а потім в стародавніх письменах.

Перший науковий розгляд проблем можна зустріти в давнину в рамках єдиної філософської науки. У епоху середньовіччя і античності вже з'являються елементи економічного аналізу, коли факти систематизувалися, показуючи наявність стійких залежностей між ними. Філософи старовини Ксенофонт, Платон і

Арістотель висловлювали ідеї про існування економічного порядку, роздумували про ідеальний суспільний пристрій, розглядали форму обміну як форму економічного зв'язку між людьми.

Ксенофонт – представник багатой афінської аристократії – в своєму трактаті "Домострой" вихваляв достоїнства землеробства і засуджував заняття ремеслами і торгівлею. У історію економічних учень він увійшов як учений, який вперше дав аналіз розподілу праці, а кажучи про цінність товару, розглядав цінність як в сенсі споживчої вартості, так і в сенсі мінової вартості.

Натурально-господарська концепція була характерна і для економічних поглядів Платона. У своєму проекті про державний пристрій він відвів державі функцію вирішення протиріччя між різноманіттям потреб людей і одноманітністю їх здібностей. На думку Платона, приватну власність могли мати лише особи, не здібні до політичної діяльності, тобто представники третього стану: землероби, ремісники і торговці. Філософи, керівники суспільством, і варта не повинна мати ніякої власності. Піднімаючи питання товарного виробництва, Платон підійшов до розуміння того, що в процесі обміну має місце приведення до "відповідності й одноманітності" невідповідних і різноманітних товарів.

Великий внесок до розвитку економічної науки вніс Арістотель своїм аналізом форм вартості, подвійності товару і розвитку форм торгівлі. Цікаві його міркування про шляхи придбання багатства і задоволення потреб.

Економічна думка епохи феодалізму охоплює широкий круг проблем, починаючи з обґрунтування законності володіння феодальною землею, вічності ділення суспільства на класи і кінчаючи посиленням уваги до проблем товарно-грошових стосунків. При цьому, як правило, підтримуючи розвиток товарно-грошових стосунків, окрім лихварських, ідеологи того часу прагнули зберегти феодальний лад.

Ці та інші роздуми, і затвердження економічної системи, заснованої на складніших (ринкових) формах зв'язку, породило необхідність розуміння принципів механізму її функціонування і виділення економічних учень в самостійну науку.

1.1.2. Основні етапи розвитку економічної теорії

Накопичення великих обсягів економічних знань приводить до їх відособлення. В результаті виникають перші економічні школи, які намагаються шукати закономірності розвитку системи, що спричинило становлення економічної галузі наукових знань.

Політична економія як самостійна наука виникла значно пізніше – в період зародження капіталістичного ладу, формування національного ринку. Вона виражала інтереси буржуазії як висхідного в ту пору класу. Тоді ж з'явився і сам термін дає нову назву науці про способи збільшення суспільного багатства - "політична економія", народився в результаті поєднання трьох старогрецьких слів: "политейя" - суспільний пристрій, "ойкос" - будинок, господарство і "номос" – закон, вперше впроваджений французьким вченим-меркантилістом Антуаном де Монкретьеном в 1615 р.

Оскільки капіталістичні стосунки почали складатися, перш за все, у сфері торгівлі, то перший перебіг економічної думки в XV-XVII ст. – меркантилізм (від італійського "мерканте" – торговець, купець) – полягало в пізнанні закономірностей торгівлі. Представники даної школи вважали, що метою суспільної системи є збагачення держави і населення шляхом накопичення грошей в країні, особи-во золото і срібло, в результаті торгівлі. Зі всіх видів діяльності пріоритет віддавався праці, зайнятій в торгівлі, перш за все міжнародній, оскільки він сприяв накопиченню багатства. Меркантилісти сприяли розкладанню феодалізму і первинному накопиченню капіталу. Їх помилка полягала в тому, що вони не рахували виробництво джерелом приросту. Меркантилізм не був ще економічною наукою. Його основні положення - результат не теоретичного аналізу, а простого опису спостережуваних явищ і частково їх класифікація.

Глибший аналіз функціонування економічної системи був зроблений класичною школою, яка виникла у зв'язку з проникненням капіталу в сферу виробництва і була пануючою школою в другій половині XVIII, – початку XIX ст.

Родоначальником класичної буржуазної політичної економії є Уїльям Петті (1623-1687 рр.). Його економічні переконання формувалися в умовах швидкого

зростання капіталістичних стосунків в Англії. Його перу належить цілий ряд робіт: "Трактат про податки і збори", "Політична арифметика", "Різне про гроші". Як і багато інших дослідників економічних процесів, У. Петті не був "чистим" економістом. Він був моряком, лікарем, і в своєму дослідженні розвивав ідею активного торгового балансу. Віддаючи дань меркантилізму, він заклав основи трудової теорії вартості. Відому формулу Петті "праця – отець і найактивніший принцип багатства, земля – його матір" можна рахувати одним з варіантів його вчення про джерело вартості.

Ранні представники класичної буржуазної політичної економії у Франції в XVII-XVIII ст. - фізіократи на чолі з Франсуа Кене (1694-1774) (термін утворений від грецьких слів "природа" і "влада"), які джерелом суспільного багатства розуміли виробництво, але лише в сільському господарстві, де багатство виникає природним шляхом. Має місце однобокість такого підходу, оскільки не розглядали промислову галузь джерелом приросту. Головна їх заслуга – перша спроба провести аналіз суспільного відтворення.

Заслугою англійського економіста Адама Сміта (1723-1790) - "пророка вільної конкуренції", можна рахувати те, що він розгледів, що діє в економіці, якийсь природний саморегульований порядок, що підлягає об'єктивним закономірностям, встановлюваний законами природи, який не залежить від волі і свідомих устремлінь людей і забезпечує добробут природним чином. Механізм реалізації цього порядку здійснюється через взаємодії інтересів людей, які при зіткненні приходять до оптимального рішення для обох сторін. У цьому і полягає принцип «невидимої руки» ринку, відмічений А. Смітом. Так, класична школа поставила одну з основних проблем економіки – проблему рівноваги системи.

Основна ідея в ученні А. Сміта – ідея лібералізму, мінімального втручання держави в економіку, ринкового саморегулювання на основі вільних цін, що складаються залежно від попиту і пропозиції. Головний твір його життя - "Дослідження про природу і причини багатства народів" (1776). Початковий пункт всього його дослідження утворює проблема розподілу праці. Після дослідження цієї проблеми він переходить до викладу походження і вживання грошей. Значний внесок Сміт

вніс до теорії вартості, у вчення про доходи, про продуктивну і непродуктивну працю, про капітал і відтворення, про економічну політику держави.

Крупним економістом епохи промислового перевороту в Англії був Давид Рікардо (1772-1823). Він вважав за головне не створення багатства, а його розподіл, і що система не стійка, оскільки збільшення доходів одних веде до зменшення їх у інших, але вірив в природну рівновагу системи. Центральне місце в ученні Д. Рікардо займають теорії вартості і грошей, заробітної плати і прибутку, земельної ренти, вчення про капітал і відтворення. Учені класичного, неокласичного і посткейнсіанського напрямів – ведуть свій родовід з його оточення. Те ж саме можна сказати і про марксистів-соціалістів.

Підводячи підсумки класичній школі, необхідно відзначити, що основним об'єктом дослідження і джерелом суспільного багатства виступає суспільне виробництво як таке, незалежно від його галузевих особливостей, а також розподіл благ. Її видатні представники (Уїльям Петті, Адам Сміт, Давид Рікардо та ін.) висунули і обґрунтували систему понять і категорій, що є науковим віддзеркаленням багатьох економічних процесів.

1. Ввели метод абстрагування, що відкриває можливості проникнення в глибинну суть досліджуваних явищ.
2. Заклали основи трудової теорії вартості.
3. Досліджував і механізм відтворення суспільного капіталу.
4. Зробили спробу пояснити закони, що управляють економічними явищами.
5. Виступали за обмеження втручання держави в економіку, за свободу торгівлі.

Коли капіталістичне суспільство досягло достатньо високого ступеня економічної зрілості і виявилися його внутрішні суперечності, коли на арену історії вийшов робочий клас, наукове древо економіки роздвоїлося. Один напрям через неокласичну економіку і кейнсіанство прийшов до сучасної посткейнсіанської магістральної економіки. Інший напрям вийшов з "Капіталу" Маркса.

На противагу буржуазної політичної економії виникла пролетарська економія, основи якої заклали ідеологи робочого класу - К. Маркс і Ф.Енгельс. Вони здійснили переворот в економічній науці, створили вчення про додаткову вартість, що розкрило природу капіталістичної експлуатації. Був зроблений

глибоко науковий аналіз капіталістичного ладу, що привів авторів до виводу про його історичну обмеженість і закономірну зміну соціалістичним ладом.

Марксистське учення вийшло на арену економічної теорії з середини XIX ст. як одна з вершин теоретичної думки того часу. Таким воно в основному і залишається.

У "Капіталі" дано достатньо глибоке теоретичне віддзеркалення умов розвитку капіталізму вільної конкуренції кінця XVIII – початку XIX ст. Саме економічне учення марксизму з'явилося міцним фундаментом формування політекономії як науки з чітко певним предметом. Марксистський аналіз виробничих стосунків в єдності з продуктивними силами, створення ним системи економічних категорій і законів, аналіз внутрішньої суперечності економічної системи – загально признані світовою наукою. Марксизм вніс принцип історизму, який дозволив Марксу відкрити закони економічного розвитку. Метод дослідження суспільних явищ Маркса є в основному ефективним і зараз. Проте деякі положення або застаріли, або спочатку були помилковими. Процес розвитку людського суспільства багато причинний і багато факторний. Маркс зосередився лише у сфері інтересів робочого класу і вона була їм заідеологізована. Всі основні погляди Маркса щодо економічного стану робочого класу склалися в 1840-і рр. на початкових ступенях розвитку капіталізму.

У зв'язку з цим не підтвердилися висновки Маркса про абсолютний і відносний зубожінні робочого класу з розвитком капіталізму. У колишньому СРСР марксистська теорія опинилася в тепличних умовах, знайшла монополію на істину, позбулася супротивників.

1.1.3. Сучасні економічні течії

З кінця XIX ст. починають формуватися нові підходи в економічній науці і протягом тривалого часу її різні напрями так чи інакше концентрувалися навколо двох основних проблем: трудовій теорії вартості і теорії граничної корисності.

Неокласичний напрям виник як реакція на економічне учення К.Маркса. Воно панувало до 30-х років 20-го сторіччя і оспівувало епоху вільного підприємництва.

Головна проблема, яка знаходилася в центрі уваги неокласиків (Альфред Маршалл (1842-1924) Артур Пігу (1877-1959) і ін.), - задоволення потреб

людини. Ключова ідея Маршалла полягала в переміщенні зусиль з теоретичних суперечок про вартість до вивчення проблем взаємодії попиту і пропозиції як сил, що визначають процеси, що протікають на ринку. По Маршаллу, у міру споживання нових одиниць, частин, доль блага, темп наростання корисності падає, додаткова корисність, що привносить кожну нову частку, знижується.

Згідно виробленому неокласиками підходу, ціна товару визначається двома чинниками: граничною корисністю (з боку покупця) і витратами виробництва (з боку продавця).

Принципи граничної корисності послужили підставою для розробки обширної концепції граничних величин. Велика депресія 29-33 років 20-го ст. показала неможливість шляхом вільної конкуренції вирішувати соціально-економічні проблеми і суперечності сучасного миру. Було потрібно серйозне втручання держави в хід економічного життя.

На хвилі кризи 30-х років виникла теорія ефективного попиту, яка запропонувала свої рецепти регулювання економіки і знайшла застосування на практиці, стала складовою частиною економічної політики багатьох держав. Автором цієї теорії був англійський економіст Джон Кейнс (1883-1946). Його ідея полягала в тому, щоб застосувати методи активізації і стимулювання сукупного попиту (загальній купівельній спроможності) і тим самим впливати на розширення виробництва і пропозицію товарів. Держава може впливати на інвестиції за допомогою регулювання рівня відсотка, або здійснюючи інвестиції в суспільні роботи. Інвестиції по Кейнсу грають вирішальну роль в розширенні платоспроможного попиту, а попит створює пропозиція. Він не вірив в саморегулюючий ринковий механізм і вважав, що для забезпечення економічної рівноваги необхідне втручання ззовні.

У 70-80 роках, коли надмірне втручання держави в економіку почало гальмувати розвиток суспільного виробництва, знову стає актуальним неокласичне учення і залишається таким по теперішній час. Воно представлене теоріями монетаризму і неолібералізму.

Монетаризм – це теорія стабілізації економіки, в якій очолюючи роль грають

грошові чинники. Для 70-х років стало характерним не безробіття, як це мало місце за часів великої депресії, а інфляція при одночасному зниженні виробництва (стагфляція). Почалася переоцінка цінностей. Було висунуто гасло "назад до Сміту", що означало відмову від методів активного державного регулювання.

Позитивний внесок монетаризму в економічну теорію полягає в детальному дослідженні механізму дії грошового миру на товарний світ. Управління економікою представники цієї теорії зводять до контролю держави над грошовою масою, емісією грошей, до досягнення збалансованості державного бюджету. Визнанням авторитетом цього напрямку є американський економіст Мільтон Фрідман (1912 р.).

Неолібералізм – ще один напрям в економічній науці і практиці управління господарською діяльністю. Його представники відстоюють пріоритетне значення свободи суб'єктів економічної діяльності. Приватне підприємництво само здатне вивести економіку з кризи, забезпечити її підйом і добробут населення. Держава повинна забезпечувати умови для конкуренції і піти від зайвої регламентації ринку. Одним з основоположників і за головного теоретика неолібералізму вважається Фрідріх фон Хайек ("Згубна самовпевненість" і "Дорога до рабства" (1992). У своїх роботах він відстоює принцип максимальної свободи людини.

Інституційно-соціологічний напрям (Д. Гелбрейт та ін.) розглядає економіку як систему, де стосунки між господарюючими об'єктами складаються під впливом економічних і зовнішньоекономічних чинників, особливо техніко-економічних. У цьому напрямі виняткове значення надається трансформації сучасного суспільства під впливом науково-технічного прогресу. Останній веде до подолання соціальних суперечностей і безконфліктної еволюції суспільства від індустріального до постіндустріального.

Сучасна економічна теорія характеризується великою кількістю напрямів, шкіл, течій. Основні:

- 1) неокласичне;
- 2) кейнсіанське;
- 3) монетаризм;

4) інституційно-соціологічне.

Вони розрізняються трактуванням ролі ринку і держави, їх співвідношення і взаємодії в економічному розвитку.

Такі в загальному плані основні напрями в сучасній економічній думці. Правлячі структури і політичні партії суверенних держав, що виникли на розвалі СРСР, намагаються вивести економіку держав з кризи, дотримуючись того або іншого напрямку.

Економічна наука України в сучасних умовах повинна творчо використовувати світовий потенціал економічної думки.

1.2. Предмет і метод економічної теорії

1. Значення і стан економічної теорії на сучасному світі
2. Предмет економічної теорії. Економічні закони і категорії
3. Методи і функції економічної теорії
4. Структура економіки

1.2.1. Значення і стан економічної теорії на сучасному світі

Економіка – це особлива сфера суспільного життя зі своїми законами, проблемами і суперечностями. У цій сфері формується економічний потенціал суспільства, проводяться різні блага для задоволення фізіологічних і духовних потреб людей.

Великий англійський економіст кінця XIX і першої половини XX сторіччя Альфред Маршалл образно порівняв економіку з театром, де акторами є самі глядачі, а ефект спектаклю залежить від сценарію, режисера-постановника і гри акторів, тобто населення. Економічна наука покликана осмислювати, відображати цей складний суперечливий процес, знаходити шляхи до розумного використання природних і людських ресурсів з найбільшою користю для суспільства. На відміну від театру економіка є те, що формує потребу в самому театрі.

Для багатьох поколінь радянських людей основним джерелом економічних

знань була політична економія, що складається з двох розділів: капіталізму і соціалізму. Трапилося так, що економічна теорія була підмінена традиційними догмами, схоластичними уявленнями і декларативними положеннями. Відкидалися всі досягнення сучасної економічної думки як неспроможні, такі, що суперечать марксизму-ленінізму.

Сьогодні інтерес освічених людей до економічної теорії все більш зростає. Пояснюється це тими глобальними змінами, які відбуваються у всьому світі. П. Самуельсон писав, що людина, що систематично не вивчала економічну теорію, подібна до глухої, такої, що намагається оцінити музичний твір.

Економічна думка в країнах СНД, як і господарська практика, знаходяться в глибокій кризі. Перехід від марксизму-ленінізму до сучасної магістральної економічної теорії дається насилу.

Останніми роками розповсюдилася думка про необхідність копіювання курсів, по яких економічна теорія вивчається в провідних університетах зарубіжних країн. Немає сумніву у цінності таких курсів і підручників по економіці. Але не можна забувати головне: вони побудовані на глибокому аналізі реальних економічних систем і процесів, поведінці людей, що сформувалася на базі цих процесів. Копіювання неможливе тому, що реальні економічні процеси, які відбуваються в нашій економіці, мало що мають загального з економічним устроєм розвинених країн. Нам потрібний "свій" курс "Основ економічної теорії", який би по можливості увібрав в себе все краще, що дала світова економічна наука, і який би відображав реальні процеси, що відбуваються в нашій економіці.

Необхідно, щоб студенти оволоділи деяким набором економічних концепцій, які допомогли б їм мислити ясніше і послідовно в широкому діапазоні суспільних проблем. Економічні принципи аналізу дозволяють нам уловлювати сенс в різноголоссі, що оточує нас.

Економіка складна, багатолика і рухома. Цим пояснюється і рухливість науки, що вивчає її. У різних країнах економічна наука називається по-різному. У 1619 р. французький учений А. Монкретьєн вперше використав термін "політична економія" і з тих пір цю назву зберігає право на своє існування. У

учбових планах наших учбових закладів економічна наука іменується як політична економія або як основи економічної теорії. Одні автори ототожнюють ці дві науки, інші – розмежовують. Корінної відмінності між предметами дослідження цих наук немає. І у тому, і в іншому випадках розглядається діяльність людей по забезпеченню себе життєвими благами.

"Економічна теорія, - говорив видатний англійський економіст першої половини XX ст. Дж. Кейнс, - немає набір вже готових рекомендацій, вживаних безпосередньо в господарській політиці. Вона є швидше методом, чим ученням, інтелектуальним інструментом, технікою мислення".

Не всім потрібні знання по економіці. Кожен прагне економити свій обмежений час і використовувати його для накопичення професійних знань і відпочинку. В той же час ми повинні визнати, що з економічними питаннями і проблемами стикаються практично всі. Домогосподарка розраховує, як прожити на зарплату чоловіка; бізнесмен стурбований спадом виробництва і підвищенням ставок за кредит і податків; власник акцій в паніці щодо падіння їх курсу і т. д. Управлінці підприємства будь-якого рівня зобов'язані глибоко і систематично вивчати ринкову кон'юнктуру, виробляти ретельний економічний аналіз стану справ на підприємстві. Економічна політика держави, якщо вона не спирається на економічну теорію, неминуче заведе суспільство в безвихідь, до кризи, а кінець кінцем - до соціального вибуху. Практичне значення науки полягає в накопиченні знань, знання веде до передбачення, а передбачення - до дії.

Більшість взаємодій в суспільстві прямують і координуються певними правилами, правилами гри. У економічній поведінці важливу частину правил утворюють права власності. *Економічна теорія намагається пояснити соціальні явища, механізм взаємодії і дозволяє передбачати спрямованість в економічній поведінці людей.*

1.2.2. Предмет економічної теорії

З'ясувати предмет науки - означає встановити, що вона осягає. Люди, початківці вивчати економічну теорію, зазвичай вимагають, щоб їм було дано коротке, бажано в одній пропозиції і відразу зрозуміле визначення цього предмету. Тим часом, втиснути в декілька рядків точний опис будь-якого предмету, який чітко

відокремив би його від суміжних дисциплін і дав би уявлення початківцеві про всі питання, що охоплюються цим предметом, справа вельми нелегка.

Грецьке слово "економіка" в буквальному перекладі означає "мистецтво господарювання". Але за дві з половиною тисячі років, що пройшли з тих пір, як старогрецький письменник і історик Ксенофонт дав це ім'я "новій" науці, зміст її змінився до невпізнання. Господарство тепер ведеться і управляється не тільки в рамках сім'ї або міста, але і межах крупного регіону, країни, всього світу.

Існує декілька визначень предмету економічної теорії, або як її називали до недавнього часу, політичній економії:

- це наука про види діяльності, пов'язані з обміном і грошовими операціями між людьми; - ця наука про повсякденну ділову життєдіяльність людей, витяганні ними коштів для існування і використанні цих засобів;
- це суспільна наука, яка вивчає поведінку людей і груп людей у виробництві, розподілі, обміні і споживанні матеріальних благ;
- це наука про те, як людство справляється зі своїми завданнями в області споживання і виробництва;
- це наука про багатство;
- це наука про закони, керівників виробництвом і обміном матеріальних благ на різних етапах розвитку суспільства (Енгельс);
- А. Маршалл зводить предмет науки до дослідження багатства, стимулів до дії людини і мотивів протидії;
- це наука, яка займається суспільними стосунками людей по виробництву, суспільним устроєм виробництва і так далі

Мир економіки дуже складний. У нім взаємодіють мільйони людей, галузей господарства, підприємств, цін на товари і послуги. Звідси і строкатість у визначенні предмету науки.

Швидше ясно, чим не займається ця наука:

- вона не є економікою домогосподарства;
- вона не є наукою про управління підприємствами і не розкриває секретів як заробити мільйони;

- вона не є технічною наукою.

Проте, економічна теорія близько стикається зі всіма цими і іншими проблемами. Вона пов'язана з такими учбовими дисциплінами, як статистика, історія, соціологія, політологія, психологія.

Сучасна буржуазна економічна теорія (поки називатимемо її так, не вкладаючи в цю назву негативного сенсу) більше уваги приділяє вивченню явищ, опису фактів: ринок, гроші, кредитні стосунки, інфляція, безробіття, прибуток, попит і пропозиція. У якому зв'язку вони знаходяться між собою, який допустимий рівень інфляції, безробіття, військових витрат і так далі. Ця наука має виражену практичну спрямованість, і лише від узагальнення величезної кількості фактів вона рухається до обґрунтування тенденцій і економічних законів. І, як мовиться в підручнику Самуельсона, через одне - два десятиліття нові факти перекривають старі теорії і наука отримує імпульс для подальшого розвитку. Звідси на зміну одним теоріям приходили інші: теорія народного, демократичного капіталізму; індустріального, постіндустріального суспільства; держава загального добробуту; теорія конвергенції.

Останніми роками намітився перехід до вивчення загальнолюдських цінностей, що витікають з самого процесу природної саморегуляції життя, із загальних законів взаємодії живих організмів з навколишнім матеріальним середовищем, з природою. Змінюється і наше уявлення про предмет економічної науки. Людина живе в світі обмежених можливостей. Обмежені його фізичні і інтелектуальні здібності, час, який він може приділити тому або іншому заняттю, засоби досягнення мети. Обмеженість наявних ресурсів залишається головною і вельми жорсткою умовою, що накладається об'єктивною реальністю на розміри і можливості зростання суспільного і особистого добробуту. Обмеженість ресурсів полягає в принциповій неможливості одночасного і повного задоволення всіх потреб всіх людей. Перед суспільством, як і перед окремою людиною, завжди коштує завдання вибору напрямів і способів використання обмежених ресурсів в різних конкуруючих цілях. Методи рішення цієї задачі і складають предмет економічної науки.

"Економічна теорія, - пише П. Самуельсон, - є наука про те, які з рідкісних

продуктивних ресурсів люди і суспільство з часом, за допомогою грошей або без їх участі, обирають для виробництва різних товарів і розподілу їх в цілях споживання в сьогоденні і майбутньому між різними людьми і групами суспільства" (1992).

Предмет економічної теорії приділяти все більше уваги стосункам людей (економічних суб'єктів) в процесі їх економічної діяльності і в суспільному житті в цілому, оскільки результативність економічного розвитку багато в чому зумовлюється характером стосунків між людьми.

Розуміння предмету економічної теорії як вивчення рідкості, обмеженості ресурсів. Дійсно, тільки в умовах рідкості і обмеженості ресурсів, на основі яких створюються блага, виникають проблеми економічного характеру.

Всі визначення предмету економічної теорії розкривають його з різних сторін, бо в них за основу беруться багатообразні окремі аспекти економічної і соціальної діяльності людей.

Сьогодні якнайповнішим визнано наступне визначення предмету економічної теорії:

Загальна економічна теорія - це суспільна наука, яка вивчає поведінку людей і груп людей у виробництві, розподілі, обміні і споживанні матеріальних благ в цілях задоволення потреб при обмежених ресурсах, що породжує конкуренцію за їх використання.

Економічна теорія вивчає закономірності і чинники економічного розвитку і зростання в динаміці відтворення: у виробництві, розподілі, обміні і споживанні.

Економічна теорія включає мікроекономіку (поведінка окремих економічних суб'єктів) і макроекономіку (функціонування національної економіки в цілому); виділяються також мезоекономіку (поведінка підсистем національної економіки); мегаекономіку і метоекономіку (поведінка світової економіки в цілому).

Економічна теорія є методологічною основою для цілого комплексу конкретних економічних наук: галузевих (економіка промисловості, транспорту, будівництва, невиробничої сфери); функціональних (фінанси, кредит, маркетинг, менеджмент); міжгалузевих (економічна географія, демографія, статистика),

історико-економічних.

Економічна теорія є основою економічної політики.

Економічна політика - це цілеспрямована система заходів держави по регулюванню національного соціально-економічного розвитку. У економічній політиці використовуються рекомендації і висновки економічної теорії.

Логічні поняття, найбільш загальні і істотні сторони економічного життя суспільства, що відображають, називаються економічними категоріями. У економіці, не дивлячись на зовнішній хаос і випадковості, діють визначені, типові, характерні зв'язки.

Внутрішні істотні, такі, що повторюються, стійкі, необхідні, постійні, якісно і кількісно певні причинно-наслідкові зв'язки між економічними явищами і процесами називаються економічними законами. Економічна теорія покликана встановлювати ці причинно-наслідкові зв'язки.

1.2.3. Методи і функції економічної теорії

Перше завдання сучасної економічної науки полягає в тому, щоб описати, проаналізувати і пояснити динаміку економічних процесів, що відбуваються у виробництві, при розподілі проведеного продукту і його споживанні. Висновки економічної науки необхідні для встановлення економічної поведінки суспільства. Складність поведінки людей і змін в соціальному житті не дозволяє сподіватися на досягнення того ступеня точності, яка властива дослідженням в області природних наук. В ході економічного аналізу не представляється можливим виробляти контрольовані експерименти. У висновках доводиться багато що спрощувати, абстрагуватися від нескінченної маси деталей. Те, що вважається за розсудливий для окремої людини або фірми, може бути часом безрозсудним для нації або держави. "Шлях пізнання, підкреслює В. І. Ленін, - йде від живого споглядання дійсності до абстрактного мислення і від нього до практики".

Всяка наука виробляє і застосовує свій інструментарій, конкретні прийоми пізнання дійсності. Економістів, як і астронавтів доводиться задовольнятися головним чином "спостереженням". Але для отримання достовірних висновків

спочатку треба навчитися об'єктивно оцінювати те, що є предметом спостереження. Явища і процеси повинні вивчатися в їх загальному зв'язку і взаємозалежності, в стані безперервного розвитку і зміни. Тут не можна обійтися без статистики, без побудови динамічних рядів, таблиць, без застосування системного підходу до аналізу явищ. З переходом до ринкової економіки заздалегідь треба було обґрунтувати і висунути цілий ряд гіпотез, що показують, як розвиватимуться господарські зв'язки, змінюватися ціни, в якому напрямі відбуватиметься соціальна диференціація населення, які зміни відбудуться в структурі виробництва, валовому продукті, його якості. Не зайвим було б розглянути різні гіпотези розвитку міжнаціональних стосунків і моральності.

Метод пізнання – це не продукт суб'єктивного погляду, а правильне віддзеркалення в свідомості людей об'єктивного процесу розвитку даної реальності.

Методологія економічної теорії – це наука про методи вивчення господарського життя, економічних явищ.

Методи – інструменти, сукупність прийомів дослідження в науці і відтворення їх в системі економічних категорій і законів.

Економічна теорія використовує загальнонаукові методи пізнання, такі як:

- метод наукової абстракції
- аналіз і синтез
- індукцію і дедукцію
- історичний і логічний методи.

При дослідженні економічних явищ робляться багато спрощень, які прийнято визначати як метод **наукової абстракції**. При цьому дослідник відволікається від всього другорядного, щоб виявити найбільш істотні сторони явищ, риси, що повторюються. Так виникають поняття: виробництво взагалі, потреби, розподіл, обмін і так далі

Аналіз - уявне розчленовування явища, що вивчається, на складові частини і дослідження кожній з цих частин окремо. Шляхом **синтезу** відтворюється цілісна картина процесу або явища. Наприклад, при вивченні механізму ринкового ціноутворення ми вивчатимемо спочатку окремі сторони ринкового

механізму: попит і пропозиція, а потім перейдемо до синтезу цих частин і дослідження процесу формування ринкової ціни.

За допомогою **індукції** забезпечується перехід від вивчення одиничних фактів до загальних положень і висновків. **Дедукція** - перехід від загального до приватного. Використання дедуктивних висновків – вивчивши загальні закономірності в розвитку економічних процесів, що мали місце у вітчизняній або зарубіжній економічній історії і господарській практиці, дослідники формують рекомендації і висновки. Використанню індукції як методу пізнання характерна оцінка економічних процесів з позицій окремої людини: споживача або підприємця.

Використовуючи **історичний метод**, економічна теорія досліджує економічні явища і процеси в тій послідовності, в якій вони в самому житті виникали, розвивалися і змінювалися одне іншими. Історичний метод показує, що в природі і суспільстві розвиток йде від простого до складного. **Логічний (теоретичний) аналіз** також є сходження від простого до складного. Тобто має місце єдність історичного і логічного, але це не означає їх повного збігу.

Через небажаність проведення частих експериментів, особливу роль в економічних дослідженнях грає **моделювання**.

Економічна модель складається з передумов і умов, які служать для встановлення взаємозв'язків між економічними змінними. За допомогою логіки, графічних побудов і математики моделювання дозволяє виявити вплив передумов і умов на явище, яке економічна теорія прагне пояснити.

Ключова поведінкова передумова в моделях, використовуваних в сучасній економічній науці, полягає в тому, що як головний мотив економічної діяльності розглядається бажання отримати максимальну вигоду (максимальний прибуток, максимальну корисність і т.п.). Цим зумовлюється раціональна економічна поведінка кожної людини. Припущення про максимізацію вигоди - спрощення. Разом з раціональними мотивами чоловік в економічному житті керується і ірраціональними мотивами. Особливо це властиво споживачам. Разом з тим орієнтація на максимізацію вигоди домінує в сучасному економічному житті, що робить дану передумову достатньо зручною і ефективною.

У сучасній економічній теорії широко поширений *граничний аналіз* – технічний прийом в економічному моделюванні, відповідно до якого досліджується, яким чином кожна додаткова дія впливає на мету, до якої прагне в своїй економічній діяльності чоловік. Наприклад, покупець придбає додаткову одиницю блага, якщо гранична (додаткова) вигода, яку він отримає, перевищить граничні (додаткові) витрати. Застосування граничного аналізу показує, що він є могутнім знаряддям ухвалення рішень.

При вивченні економічних проблем часто використовують *позитивний і нормативний підходи*. Позитивний аналіз означає вивчення економічної реальності, тобто того, що було або є і складання на основі спостережуваних явищ економічних прогнозів. За допомогою позитивного аналізу ми робимо твердження "...якщо, то...". Наприклад, позитивний аналіз того, як змінюються доходи бюджету України в 2007 році може бути застосований для з'ясування того, як фінансуватимуться бюджетні витрати цього року. Це - прогноз державних витрат при певних тенденціях у формуванні доходів. При збільшенні доходів проти планових підвищуються можливості запланованих бюджетних виплат, а якщо доходи не збираються повною мірою, то і витрати доведеться скоротити. Позитивний аналіз не містить в собі позитивних або негативних оцінок того, що відбудеться або відбулося. Позитивні твердження не завжди бувають вірними, але їх можна перевірити фактами.

Нормативний аналіз використовується для оцінки і видачі рекомендацій, що повинне мати місце. Для нормативного аналізу характерний наступне твердження: "слід зробити це або те...". Приклад: "Для структурної перебудови економіки необхідно виробляти селективну підтримку підприємств". Нормативні твердження найчастіше виводяться з позитивних, але наявними фактами не можна довести їх істинність або помилковість.

Економічна теорія формулюється у вигляді позитивних тверджень, але більшість розбіжностей між економістами виникають при розгляді питань нормативного плану.

Значення економічної теорії в житті суспільства може бути

охарактеризоване її *функціями*.

Економічна теорія як одна з галузей наукового знання, виконує:

1) **пізнавальну функцію**, яка полягає в тому, що суб'єкти ринкових стосунків, вивчаючи закономірності економічного життя, пізнають з внутрішню, глибинну суть і виходячи їх цього можуть будувати свою поведінку на раціональній основі. В цілому ж для науки це означає вийти в своїх дослідженнях на рівень закону, що відображає найбільш глибинні, сутнісні, міцні, сталі зв'язки і залежності між процесами і явищами.

2) **методологічну**, яка припускає такий напрям аналізу економічних процесів і явищ яке дає можливість виявити за зовнішніми, що нерідко спотворюють економічну дійсність, формами прояву найбільш сутнісні їх риси. Таким чином, економічна теорія вивчає виробничо-господарські стосунки людей в глибинній їх суті. Це фундаментальна наука, є методологічною основою всіх економічних наук. Це свого роду економічна філософія.

3) **практичну** (матеріально-практичну і духовно-практичну). Ця функція полягає у виробленні наукових рекомендацій для проведення ефективної економічної політики, обґрунтування способів оптимального використання обмежених ресурсів з метою підвищення життєвого рівня населення країни.

4) **прогностичну**, яка припускає розробку науково обґрунтованих прогнозів соціально-економічного розвитку національної економіки, тобто це гіпотеза про майбутній стан економіки, показники, які мають бути досягнуті в майбутньому при проведенні певної економічної політики.

1.2.4. Структура економіки

Економіка поняття ємке і багатопланове, має різні значення і тлумачення.

По-перше, економіка - система господарства. У широкому сенсі - сукупність матеріальних і духовних умов виробництва, матеріальних і нематеріальних благ, використовуваних людьми для перетворення речовини природи з метою задоволення своїх потреб, створення умов життєзабезпечення населення.

По-друге, економіка - сукупність економічних стосунків, які складаються

між людьми в процесі їх життєдіяльності.

По-третє, економіка - знання, яке на певному етапі переростає в науку про закономірності господарського життя і пов'язану з цим систему стосунків між людьми.

У літературі нерідко використовуються різні терміни для позначення економічної науки: економіка, економікс, економічна теорія, політична економія. Що стосується терміну "економікс", то це англomовне звучання поняття економічна теорія. Термін "економічна теорія" означає назву науки, що включає цілий ряд її теоретичних розділів. Схематично це можна зобразити так:

- Політекономія - складова частина економічної теорії. Економічна теорія складається з політекономії, макроекономіки, мікроекономіки, історія економічних учень.
- Макро- і мікроекономіка конкретизують загальнотеоретичні положення політекономії. Макроекономіка на рівні країни, мікроекономіка на рівні окремих галузей.

В цілому економічна теорія є методологічною основою всіх економічних дисциплін.

1.3. Економічні потреби та виробничі можливості суспільства. Економічні інтереси

1. Економічні потреби і їх структура. Закон зростання потреб.
2. Виробничі можливості суспільства.
3. Економічні інтереси.

1.3.1. Економічні потреби і їх структура. Закон зростання потреб

У економіці люди стикаються з проблемою вибору способів задоволення своїх потреб за допомогою наявних ресурсів, які завжди обмежені. Потреби ж завжди зростають швидше виробничих можливостей, хоча в процесі розвитку збільшуються і ті й інші.

Існує достатньо стійка залежність, що відображає розширення круга потреб та їх якісне вдосконалення, яка отримала назву *закону зростання потреб*. Закон зростання потреб є об'єктивним економічним законом і діє протягом всієї історії людської цивілізації.

Кожне суспільство стикається з однією і тією ж проблемою – обмеженості ресурсів, тобто своїх можливостей. Тому суспільство намагається формувати розумні потреби, тобто потреби, задоволення яких забезпечує умови життєдіяльності людей, відповідні економічним і соціальним можливостям суспільства; потреби, які сприяють високій соціальній активності трудящих. Розумні потреби формуються за допомогою економічних, організаційних і соціально-психологічних мер.

Суспільство завжди формує потреби свого населення, але формування цих потреб обумовлене об'єктивними чинниками:

1. Розвиток суспільного виробництва. З розвитком виробництва підносяться і потреби людей.
2. Демографічні чинники.
3. Природно-кліматичні умови.

Потреба – це потреба особи або суспільства в чому-небудь необхідному для підтримки життєдіяльності або розвитку, об'єктивно обумовлене і усвідомлене прагнення людини до досягнення і відтворення якнайкращих умов життя.

Потреби людей багатообразні. У суспільстві завжди функціонує система потреб. Зазвичай виділяють три групи потреб: матеріальні (фізичні), духовні, соціальні.

Фізичні потреби пов'язані з фізичним життям людей і їх задоволення відтворює людину як біологічну істоту (їжа, одяг, житло і т.д.). Матеріальні потреби можуть задовольнятися як товарами, так і послугами (ремонт автомобіля, консультація юриста або лікаря і т.п.). До складу матеріальних включаються також потреби фірм і установ в будівлях, спорудах, транспорті та багато в чому іншому.

Духовні потреби пов'язані з духовно-творчою діяльністю (освіта, підвищення культури, естетична насолода). Вони задовольняються в заняттях наукою,

мистецтвом, в здобуванні освіти, в етичному вдосконаленні і ін. У широкому сенсі до духовної їжі відносяться всі види інформації, які отримує людина.

Соціальні потреби – це основи діяльності людини як члена суспільства, як соціального суб'єкта, що виконує певні функції (потреба в праці, відпочинку, охороні здоров'я, суспільній діяльності, самовираженні, отриманні соціальних гарантій). По мірі розвитку суспільства ростуть можливості розширення і задоволення соціальних потреб, таких, які пов'язані з участю в різних формах суспільної і колективної діяльності. Вони можуть бути і матеріальними і духовними, але головне в них те, що вони носять суспільний характер і обумовлені необхідністю багатьох людей жити і співробітничати разом.

Ієрархія потреб по Маслоу:

1. Фізичні потреби (голод, спрага).
2. Потреби в самозбереженні (безпека, захищеність).
3. Соціальні потреби (відчуття духовної спільності, любові).
4. Потреби в пошані (самоповага, визнання, статус).
5. Потреби в самоствердженні (саморозвиток, самореалізація).

Мета всякої економічної діяльності – прагнення задовольнити ці різноманітні потреби.

Для задоволення потреб необхідні економічні ресурси – природні, людські, виробничі. Всі ресурси володіють однією загальною властивістю: вони рідкісні, тобто є в обмеженій кількості. Земля, корисні копалини, робоча сила – все це є в якихось кінцевих розмірах.

Під обмеженістю слід розуміти не тільки можливість абсолютного вичерпання якого-небудь ресурсу, але і просто його кількісну визначеність в певний момент в даному місці.

Ступінь задоволення потреб визначається рівнем розвитку двох сфер: до першої відноситься матеріальне виробництво, до другої - нематеріальне.

У сфері матеріального виробництва створюються речові блага (промисловість, сільське господарство, будівництво і ін.) і виявляються матеріальні послуги (транспорт, торгівля, побутове обслуговування тощо)

У невиробничій сфері створюються духовні, етичні і інші цінності і

виявляються аналогічні послуги (освіта, культура та ін.)

Обидві сфери знаходяться в стані постійної взаємодії, яка в сучасних умовах посилилася. Так, високий рівень розвитку матеріального виробництва у ряді країн дозволив їм використовувати в нематеріальному виробництві велику частину (50-70%) тих, хто працює в країні. У свою чергу досягнення у сфері нематеріального виробництва у вигляді наукових відкриттів, технічних винаходів надають дію на розвиток виробничої сфери.

Отже історія економічної цивілізації припускає задоволення індивідуальних і суспільних потреб та формування нових, кількісно і якісно адекватніших суспільству.

Потреби суспільства (індивідів і інститутів) безмежні, і повністю задовольнити їх неможливо, а ресурси суспільства, необхідні для виробництва товарів і послуг, обмежені або рідкісні. Це протиріччя вирішується шляхом вибору товарів і послуг, які необхідно виробляти, і тих, від яких в певних умовах слід відмовитися.

1.3.2. Виробничі можливості суспільства

Дефіцит ресурсів обумовлює і обмеженість випуску кінцевого продукту, обмежуючи тим самим виробництво. Отже суспільство не може споживати стільки, скільки хоче. Воно постійно стикається з проблемою вибору, що виникає в кожній економічній системі із-за обмеженості ресурсів, що породжує необхідність вирішення основних питань: яку кількість якого продукту виробляти, як і для кого, щоб в максимальному ступені задовольнити суспільні потреби.

Так, необхідність вибору в економіці обумовлена двома об'єктивними причинами: потреби; обмеженість ресурсів.

Суспільство завжди прагне визначити оптимальний варіант економічного розвитку, тобто такий, при якому не тільки будуть відсутні втрати (прямі і не-прямі), але і щонайкраще використовуватися чинники виробництва (засоби виробництва і робоча сила). Добитися цього суспільство може тільки на межі виробничих можливостей, коли необхідно залучати все наявні ресурси і можливості.

За умови повного використання наявних ресурсів і незмінної технології збільшення випуску одного продукту можливе лише за рахунок скорочення виробництва якого-небудь іншого.

Наприклад, якщо розглянути виробництво тільки двох продуктів, де потрібно

зробити вибір між виробництвом масла і станків, то рішення збільшити випуск станків вимагає переміщення ресурсів з виробництва масла і навпаки. Так, потрібно пожертвувати одним, щоб мати більше іншого продукту. Роблячи цей вибір, суспільство ще і вирішує проблему переваги поточного споживання збільшенням його в майбутньому, якщо вибір на користь масла.

Цей альтернативний вибір може бути представлений графічно.

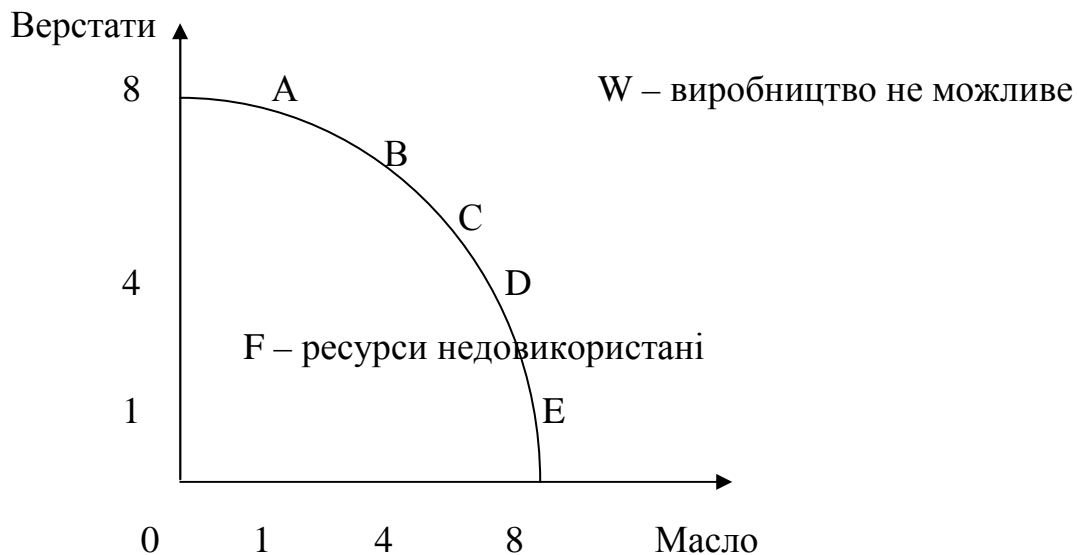

Рис 1.3.1. - Крива виробничих можливостей

Відкладаючи по горизонтальній осі виробництво масла, а по вертикальній виробництво станків, отримуємо ряд крапок, що виражають різні комбінації виробництва цих двох продуктів при максимумі їх випуску, які показані крапками A, B, C, D, E на кривій (див. рис. 1.3.1).

Крива, що сполучає ці крапки, називається **кривий виробничих можливостей**, є межею максимально можливого використання наявних ресурсів і показує, який максимальний обсяг виробництва товару або послуги може бути отриманий при даному обсязі виробництва іншого товару. За її межами виробництво стає неможливим, оскільки (т. W) будь-яка комбінація за її межами перевищує ресурсні і технологічні можливості суспільства. Якщо ж комбінація виявиться нижчою за межу виробничих можливостей (КВМ), це означатиме недовикористання наявних ресурсів (т. F).

У економіці повної зайнятості для збільшення виробництва одного товару завжди необхідно поступитися виробництвом іншого товару, це графічно відбито

в низхідному характері кривої. Форма графіка показує своєрідну ціну однієї товарної одиниці, виражену в альтернативній кількості іншого товару.

Кількість альтернативного товару, яким треба поступитися ради виробництва додаткової одиниці даного товару, називається альтернативними витратами або альтернативною вартістю.

Оскільки технології виробництва різних товарів в загальному випадку не є взаємозамінними, то виробництво кожній подальшій одиниці даного товару викликає потребу в скороченні виробництва альтернативного товару більшою мірою.

Закон зростання альтернативних витрат – властивість економічних систем збільшувати виробництво одного блага тільки на основі скорочення виробництва іншого блага, причому додатковий приріст обсягів виробництва одного блага викликає необхідність все зростаючого скорочення обсягів виробництва альтернативного блага.

Із закону зростання альтернативних витрат виникає вигнутість по відношенню до початку координат кривої виробничих можливостей.

Слід враховувати, що сама крива виробничих можливостей рухома і може переміщатися залежно від розширення пропозиції ресурсів (відкриття нових родовищ природних ресурсів) і під вплив технічного прогресу, що забезпечує економічне зростання.

1.3.3. Економічні інтереси

Особливість економічних законів полягає в тому, що це – соціальні закони, тобто регулюючі ту сферу стосунків, де взаємодіють люди: окремі особи, соціальні групи, суспільства.

Вступаючи між собою у відносини з приводу вирішення економічних завдань – виробництва, розподілу, споживання благ і послуг, - економічні суб'єкти виконують певні ролі, набором яких є їх економічний статус. Індивід, наприклад, може виступати як працівник, продавець, покупець і так далі. Колектив може бути об'єктом управління, постачальником, одержувачем ресурсів і так далі. Ці набори ролей диктують суб'єктові лінію поведінки, що забезпечує йому якнайкращий спосіб задоволення потреб. Об'єктивна направленість цієї поведінки і є економічний

інтерес. Індивіди і суспільства в цілому керуються певними мотивами, що складаються в економічний інтерес.

Економічний інтерес виступає як спосіб вибору економічними суб'єктами оптимального варіанту використання обмежених ресурсів для задоволення своїх потреб. Економічний інтерес – це спонукальний мотив, стимул діяльності.

Розрізняють 5 груп економічних інтересів:

1) по суб'єктах:

- загальнонародні;
- колективні;
- індивідуальні (особисті).

2) по важливості:

- корінні;
- другорядні.

3) за часом:

- поточні;
- перспективні.

4) по об'єкту:

- майнові;
- фінансові;
- трудові;
- морально-етичні.

5) по ступеню усвідомлення:

- справжні (істинні);
- помилково поняті.

Всі вищеперелічені групи інтересів функціонують у взаємозв'язку і взаємодії і їх неспівпадання свідчить про неповну реалізацію інтересу й породжує необхідність мер і дій, що вирішують протиріччя в конкретних ситуаціях.

Саме через інтереси виявляються економічні стосунки, що утворює внутрішню основу, яка приводить до дії економічний механізм.

Способи дії на інтереси визначають характер економічного механізму даної системи. Відомо три основні способи такої дії: *традиція, команда, договір*.

Традиційний спосіб, характерний для ранніх етапів розвитку людського суспільства, базується на авторитеті органу, що управляє, і правил поведінки, що склалися. Орієнтуючись на них, економічні суб'єкти забезпечували якнайкращий в даних умовах режим відтворення, в чому і реалізувався їх економічний інтерес.

Командний спосіб базується на позаекономічному примушенні, суб'єкти реалізували свій інтерес, відшуковуючи собі відповідну позицію в ієрархічній піраміді панування і підпорядкування.

Договірною спосіб орієнтований на прагнення вільних суб'єктів максимізувати свою економічну вигоду. Ця мета якнайкращим способом досягається при взаємному обліку інтересів, якнайповнішу інформацію про яких дає ринок.

Відповідно до цього підходу розрізняють три основні економічні системи: *традиційну, командну і ринкову*.

Отже в процесі економічної діяльності людей виникає досить складний комплекс стосунків з приводу створення продукту, його привласнення і розподілу. Ці стосунки складаються в різних сферах і секторах економічної діяльності (промисловості, сільському господарстві, невиробничій сфері) і на різних стадіях руху суспільного продукту (виробництво, розподіл, обмін, споживання). Виявляються ці стосунки через економічні інтереси суб'єктів, способи реалізації яких утворюють економічний механізм даної системи. І вся ця піраміда утворює економічну структуру суспільства.

1.4. Відносини власності та моделі організації економічних систем суспільств

1. Власність як економічна категорія
2. Типи, форми та види власності. Зміна форм власності
3. Періодизація суспільного розвитку
4. Економічна система: суть, структурні елементи та характеристика основних типів економічних систем
5. Моделі організації економічних систем суспільств

1.4.1. Власність як економічна категорія

Виражаючи найглибинні зв'язки і взаємозалежності, власність розкриває суть соціально-економічного буття суспільства.

Власність є як *юридичною* (правовий), так і *економічною* категорією.

Власність як економічна категорія – це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва і його результатів.

Привласнення - процес, який виникає у результаті з'єднання об'єкту і

суб'єкта привласнення, тобто це конкретно-суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно означає відносини суб'єкта до певних речей як до власних.

Головним об'єктом привласнення в економічній системі, який визначає її соціально-економічну форму, цілі і інтереси, є привласнення засобів виробництва і його результатів.

Відчуження - це позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження тим або іншим об'єктом власності.

Відносини власності виявляються через суб'єкти і об'єкти власності.

Об'єкти власності - це все те, що можна привласнити або відчужувати.

Об'єкти власності:

1. Засоби виробництва у всіх галузях народного господарства.
2. Нерухомість (будинки і споруди, водні об'єкти, насадження і т.п.).
3. Природні ресурси (земля, її надра, ліси, води і тому подібне).
4. Предмети особистого споживання і домашнього споживання.
5. Гроші, цінні папери, дорогоцінні метали і вироби з них.
6. Інтелектуальна власність.
7. Культурні і історичні цінності.
8. Робоча сила.

Суб'єкти власності – це персоніфіковані носії відносин власності.

Суб'єкти власності:

1. Окрема особа (індивідуум) - людина як носій майнових і немайнових прав і обов'язків.
2. Юридичні особи - організації, підприємства, установи, об'єднання осіб всіх організаційно-правових форм.
3. Держава в особі органів державного управління.
4. Декілька держав і мир в цілому.

Юридичний аспект відносин реалізується через право власності, яке, у свою чергу, визначається через тріаду правомочностей: володіння, розпорядження, використання, доповнене відповідальністю.

Право власності – це сукупність узаконених державою має рацію і норм економічних взаємин фізичних і юридичних осіб, які полягають між ними по

приводу привласнення і використання об'єктів власності.

1. *Володіння*. Початкова форма власності, яка виражає відносини, пов'язані з наявністю у того або іншого суб'єкта об'єктів власності з господарським володінням ними. Само по собі володіння не означає повну власність. Володарем об'єкту може бути як власник, так і не власник (наприклад, орендар). Володіння – документальна фіксація прав власності.

2. *Користування*. Виражає економічні відносини власності з приводу виробничого або особистого використання корисних властивостей її об'єктів відповідно до функціонального призначення останніх. Використання – право на використання корисних властивостей об'єкту власності.

3. *Розпорядження*. Вища і всеосяжна категорія прав власності, яка передбачає, що розпорядник об'єкту є його повним власником, отже, має право самостійно вирішувати долю певного об'єкту (використовувати, продавати, обмінювати, здавати в оренду, дарувати, ліквідовувати і тому подібне) або делегувати таке право іншим суб'єктам ринкової системи. Розпорядження – право на повне управління об'єктом власності, включаючи можливість користуватися його властивостями, продавати його, дарувати, ліквідовувати і так далі.

Між власністю як економічною і як юридичною категоріями існує тісний взаємозв'язок. Власність як економічна категорія виражає відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності і перш за все засобів виробництва і його результатів. Власність як юридична категорія відображає законодавче закріплення цих економічних відносин через систему юридичних законів і норм.

1.4.2. Типи, форми та види власності. Зміна форм власності

Існує два основні типи власності: приватна і суспільна.

Приватна власність – це такий тип власності, коли виняткове право на володіння, користування, і розпорядження об'єктом власності і отримання доходу належить приватній (фізичною або юридичною) особі.

Різновиди приватної власності: індивідуальна з використанням (нетрудова) і без використання найманої праці (індивідуально-трудова), сімейна.

Суспільна власність означає загальне привласнення засобів виробництва і його результатів. Суб'єкти суспільної власності відносяться один до одного як рівноправні співвласники (права власності належать рівноправним співвласникам).

Суспільна власність існує в двох формах:

- *державною* (загальнодержавна і муніципальна (комунальна);
- *колективною* (власність колективу підприємства, партнерська (товариства з повною та обмеженою відповідальністю, командитні товариства), акціонерна (корпоративна), кооперативна (фермерські об'єднання), власність громадських організацій, власність релігійних і культових організацій).

Виділяють також змішану власність – об'єднання різних форм власності - приватну, державну, колективну, кооперативну та інші, у тому числі і власність іноземних суб'єктів.

Комбіновані форми власності створюються в результаті об'єднання підприємств різних форм власності.

У Україні склалися і законодавчо закріплені такі *форми власності*:

- приватна;
- колективна;
- державна.

Вид власності - характеризується конкретним чином привласнення благ і методами господарювання. Взаємозв'язок між типами, формами і видами власності, приведена в таблиці.

Таблиця 1.4.1 - Типи, форми та види власності.

Тип власності:	суспільна		приватна
Форма власності:	<i>державна</i>	<i>колективна</i>	<i>індивідуальна</i>
Вид власності:	загальнодержавна	акціонерна	одноособова
	муніципальна (комунальна)	партнерська	сімейна
		кооперативна	індивідуальна із застосуванням найманої праці
		власність громадських організацій	

Допускається також існування змішаних форм власності, власності інших держав, власності міжнародних організацій і юридичних осіб інших держав.

В Україні перебудова форм власності відбувається на основі роздержавлення і приватизації.

Роздержавлення – це процес розширення економічної самостійності

державних підприємств.

Приватизація - це процес переходу від державної до різних форм приватної власності.

Цілі приватизації:

1. Формування різних форм приватної власності і класу приватних власників.
2. Підвищення ефективності роботи підприємств.
3. Формування в Україні конкурентного середовища.
4. Повніше використання на підприємствах досягнень НТР, найсучасніших технологій, на основі конкуренції між підприємствами різних форм власності.
5. Демоніполізація економіки.
6. Стабілізація фінансової і кредитно-грошової системи в країні.
7. Соціальний захист населення за рахунок засобів, отриманих від приватизації державних підприємств.

Методи приватизації:

- акціонування підприємств базі продажу їх акцій за приватизаційні і компенсаційні сертифікати; продаж по конкурсу або на аукціонах;
- перетворення орендних підприємств на акціонерні суспільства на базі їх викупу.

1.4.3. Періодизація суспільного розвитку

Соціально-економічний розвиток людського суспільства – це його поступовий рух від менш розвинених суспільних форм до розвиненішим.

Історію соціально-економічного розвитку можна представити у вигляді окремих періодів. Існують різні підходи до періодизації, залежно від того, який критерій узятий в її основу. Учені-економісти по-різному трактують суть і особливості історичного розвитку суспільства. Найбільшого поширення набули формаційний і цивілізаційний підходи до розуміння періодизації процесу економічного розвитку людського суспільства.

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом і його послідовниками. Суть його полягає в тому, що продуктивні сили суспільства в сукупності з вироб-

ними відносинами складають певний спосіб виробництва, а спосіб виробництва у поєднанні з політичною надбудовою суспільства складають соціально-економічну формацію.

Основоположним економічним ядром кожного способу виробництва, а відповідно і формації, є пануюча форма власності, оскільки саме вона визначає спосіб поєднання працівника із засобами виробництва.

Формаційний підхід передбачає, що розвиток людського суспільства відбувається як послідовну зміну одну способу виробництва іншим:

- первіснообщинний;
- рабовласницький;
- феодальний;
- капіталістичний;
- комуністичний.

Формаційний підхід виходить з того, що вирішальна роль в суспільному розвитку належить процесу виробництва, відносинам власності, а його головною рушійною силою є суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами і - загострення класової боротьби в суспільстві.

Проте в сучасних умовах формаційний підхід при визнанні певних його положень піддається критичному аналізу.

По-перше, п'ятинаправлена періодизація розвитку суспільства не має всеосяжного значення. Вона більш-менш прийнятна в основному для країн Західної Європи, але не відображає повною мірою своєрідність розвитку азіатського способу виробництва, еволюції цивілізацій Китаю, Індії, а також не освітлює особливості історичного розвитку Росії, України.

По-друге, формаційний підхід не розкриває багатоваріантність життя, об'єднує історію людського суспільства, зводячи її в основному до одного чинника – розвитку матеріального виробництва, практично не враховує роль соціокультурного і інших неекономічних чинників в розвитку суспільства (національних, релігійних, етнічних, ментальних і тому подібне).

По-третє, представляючи історію розвитку людства як процес

"революційного" руйнування старого способу виробництва і заміни його новим, формаційний підхід, таким чином, допускає певну перерваність (дискретність) природно-історичного процесу.

По-четверте, формаційний підхід надмірно абсолютизує класову конфронтаційність між власниками і невластниками, між працедавцями і найнятими робітниками.

У зв'язку з потребою глибшого наукового пізнання закономірностей розвитку суспільства світова суспільна наука розробила і широко використовує **цивілізаційний підхід** щодо пізнання історії розвитку людства.

Цивілізація - історично конкретний стан суспільства, яке характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливою формою виробництва і відповідною духовною культурою людей.

У основу цивілізаційного підходу покладені такі принципи:

1. багатовимірності аналізу економічних систем;
2. природній еволюційній поступовості історичного процесу;
3. відмови від класових, конфронтаційних оцінок змісту і цілей системи;
4. пізнання системи в єдності її економічних і соціокультурних елементів;
5. посилення ролі людського чинника в суспільному розвитку, визнання світової історії як єдиного планетарного цілого.

Цивілізаційний підхід долає класово формаційні детермінанти періодизації суспільного розвитку. Важливою межею цивілізації є її гуманістична спрямованість. Людина виступає не тільки головним суб'єктом виробництва і цивілізації в цілому, але і їх безпосередньою метою, цільовою функцією.

Американський економіст У. Ростоу висунув теорію "стадій зростання", в якій виділив п'ять стадій економічного розвитку:

- традиційне суспільство;
- перехідне суспільство;
- стадія зрушення;
- стадія зрілості;
- стадія високого рівня масового споживання.

Основою цієї теорії є технократичний підхід до періодизації історії людства, визнання пріоритетності розвитку техніки.

Американський учений Л. Г. Морган виділяв три етапи в розвитку людської історії:

- епоха дикості (мисливське господарство);
- епоха варварства (скотарство);
- епоха цивілізації.

Епоха цивілізації, у свою чергу, класифікується поетапно в горизонтальному і вертикальному аспектах.

Горизонтальний аспект характеризує співіснування і взаємодія неоднорідних за своїм змістом локальних цивілізацій окремих країн і народів, які розвивалися в історичний певні періоди часу.

По горизонталі виділяють наступні цивілізації:

Старогрецька, Давньоримська, Візантійська, Азіатська, Англійська, Північно-германська, Інків і т.п.

Вертикальний аспект відбиває розвиток цивілізації в широкому розумінні цього слова: історичну еволюцію суспільства, його поступову ходу від одного ступеня зрілості до іншого – вищого. Йому властива логіка усесвітнього суспільно-історичного прогресу людства.

По вертикалі виділяють наступні цивілізації:

- аграрна цивілізація;
- індустріальна цивілізація;
- постіндустріальна цивілізація.

Сучасна зарубіжна економічна наука (Дж. Гелбрейт, А. Арон та інші), використовуючи критерій "ступінь індустріального розвитку суспільства", виділяє три стадії індустріальної цивілізації: доіндустріальне суспільство; індустріальне суспільство; постіндустріальне суспільство.

Сучасні дослідження розвитку суспільства визначають сім цивілізацій:

1. Неолітична — 7-4 тисячоліття до н.е.
2. Схиднорабовласницька — 3-1 тисячоліття до н.е.

3. Антична — VII ст. до н.е. - VI ст. н.е.
4. Ранньофеодальна — VII-XIII ст.
5. Передіндустріальна — XIV-XVIII ст.
6. Індустріальна — 60-і роки XVII ст. - 50-і роки XX ст.
7. Постіндустріальна — починаючи з 60-х років XX ст.

Доіндустріальне суспільство (аграрна цивілізація) заснована на натуральному господарстві і ручній праці, тут відсутнє масове виробництво і домінує сільське господарство, головні позиції в суспільстві займають власники землі. Воно існувало до кінця XVII ст., тобто до періоду розгортання промислової революції. Ця модель все ще характерна для деяких країн африканського континенту.

Індустріальна цивілізація (суспільство) формується в ситуації домінування сфер важкої промисловості і машинобудування в економіці країни. заснована на крупному машинному виробництві, що веде вид діяльності – промисловість, що веде роль грає крупне механізоване промислове виробництво, влада в суспільстві належить власникам капіталу. Цю модель економічно розвинені країни світу пройшли ще в початку XX ст., але вона є домінуючою для України і більшості пост-радянських країн.

У постіндустріальній цивілізації (інформаційне суспільство) основна роль належить наукоємним, високотехнологічним виробництвам, науці, інформації, сфері послуг, основні позиції займають власники інформації. Тут домінують принципово новий вигляд техніки і технологій, інформатика, комп'ютеризація, автоматизація і роботизація всіх сфер економіки і управління. Характерна для економічно розвинених країн і охоплює лише 16% населення миру. Її характерними рисами виступають: інтенсивний тип відтворення, високий рівень наукоємної виробництва, ресурсозберігаючий тип технічного прогресу, збільшення питомої ваги сфери нематеріального виробництва, збільшення ролі висококваліфікованої праці, перш за все ролі науковців, зростання величини інвестицій в людський капітал, збільшення ролі соціального чинника в розвитку економіки.

Постіндустріальне суспільство - це нова, найбільш розвинена стадія людської цивілізації, почало якій поклала науково-технічна революція, яка роз-

вернулася в другій половині XX ст. і поступово переросла в сучасну інформаційно-інтелектуальну революцію.

Для постіндустріального суспільства характерним є також поглиблення міжнародного ділення праці, посилення взаємозв'язків і взаємодії національних економік.

Перехід від одного ступеня зрілості цивілізації до іншої відбувається завдяки глибинним якісним змінам в продуктивних силах суспільства, зростанню продуктивності праці, підвищенню культури людини.

1.4.4. Економічна система: суть, структурні елементи та характеристика основних типів економічних систем

Система як загальнонаукове поняття - це сукупність взаємозв'язаних і розміщених в належному порядку елементів певного цілісного утворення.

Кожній системі властиві такі властивості: цілісність, впорядкованість, стійкість, саморух і загальна мета.

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірна система, яка складається з великої кількості різних взаємозв'язаних і взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до загальних для всієї системи законів.

Економічна система - це сукупність взаємозв'язаних і відповідним чином впорядкованих елементів економіки, які утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства, також сукупність економічних відносин між господарюючими суб'єктами, що діють в умовах обмежених ресурсів з метою максимального можливого задоволення індивідуальних і суспільних потреб.

Економічна система повинна відповідати на три питання:

1. Що і в яких об'ємах виробляти?
2. Як (за допомогою яких ресурсів) виробляти?
3. Для кого (хто буде власником і споживачем виробленої продукції) виробляти і забезпечувати відповідні реальні економічні дії ради реалізації отриманих рішень на практиці?

Економічна система складається з трьох основних складових:

- продуктивних сил;
- виробничих відносин (основна роль серед яких належить відносинам власності);
- господарського механізму - механізму господарювання.

Продуктивні сили - це сукупність засобів виробництва (предметів і засобів праці), працівників з їх фізичними і розумовими здібностями (робочої сили), науки, технологій, інформації, методів організації і управління виробництвом, які за безпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей.

Продуктивні сили складають матеріально-речовий зміст економічної системи, є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Економічні відносини - це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ.

Система економічних відносин складається з:

- техніко-економічних;
- виробничих відносин (у яких входять організаційно-економічні і соціально-економічні відносини).

Техніко-економічні відносини - це відносини між людьми з приводу створення, використання і вдосконалення ними знарядь і предметів праці в процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і проводять необхідні життєві блага. Техніко-економічні відносини відображають технологію і є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва. З погляду техніко-економічних ступенів прогресу розрізняють: аграрне, індустріальне і постіндустріальне суспільства.

Організаційно-економічні відносини - це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації і управління суспільним виробництвом: відношення обміну діяльністю між людьми, спеціалізація праці, кооперація, концентрація і комбінування виробництва.

Соціально-економічні відносини - в першу чергу це відносини власності в

економічному значенні цього поняття, так соціально-економічні відносини визначаються власністю на засоби виробництва: від того кому належить власність залежить тип соціально-економічних відносин, що склалися в країні. Відносини власності визначають головне в економічній системі - спосіб поєднання працівника із засобами виробництва. Крім того, відносини власності зумовлюють історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади.

Таким чином, соціально-економічні відносини, основою яких є відносини власності, займають визначальне місце в структурі економічних відносин і в економічній системі взагалі, що виконує в ній системоутворюючу функцію.

Господарський механізм є структурним елементом економічної системи, яка складається з сукупності форм і методів регулювання економічних процесів і суспільних дій господарюючих суб'єктів на основі використання економічних законів, економічних важелів, правових норм і інституційних утворень, а також узгодження інтересів і впорядкування дій економічних суб'єктів.

Основними інструментами регулювання економічних процесів є:

- механізм ринкового саморегулювання (ринковий механізм) – заснований на взаємодії попиту і пропозиції, діє стихійно, спонтанно;
- механізм державної регулювання – сукупність цілеспрямованих заходів державного впливу на економічні процеси.

Людству відомі різні економічні системи, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку, їх можна класифікувати по певних критеріях. Найпоширенішою в економічній науці є класифікація економічних систем по двох ознаках:

- за формою власності на засоби виробництва;
- за способом управління господарською діяльністю.

На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем:

1. Традиційну;
2. Ринкову;
3. Командну;
4. Змішану.

Традиційна економічна система панувала у минулому, в даний час її окремі прояви характерні для найменш розвинених країн. Вона характеризується збереженням натурально-громадських форм господарювання - замкнуте натуральне виробництво, безпосередній зв'язок між виробництвом і споживанням, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвиненою інфраструктурою, низьким рівнем розподілу праці, найпростішими формами організації праці і виробництва, бідністю населення, залежністю від природних чинників. На соціально-економічні процеси значний вплив роблять освячені століттями традиції і звичаї, релігійні і культові цінності, кастове і соціальне ділення населення, так економічні відносини побудовані на основі традицій, звичаїв, релігійних і культурних цінностей. У сучасних умовах країни з традиційною економікою терплять засилля іноземного капіталу і надмірно активний перерозподіл національного доходу державою.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) характеризується пануванням приватної форми власності на засоби і результати виробництва, передбачає функціонування великої кількості виробників, що діють, і покупців товарів, свободою вибору підприємницької діяльності, свободою і самостійністю господарської діяльності, рівним доступом до економічних ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації, товарним виробництвом, опосередкований зв'язок між виробництвом і споживанням, машинним праця, високим рівнем розвитку техніки, активним впровадженням інновацій, високим рівнем розподілу праці, економічними відносинами, регульованими ринковим механізмом на основі вільної конкуренції і мінімальним державним втручанням. Ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини XX ст.

Командна економічна система базується на пануванні суспільної (на практиці – державною) власності на засоби і результати виробництва, одержавленні і монополізації народного господарства, жорсткому, централізовано директивному плануванню виробництва і розподілу ресурсів, відсутність реальних товарно-грошових відносин, свободи підприємництва, конкуренції і вільного ціноутворення, їй властиво висока затратність виробництва, низька конкурентоспроможність

вироблюваної продукції, хронічний дефіцит споживчих товарів, неприйнятність до НТП, зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до високоефективної праці, хронічний дефіцит (особливо товарів народного споживання), державне регулювання всіх соціально-економічних, культурних і інших процесів і так далі. Все це ознаки недостатньої життєздатності командної системи, які закономірно привели її до кризи, а потім і розпаду.

Командна економічна система існувала раніше в СРСР, соціалістичних країнах Східної Європи і в деяких азіатських державах.

Змішана економічна система є формою функціонування сучасних розвинених країн і характеризується такими рисами:

- високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвиненої ринкової інфраструктури суспільства;
- різноманітністю (плюралізмом) форм власності на засоби і результати виробництва і рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, корпоративних, державних);
- оптимальним поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного;
- орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки - високим рівнем соціального захисту населення: збільшенням витрат на освіту, медичне обслуговування, створенням державних і приватних фондів соціального страхування і соціального забезпечення населення і т.д.;
- впровадженням досягнень науки і техніки, високою конкурентоспроможністю виробленої продукції;

Також розрізняють *перехідну* економіку.

Слід розрізняти два типи стану економічних систем:

- стійкий (урівноважене) стан, коли функціонують зв'язки і елементи, які складають зміст системи;
- перехідний стан, коли старі економічні форми відмирають і з'являються нові, складові основу економічної системи, що зароджується.

Перехідна економіка – це особливий стан економічної системи на етапі її

становлення (від еволюції до зрілого урівноваженого стану) і реформування (від еволюції до нової економічної системи, до нового урівноваженого стану).

При цьому про перехідну економіку можна говорити, спираючись на різні класифікації економічних систем, тому що перехідна економіка – це проміжний стан економіки, період перетворення, трансформації, наприклад, традиційної економічної системи в ринкову (функціональний підхід до класифікації економічних систем); індустріального суспільства в постіндустріальне (критерій класифікації – ступінь індустріально-економічного розвитку); феодального способу виробництва в капіталістичний (формаційний підхід). Суть перехідної економіки виявляється в її основних рисах.

1. *Непостійність стану.* Воно може бути властиво і зрілому стану економіки, але це непостійність функціонування, коли зміни є засобом досягнення нової мети системи, забезпечення її урівноваженого стану. Непостійність перехідної економіки – це непостійність розвитку системи, коли її зміни направлені на перетворення в нову систему.

2. *Суперечність.* Елементами перехідної економіки можуть бути економічні форми, властиві і старою, і новою системам; особливе місце належить перехідним формам, які є проявом трансформації систем. Саме перехідні форми, які надалі перетворюються на елементи нової системи, характеризують спрямованість перехідних процесів.

3. *Альтернативний характер розвитку.* Непостійність, суперечність обумовлюють певну варіантність перехідних процесів. Досить вказати на численність моделей перехідної економіки в постсоціалістичних країнах. В результаті альтернативності перехідної економіки правомірним є питання про вірогідність повернення до старого стану. Непостійність і альтернативність – це риси певної стадії еволюційного економічного циклу, стадії трансформації старої системи в нову, тому просте повернення до колишнього стану суперечило б суті суспільної еволюції.

4. *Історичність,* яка виявляється в певній специфіці перехідних процесів в різних країнах, що пов'язане з соціально-політичними, економічними,

національними, культурними і іншими особливостями регіону, країни, особливостями певного історичного періоду перетворень.

Основні риси перехідної економіки зумовлюють специфічні закономірності її розвитку: з одного боку, інерційність – збереження в перехідній економіці старих економічних форм, що свідчить про спадкоємність еволюційного процесу; з іншого – інтенсивність розвитку нових форм як виявлення безповоротності трансформаційних процесів в суспільстві.

Залежно від масштабів і характеру перехідних процесів можна виділити:

- *локальну* перехідну економіку, коли трансформаційні процеси властиві окремим країнам і регіонам;
- *глобальну* перехідну економіку, яка охоплює всі країни, людство в цілому.

Розрізняють природно-еволюційний тип перехідної економіки і реформаторсько-еволюційний тип, коли природно-еволюційні процеси прискорюються або гальмуються реформами, які здійснюються в умовах перехідної економіки. Сучасна економіка України є перехідною економікою реформаторсько-еволюційного типу, в межах якої відбуваються перехідні процеси від неринкових до ринкових господарських форм.

Практика ринкових перетворень сформувала два їх варіанту: радикальний ("шоковий") і еволюційний.

"Шоковий" варіант реформ був характерний для більшості постсоціалістичних країн, що було наслідком ситуації економічної катастрофи в умовах хаотичного розпаду господарських зв'язків, а також виконання рекомендацій МВФ щодо формування ринкових відносин на основі пануючих монетарних доктрин. Саме такий варіант реформ був використаний в Україні. Це привело до таких деформаційних процесів, як формування тіньової, кримінальної і кланової економіки, олігархічних структур, масовому відпливу капіталу з економіки країни.

Еволюційний шлях реформ полягав в поступовому русі до ринкових відносин на основі розвитку реального сектора економіки, малого і середнього бізнесу, комерціалізації і поступової приватизації державної власності, активної участі всього населення в реформуванні економіки і становленні цивільного суспільства.

Економічна поведінка суб'єктів характеризується в цих умовах з'єднанням успадкованих звичок, умовностей, адміністративних бар'єрів з «новими правилами» ринку, з можливостями вільного вибору, появою ділових людей нової формації.

Проте формування ринкових відносин не є кінцевою метою перехідних процесів. Мета трансформації - досягнення макроекономічної стабілізації і економічного зростання на базі всебічного розвитку ринкового механізму, розподілу і ефективного використання економічних ресурсів суспільства.

1.4.5. Моделі організації економічних систем суспільств

Різноманітність моделей національних економік обумовлена наступними причинами:

1. Особливостями історичного розвитку різних країн.
2. Станом національної економіки.
3. Геополітичним положенням країни в світовій економічній системі.
4. Особливостями менталітету населення.
5. Різними видами і наслідками реформ, які проводилися в країні.
6. Вибором різних теоретичних концепцій реформування, різних темпів економічних перетворень.
7. Рівнем співвідношення ринку і державного регулювання економіки.

Групування країн з позицій рівня їх економічного розвитку (рівень ВВП і величина ВВП на душу населення) була запропонована ООН. ООН виділяє три групи країн:

- *розвинені* країни з ринковою економікою, куди входять промислово-розвинені країни світу, перш за все країни "великої сімки" – США, Німеччина, Японія, Великобританія, Франція, Канада, Італія;
- країни з *ринковою економікою, що розвиваються*, до яких належать країни Азії, Африки і Латинської Америки (майже 79% населення миру). Сюди можна віднести групу країн НІС і групу слаборозвинених країн;
- країни з *перехідною* економікою. До них віднесено 28 країн, які розділені на дві регіональні підгрупи: країни Центральної і Східної Європи і країни СНД

і Монголії, до яких належить і Україна.

Іншу класифікацію національних економічних систем проводить Світовий банк. На основі показника ВНД на душу населення Світовий банк розділяє країни на чотири групи:

- країни з *низьким* рівнем доходу (менше 755 дол.);
- країни з рівнем доходу *нижче середнього* (від 756 до 2995 дол.);
- країни з рівнем доходу *вище середнього* (від 2996 до 9265 дол.);
- країни з *високим* рівнем доходу (більше 9266 дол.).

Україна відноситься до групи країн з доходом нижче середнього.

З погляду домінування техніко-економічних устроїв в національній економіці країни розрізняють моделі *доіндустріальної, індустріальної і постіндустріальної* (інформаційною) економіки.

По рівню відвертості національних економік національні економічні системи можуть бути *відкритими і закритими*.

По способах регулювання господарської діяльності розрізняють країни з *ринковою і неринковою* економікою.

В той же час ринкові економіки розрізняються по моделях, які вони використовують. Та або інша модель залежить від соціально-економічних і історичних умов розвитку країни, способів державною регулювання економіки, її конкурентних переваг, традицій і інституційної структури країни. Найбільш відомими є наступні моделі ринкової економіки:

- *ліберальна (американська) модель*. Ця модель побудована на домінуванні різних форм приватної власності і їх взаємодії, на системі заохочення підприємницької діяльності, на досягненні приватного успіху "людини економічного". Ліберальна модель орієнтована на сильного виробника, який не потребує державного втручання в свою діяльність. Завдання держави – створити ефективні правила економічної "гри", сприяти розвитку інноваційної діяльності і виробляти дієву грошово-кредитну політику. Прикладом ліберальної моделі національної економіки є економіка США як величезна відкрита економіка із значною ємкістю національного ринку і висококонкурентними виробниками. У післявоєнні роки жодна країна миру не вкладала скільки засобів в

розвиток освіти, наукові дослідження і технологічні розробки, як США. На сьогодні 75% національного багатства США доводиться на людський капітал. Результатом стало безумовне лідерство цієї країни на ринку науково технологічних досліджень і лідерство у фінансових світогосподарських процесах;

- *регульована ринкова економіка (західноєвропейська модель)*. Загальною межею всіх західноєвропейських економік є з'єднання ринкового лібералізму і достатньо жорсткого державного регулювання економіки. Таке з'єднання характерне і для французького дирижизму і для німецької соціальної ринкової економіки і для англійського "тетчеризму". Держава в європейській моделі національної економіки активно керує стратегічним розвитком, впливає на ціни, мито, технічні норми, проводить антимонопольну політику. Саме європейська модель продемонструвала миру можливості і переваги міжнародної інтеграції у процесі становлення Європейської Співдружності (ЄС);
- *соціально-орієнтована ринкова економіка* як різновид моделі регульованої ринкової економіки (модель економіки Німеччини). Ця модель побудована на соціальному захисті населення, запобіганні соціальній напрузі, активному перерозподілі доходів, виконанні значних соціальних програм. У результаті змінюється соціальна структура населення, збільшується частина середнього класу, який стає основним платником податків і фінансовою опорою держави;
- *японська модель* національної економіки базується на сильній структурній політиці держави і активному використанні національних традицій в менеджменті. Для японської моделі економіки характерне втручання держави в економіку, що відповідає японському менталітету. У 60-і роки Японія використувала ідеї американського економіста і нобелівського лауреата В. Леонтьєва по тому, що збалансувало економіку, який на прохання японського уряду допомагав створити міжгалузевий баланс виробництва країни по 2000 позицій. Важливою передумовою економічного розвитку Японії став менталітет нації, який забезпечив ухвалення і реалізацію суспільством цілей і засобів реформування економіки. Дух сім'ї, об'єднання навколо "великої справи", концентрація на рішенні актуальної проблеми – все це джерела, які дозволили досягти кардинальних змін в розвитку національної економіки Японії;
- *олігархічна модель*, яка полягає в підпорядкуванні інтересів держави вигодам фінансово-олігархічних груп, які панують в країні (моделі національних економік країн Латинської Америки);
- *наздоганяюча модель* ринкової економіки. Її використовують країни, які став-

лять перед собою мету за короткий строк просунутися вперед до рівня постіндустріальної економіки на основі швидкого впровадження нових технологій, розвитку науки і кадрів. Прикладами такої моделі є розвиток після воєнної Японії, Південної Кореї, і на сьогодні – Китаю, Індії, Гонконгу, В'єтнаму, Тайваню і Таїланду. У основі такої моделі лежить активне використання іноземного капіталу і новітніх технологій. Розвиток національної економіки Китаю, Південної Кореї і В'єтнаму свідчить про стремління перейти від централізовано керованої економіки до нового економічного порядку – змішаної (багатоукладною) економіки з достатньо значною роллю держави в соціально-економічних процесах. Україна з арсеналу наздоганяючої моделі економіки може почерпнути: підпорядкування розвитку довгостроковій стратегії, проведення структурної політики, направлене на сприяння довгостроковим чинникам економічного розвитку, вкладення капіталу в підготовку кадрів і науку.

Деякі дослідники виділяють також модель соціальної ринкової економіки. Останніми роками в розвитку національних моделей економік різних країн на перше місце виходять соціальні цілі.

Виходячи із специфіки країн, властивих їм природно-кліматичних, географічних, історичних, геополітичних, соціокультурних, історичних і інших чинників, виникають різні моделі національної економіки (американська ліберальна модель, німецька модель соціального ринкового господарства, шведська соціальна модель, японська модель регульованого капіталізму та інші). Тому становлення ринкової економіки в Україні відбувається з урахуванням її унікальних особливостей і національної специфіки.

1.5. Форми організації суспільного виробництва та їх еволюція

1. Еволюція форм організації суспільного виробництва. Натуральне господарство і причини виникнення товарного виробництва.
2. Товар і його властивості. Подвійний характер праці.
3. Теорії вартості.
4. Закон вартості, його функції і механізм дії.

1.5.1. Еволюція форм організації суспільного виробництва. Натуральне господарство і причини виникнення товарного виробництва

Спочатку в суспільстві панувало натуральне господарство, в якому продукти проводилися для свого власного споживання (часи феодалізму, селянські господарства). По мірі розвитку суспільства виникає обмін продуктами, які завдяки обміну, перетворюються на товари.

Продукт – це результат трудової діяльності людини.

Продукт праці можна розглядати двояко – по-перше, по відношенню до людини, для задоволення потреб, для чого він і вироблений, як *корисна річ або благо*; по-друге, по відношенню до виробника як *його праця*, що об'єктивувалася, упередметнилась.

Товар – це продукт праці, вироблений для обміну.

Послуга – це корисний ефект, представлений самою діяльністю людини.

Для того, щоб *натуральне господарство перетворилося на товарне* необхідно дві умови.

Перший – суспільний розподіл праці, що полягає в спеціалізації виробників на виготовленні різних товарів;

Друге – економічне відособлення виробників основі приватної власності.

Товарне виробництво – така система господарських зв'язків, в якій економічно відособлені виробники спеціалізуються на виготовленні різних товарів, що обмінюються на ринку.

1.5.2. Товар і його властивості. Подвійний характер праці

Товар володіє певними властивостями. *Основні властивості товару:*

- по-перше, товар володіє здатністю задовольняти певні потреби людини, що зветься споживча вартість;
- по-друге, товар як упередметнений результат суспільної праці володіє вартістю.

Корисність товару – суб'єктивне сприйняття споживчої вартості споживачем (здатність води задовольняти спрагу і т.д.). Тоді як споживча вартість

категорія об'єктивна. Корисність кожного подальшого блага нижче попереднього. Існує та одиниця блага, після якої корисність блага зникає, стає рівною нулю, – ця корисність називається *граничною*.

Благо – споживча вартість – корисність

По теорії граничної корисності основною цінністю товару вважається ступінь корисного ефекту. До представників теорії граничної корисності відносяться А. Маршал, До. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-баверк, Д. Кларк і т. д.

Мінова вартість – здатність товару в певних пропорціях обмінюватися на інший товар. Мінова вартість є зовнішнім проявом вартості товару.

Вартість товару визначається суспільно необхідними витратами праці на виробництво товару (витрати, здійснювані за суспільно нормальних умов, середнього рівня інтенсивності праці). Суспільно необхідні витрати вимірюються суспільно необхідним часом. Чим більше товарів виробляється в одиницю часу, тобто чим більше продуктивність праці, тим менше суспільно необхідного часу доводиться на один товар і тим менше його вартість.

До представників трудової теорії вартості відносяться А. Сміт, Д.Рікардо, К. Маркс і т. д.

Упредметнена праця – вартість – мінова вартість

Таким чином, товар може бути представлений як єдність споживчої вартості і вартості, які у відношенні до споживача виявляється відповідно як корисність і мінова вартість.

Єдність корисності і мінової вартості виступає як цінність. У ній сполучені суб'єктивна оцінка корисності та кількісне співвідношення благ, що обмінюються.

Вищесказане можна зафіксувати у вигляді схеми.

Рис. 1.5.1. - Властивості товару

З характеристикою товару як споживчій вартості зв'язаний подвійний характер праці.

Загальна праця – єдність індивідуальної, приватної, відособленої і кооперованої, обобществленого по своєму характеру праці.

Конкретна праця – це праця, що виконується в певній доцільній формі і відрізняється метою, предметами і засобами праці, характером операцій і результатом. Всі види конкретної праці мають загальний початок – витрати фізичної і розумової енергії на виробництво товару. Результатом конкретної праці є споживна вартість. Конкретна праця виступає як форма прояву приватної праці індивіда, що створює ту або іншу споживну вартість.

Абстрактна праця – це витрати праці взагалі, безвідносно до конкретної форми праці. Іншими словами – це суспільна характеристика людської праці взагалі, безвідносно до його корисної доцільної форми. Результатом абстрактної праці є вартість товару. Абстрактна праця є частинкою загальної, однакової для всіх товаровиробників праці і є формою прояву суспільного характеру праці.

Таким чином, праця товаровиробника завжди виступає, з одного боку, як приватна праця конкретного індивіда і виявляється в конкретній формі, що створює споживну вартість, а з іншою, - виступає як частинка суспільної праці і виявляється в абстрактній формі тієї, що створює вартість. Суперечність між приватною і суспільною працею товаровиробника є в умовах товарного виробництва основним і виявляється в багатобразних формах конкретної і абстрактної праці, споживної вартості і вартості складної і простої праці.

Складна праця виступає як характеристика конкретної праці, він вимагає для свого здійснення певних навиків, умінь, кваліфікацій.

Простій праця може виконувати будь-яка нормально розвинена людина без спеціальної підготовки і навчання.

Тому простій праця співпадає з витратою праці взагалі і служить перехідною ланкою, що дозволяє звести конкретну працю до абстрактної.

1.5.3. Теорії вартості

Теорії об'єктивної вартості:

Теорія трудової вартості – відбита в роботах представників школи

класичної політекономії А. Сміта, Д. Рікардо і ін., а також в роботах К. Маркса та його послідовників. Відповідно до цієї теорії, саме витрати праці на виробництво товарів визначають їх вартість.

Теорія трьох чинників виробництва - відбита в роботах Же.-Б. Сіючі. Її суть полягає в тому, що вартість створюється не тільки працею, але і іншими чинниками виробництва: землею і капіталом. Кожен з власників чинників виробництва має право на дохід відповідно до його внеску у виробництво.

Вагомий внесок в **теорію витрат виробництва** зробили Фредерік Бастіа (1801-1850, Франція), Джеймс Мілль (1773-1836, Англія), Джон Мак-Куллох (1789- 1864, Англія), які намагалися синтезувати різні точки зору на цю проблему. Прихильники теорії витрат виробництва (Р. Торренс, Н. Сеніор, Дж. Мілль, Дж. Мак-Куллох та ін.) розглядають витрати виробництва як основу мінової вартості і цін, вважаючи, що нова вартість створюється не тільки живою, але і минулою, уречевленою працею.

Інституційні теорії - відзначають, що основним джерелом будь-якої вартості є саме інформація, а не фізичні або психічні зусилля працівників.

Теорії суб'єктивної корисності:

Теорія граничної корисності В. Джевонса, До. Менгера, Ф. Візера і ін. – благо тим цінніше, чим інтенсивніше є потреба в ньому і чим рідко воно є, іншими словами – чим вище гранична корисність останньої спожитої одиниці блага.

Неокласична теорія споживчої поведінки (починаючи з робіт А.Маршалла) суміщає теорію граничної корисності і теорію чинників виробництва. Відповідно до цієї теорії, ціна залежить як від попиту (який визначається цінністю блага), так і від пропозиції (яке визначається витратами виробництва). Цей підхід розділяв також український вчений М. Туган-Барановський.

Теорія попиту і пропозиції. Представники цього напрямку в економічній науці вважають, що реальна цінність товару дорівнює фактичній ціні, яка встановлюється на ринку відповідно до попиту і пропозиції товарів (послуг). Попит і пропозиція є реальним відображенням стану ринкової економіки, в якому протистоять інтереси господарюючих суб'єктів, - покупців і продавців. Способом

вирішення цієї суперечності є формування ринкових цін, яке веде до встановлення рівноваги між попитом і пропозицією, а отже, і до відтворення стимулів економічних суб'єктів виробляти і купувати товари. Ця ситуація можлива і досягається при таких цінах і об'ємах товарів, коли об'єм попиту відповідає об'єму пропозиції. Саме за таких умов утворюється ціна рівноваги.

Згідно **інформаційної теорії вартості** домінуючим типом в структурі суспільної праці є не структурно розчленована, а цілісна, переважно інтелектуальна, озброєна науковими знаннями праця.

1.5.4. Закон вартості, його функції і механізм дії

Основним законом ринкової економіки є закон вартості. Його суть полягає в тому, що товари обмінюються відповідно до суспільно необхідних витрат праці на їх виробництво.

Закон вартості діє об'єктивно, не залежно від волі і свідомості людей. Він виконує три найважливіші *функції*:

- По-перше, закон вартості є стихійним регулятором товарного виробництва.
- По-друге, він стимулює розвиток продуктивних сил.
- По-третє, він служить основою диференціації виробників.

Механізм здійснення цих функцій такий: товари продаються відповідно до суспільно необхідних витрат праці, але кожен виробник має індивідуальні витрати, які є вищими або нижчими в порівнянні з суспільно необхідними. Ті виробники, у яких індивідуальні витрати вище суспільно необхідних, втрачають частину вартості, а ті, у яких вони нижчі, набувають додаткового доходу.

1.6. Теорія грошей

1. Розвиток форм вартості і поява грошей
2. Сутність і функції грошей
3. Грошова система та її основні елементи
4. Закон товарно-грошового обігу

1.6.1. Розвиток форм вартості і виникнення грошей

Перехід від натурального до товарного виробництва обумовлює не обхідність виникнення грошей.

Існують різні концепції виникнення грошей, основними з яких є:

Раціоналізм (П. Самуельсон, Дж. Гелбрейт) – згідно якої, гроші виникли в результаті домовленості між людьми про введення грошей як засоби для обміну товарів. Різновидом цієї теорії є державна теорія, відповідно до якого гроша виникли в результаті вирішення органів державної влади.

Еволюційна (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс) – згідно якої, гроші виникли незалежно від волі людей в результаті розвитку суспільного ділення праці, товарного виробництва і обміну.

Так, відповідно до еволюційної теорії, гроші виникли в результаті еволюції форм вартості товарів:

Проста (випадкова) – характерна для періоду, коли обмінні операції носили одиничний, випадковий характер, при цьому один товар безпосередньо обмінювався на інший. Просту форму вартості можна записати у вигляді формули:

$$1 \text{ товар } A = x \text{ товару } B.$$

Вартість товару А виражена в товарі В, отже товар А знаходиться у відносній формі вартості, а товар В – в еквівалентній.

Повна (розгорнена) – характерна для періоду, коли ремесло виділилося в самостійну галузь, а обмін придбав систематичний характер. При повній формі вартість певного товару виражається не в одному товарі випадково, а у ряді товарів постійно і систематично. Це можна записати у вигляді формули:

у товару В

$$1 \text{ товар } A = m \text{ товару } Z$$

і так далі.

Загальна – при якій вартість всіх товарів виражається в одному товарі, який виконує роль еквівалента. У різні періоди і у різних народів такими товарами-еквівалентами були: худоба, зерно, хутро, чай, сіль і т. д. У вигляді

формули загальна форма вартості може бути представлена так:

у товару В
m товару З = x товару А
і так далі.

Грошова – з'являється тоді, коли вартість всіх товарів починають вимірювати в золоті або сріблі. Це можна записати формулою:

у товару В
m товару З = x грамів золота (срібло)
і так далі.

Гроші – особливий товар, який виступає як загальний еквівалент і опосередкує обмін товарами.

1.6.2. Сутність і функції грошей

Спочатку простий обмін був випадковим і одноразовим, просто обмін однієї корисної речі на іншу. Потім почали з'являтися товари-еквіваленти. З розвитком міжнародної торгівлі виділився один – визнаний всіма народами – загальний еквівалент: гроші. Для виконання ролі грошей найбільш підходило золото. Необхідно було, щоб еквівалент виконував особливі вимоги:

- подільність
- портативність
- збереження
- однорідність
- наявність в достатній кількості
- велика вартість.

Гроші – один з найбільших людських винаходів. Походження грошей датується 7-8 тис. років до н.е., коли у первісних племен з'явилися надлишки продуктів, які можна було обміняти на інші потрібні продукти.

Етапи появи грошей.

Перший етап появи грошей – виконання даної функції випадковими товарами.

Другий етап – закріплення за золотом ролі загального еквівалента.

Третій етап – перехід до паперових або кредитних грошей.

Четвертий етап – витіснення готівки з обороту (електронні види платежів).

Гроші – це особливий товар, який є єдиним загальним еквівалентом. З появою грошей все товарне господарство перейшло в якісно новий стан. Гроші стали загальновизнаним втіленням вартості (вони виступають еталоном-вимірником вартості всіх і кожного товарів) і мірилом витрат загальнолюдської суспільної праці (вони виражають сумарну вартість всіх товарів). У цьому і полягає суть грошей.

Суть грошей виявляється через:

1. Загальну безпосередню обмінюваність;
2. Самостійну мінову вартість;
3. Зовнішню речову міру праці.

Суть грошей виявляється у ряді функцій.

Функції грошей:

- міра вартості (вимірюють вартість всіх товарів);
- засіб звернення (виступають як посередник в обігу Т-Д-Т’);
- засіб накопичення, утворення скарбів (накопичуються як представник багатства взагалі);
- засіб платежу (ними розплачуються за придбаний раніше товар);
- світові гроші (виступають як загальний еквівалент в світогосподарських зв'язках між всіма країнами (цю роль виконують резервні валюти)).

За формою існування гроші бувають готівкові і безготівкові.

Готівкові підрозділяється на реальні (монети з дорогоцінних металів, злитки), кредитні гроші (банкноти, білети державних скарбівниць) і розмінні монети.

Безготівкові можуть існувати як в рамках національної грошово-кредитної системи (національна валюта), так і у формі міжнаціональних платіжних засобів в системі міжнародних розрахунків.

Валютний курс – ціна грошової одиниці даної країни, виражена в грошовій одиниці іншої країни.

Валютний курс залежить від реальної купівельної спроможності валют і

забезпечує еквівалентність обміну. Розрізняють вільно конвертовані і не конвертовані валюти.

1.6.3. Грошова система та її основні елементи

Грошова система це пристрій грошового звернення в країні, що склався історично, закріплене національним законодавством. Грошова система визначає грошовий знак, що має ходіння в даній державі.

Розрізняють *два типи грошових систем*: системи металевого звернення і системи звернення грошових знаків, коли золото і срібло витиснені із звернення нерозмінними на них кредитними і паперовими грошима.

Системи металевого грошового звернення, у свою чергу, діляться на біметалічні і монометалічні системи.

Біметалічні - це грошові системи, при яких держава законодавчо закріплює роль загального еквівалента (тобто грошей) за двома благородними металами золотом і сріблом. При цьому здійснюється вільна чеканка монет з цих металів і їх необмежене звернення.

При монометалізмі загальним еквівалентом служить один грошовий метал (золото або срібло). Одночасно в грошовому обігу функціонують інші грошові знаки: банкноти, білети державних скарбівниць, розмінна монета. Ці грошові знаки вільно обмінюються на грошовий метал (золото або срібло).

Найбільшого поширення в світі набув золотий монометалізм. Розрізняється три види золотого монометалізму: золотомонетний, золотозлитковий і золотодевізний стандарти.

При золотомонетному монометалізмі ціни товарів обчислюються в золоті, у внутрішньому обігу країни функціонують повноцінні золоті монети, золото виконує всі функції грошей. Проводиться вільна чеканка золотих монет; всі грошові знаки (банкноти, розмінні монети) вільно обмінюються на золото; допускається вільний вивіз і ввезення золота і функціонування вільних ринків золота. Після Першої світової війни замість золотомонетного монометалізму були встановлені золотозлитковий і золотовалютний (золотодевізний) види монометалізму.

При золотозлитковом стандарті обмін банкнотів та інших грошей здійснюється тільки на злитки вагою 12,5 кг; при золотодевізном - обмін банкнотів і інших грошей почав вироблятися на валюту девізів країн, де вирішувався обмін на золоті злитки.

Після 1929-1933 рр. були ліквідовані всі форми золотого монометалізму, а після Другої світової війни на конференції в Бреттон-Вуде (США) в 1944 р. була оформлена так звана Бреттон-Вудська грошова система, що характеризується наступними рисами: золото витісняється з вільного обороту і виступає лише засобом остаточного розрахунку між країнами; разом із золотом міжнародним засобом і резервною валютою виступають долар (США) і фунт стерлінгів (Великобританія); на золото обмінюються тільки резервні валюти по встановленому співвідношенню, а також на вільних золотих ринках; міждержавне регулювання валютних відносин здійснюється МВФ (Міжнародним валютним фондом). Бреттон-Вудська грошова система була системою міжнародного золотодевізного монометалізму на основі долара.

У 70-і рр. ХХ в. у зв'язку з Скороченням золотих запасів в США ця система потерпіла крах. У 1976 р. на зміну Бреттон-Вудській грошовій системі прийшла Ямайська грошова система, оформлена Угодою країн членів МВФ (о. Ямайка) в 1976 р. і ратифікована країнами членами МВФ в 1978 р.

Згідно Ямайській валютній системі світовими грошима були оголошені спеціальні права запозичення, які стали міжнародною одиницею. При цьому долар зберіг важливе місце в міжнародних розрахунках і валютних резервах інших країн. Крім того, юридично була завершена демонетизація золота, тобто втрата золотом грошових функцій. В той же час золото залишається резервом держави, воно необхідне для придбання валюти інших країн.

В даний час ні в одній країні немає металевого звернення; основними видами грошових знаків є кредитні банківські квитки (банкноти), державні гроші (білети державних скарбівниць) і розмінна монета.

Сучасна грошова система.

Гроші грають виключно важливу роль в ринковій економіці. Ринок

неможливий без грошей, грошового звернення.

Грошове звернення – це рух грошей, що опосередковує обіг товарів і послуг.

В світі існують різні системи грошового обігу, які склалися історично та закріплені законодавчо державою.

Залежно від виду грошей, що знаходяться в обігу, можна виділити два основні типи систем грошового обігу:

- система обігу металевих грошей, - коли в обігу знаходяться повноцінні золоті і срібні монети, які виконують всі функції грошей, а кредитні гроші можуть вільно обмінюватися на грошовий метал;
- система обігу кредитних або паперових грошей, які не можуть бути обміняні на золото, а само золото витиснене із обігу.

Грошова маса – це сукупність готівкових і безготівкових купівельних і платіжних засобів, що забезпечують обігу товарів і послуг в країні, які мають в своєму розпорядженні приватні особи, інституційні власники і держава.

Структура грошової маси.

В структурі грошової маси виділяється:

- *активна частина* (грошові кошти, що реально обслуговують господарський обіг);
- *пасивна частина* (грошові накопичення, залишки на рахунках, які потенційно можуть служити розрахунковими коштами).

Частка паперових грошей в грошовій масі досить низка (менше 25%), а основна частина операцій в розвиненій ринковій економіці здійснюється шляхом використання банківських рахунків.

Разом з тим в структуру грошової маси включаються і такі компоненти, які не можна безпосередньо використовувати як купівельний або платіжний засіб (грошові кошти на строкових рахунках, ощадних внесках в комерційних банках, інших кредитно-фінансових установах, депозитних сертифікатах, акціях інвестиційних фондів і т.д.). Перелічені компоненти грошового обігу отримали загальну назву «квазі-гроші» - майже гроші.

Квазі-гроші (ліквідні активи) є найбільш вагомою частиною, що швидко

росте, в структурі грошового обігу.

Під ліквідністю розуміється легкореалізованість, легкооборотність, швидкий обіг в грошову форму без втрати вартості. Самими ліквідними активами є гроші. До високоліквідних видів майна відносяться золото, коштовності, нафту, витвори мистецтва. Меншою ліквідністю володіють будівлі, устаткування, інша нерухомість.

У структурі грошової маси також виділяють такі сукупні компоненти як грошові агрегати M_0 , M_1 , M_2 , M_3 , M_4 , M_5 , L , що групують різні платіжні і розрахункові кошти по ступеню їх ліквідності, причому кожен подальший агрегат включає попередній.

M_0 – касова готівка Національного банку.

M_1 – це гроші у вузькому сенсі слова, включають готівку, що обертається поза банками, а також гроші на поточних (депозити до запитання) рахунках в банках. Депозити в даному випадку виконують всі функції грошей і можуть бути спокійно перетворені на готівку.

M_2 – це гроші в ширшому сенсі слова, включають всі компоненти M_1 , а також гроші на строкових і ощадних рахунках комерційних банків, депозити спеціалізованих фінансових інститутів.

Строковий рахунок – рахунок, на який грошові кошти кладуться на певний термін, можливо тривалий, до закінчення якого власник коштів не може зняти їх з рахунку. Терміни і умови внесків обмовляються в договорі.

Власники строкових внесків отримують вищий відсоток, але вони не можуть вилучити ці внески раніше визначеного терміну. Тому грошові кошти на строкових і ощадних рахунках не можна безпосередньо використовувати як купівельний або платіжний засоби, хоча потенційно вони можуть бути використані для розрахунків.

До складу M_2 включені квазі-гроші, які складно перевести в готівку, що ускладнює їх використання в операціях.

M_3 – включає M_2 і крупні строкові внески, суми контрактів по перепродажу цінних паперів, валютні депозити.

M_4 – складається з M_3 і комерційних паперів з певними видами

короткострокових цінних паперів, страхових внесків юридичних і фізичних осіб.

М5 – складається з М4 і депозитів системи національних заощаджень, цінних паперів – векселі державних органів, банківські акцепти.

L – показник частки національної валюти в корзині загальної валюти Економічного і валютного союзу.

У нашій країні до останнього часу грошові агрегати не розраховувалися і не використовувалися.

1.6.4. Закон товарно-грошового обігу

Існують закони грошового обігу, знання яких необхідне для забезпечення рівноваги грошової системи.

Основоположним рівнянням обігу є:

$$MV = PQ,$$

де М – маса грошей в обігу;

V – швидкість обігу грошей;

P – рівень цін;

Q – об'єм товарів і послуг, що реалізуються.

Ліва частина рівняння показує, на яку суму цін може бути реалізовано товарів при наявній кількості грошей і даної швидкості їх обігу.

Права частина рівняння є множенням ціни і кількості товарів, що дає також суму цін всіх товарів. Права і ліва частина повинні бути рівні.

Якщо відома сума цін товарів (PQ), що підлягають реалізації, і швидкість обігу грошей, то легко визначити кількість грошей, необхідних для обігу:

$$M = PQ / V.$$

Існують також і інші рівняння грошового обігу, що враховують різні чинники. Наприклад, що враховують кредитні відносини і взаємозаліки платежів:

$$K = C_{\text{ц}} - K_{\text{р}} + \Pi - B / O, \text{ де}$$

K – кількість грошей, що необхідно для обігу;

C_ц – сума цін товарів, що підлягають реалізації;

K_р – сума товарів, що продано в кредит;

П – платежі готівкою;

В – платежі, що взаємнопогашаються;

О – швидкість обігу грошової одиниці.

Закони обігу реальних, золотих і паперових грошей істотно розрізняються. Якщо в обігу виявляється золотих грошей більше, ніж необхідно, то надлишок виконуватиме функцію засобу заощадження. Якщо в обігу буде більше, ніж необхідно, паперових грошей, то вони всі залишаться в обігу, але їх реальна цінність знизиться унаслідок зростання цін рівно в стільки, в скільки їх більше, ніж необхідно.

Знецінення грошей унаслідок переповнювання каналів грошового обігу називається **інфляцією**.

Наслідком інфляції є істотні соціально-економічні негативні тенденції:

- зростання безробіття;
- гальмування підприємницької діяльності;
- наростання соціальних конфліктів;
- занепад економіки і т. п.

2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Ринкові відносини: сутність, функції і структура. Закони ринку

1. Суть і функції ринку
2. Ринковий механізм і його елементи
3. Попит і чинники, що визначають його величину
4. Пропозиція товару та її крива
5. Пропозиція і попит: ринкова рівновага
6. Ціна і чинники, що впливають на неї

2.1.1. Суть і функції ринку

Об'єктивна необхідність ринку викликана тими ж причинами, що і товарне виробництво: розвитком суспільного поділу праці і економічним відособленням суб'єктів ринкових відносин.

Ринок – тип господарських зв'язків між суб'єктами господарювання, це суспільна форма функціонування економіки, це форма руху суспільного продукту і послуг.

Ринок – механізм, що зводить разом покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг. Під це визначення підходять магазин, закусочна, перукарня, фондова і товарна біржі і так далі

Ринки приймають самі різні форми.

Це різні базари, ярмарки, аукціони. Організатори аукціонів зводять разом покупців і продавців предметів мистецтва, антикварних цінностей, скакових коней і так далі

Одні ринки є локальними, інші носять національний, міжнародний характер.

Ринок відкривав простір для підприємницької діяльності, активно впливав на формування виробничих і особистих потреб населення.

Конкуренція між продавцями вела до того, що нежиттєздатний підприємець вибував з ринкових відносин, розорявся. Той, що досягає успіху

ставав ще сильнішим, ще багатше. Викидався з трудового процесу і опускався на "дно" невмілий, мало знаючий працівник.

Механізм ринку – це механізм прогресу. Його оборотна сторона полягає в його жорстокості. Остання суть всього природного відбору, що живе по законах.

На економічному ринку постійно здійснюються революції. Виросли ціни на м'ясо та іншу продукцію тваринництва, - покупець перемкнувся на картоплю і хліб; виросли ціни на картоплю, - і тепер уже, не знаходячи відповідної заміни, потенційний покупець, гнаний потребою, повернувся в початкове для суспільства положення - сам здобуває собі прожиток на незручних землях. У потенційного продавця у зв'язку з цим змінюється структура виробництва. У міру того як змінюються людські потреби і бажання, технологія виробництва, запаси природних багатств і інші виробничі чинники, ринок реєструє зміна цін, кількості товарів, що реалізуються, і вироблюваних послуг.

Характерна особливість ринкової економіки полягає в тому, що кожен покупець і продавець знаходять в цьому безбережному просторі свого партнера, продукція і ціни якого його влаштовують.

Ринок виконує певні функції:

- інформаційну - видає сигнали виробництву по виробленню певних товарів і послуг, їх збільшенню або скороченню;
- інтегруючу;
- регулюючу;
- врівноважує попит і пропозицію;
- забезпечує збалансованість економіки;
- санування - на основі диференціації товаровиробників веде до затвердження нового, прогресивного в житті суспільства;
- стимулюючу - своєрідний двигун науково-технічного прогресу;
- формує корпус умілих підприємців, дисциплінує суб'єктів ринкових відносин.

Вільний ринок характеризується наступними рисами (свободою вибору, конкуренцією, вільною рівноважною ціноутворенням):

- необмеженим числом учасників ринкових відносин і вільною конкуренцією між ними;
- вільним доступом до будь-яких видів господарської діяльності всіх членів суспільства;
- необмеженою свободою просування капіталу і робочої сили;
- наявністю у кожного учасника повної інформації про ринок;
- стихійним встановленням цін в ході вільної конкуренції;
- на вільному ринку жоден учасник не в змозі змінити ринкову ситуацію на свій розсуд.

Певною мірою можна говорити, що вільний ринок представляє саморегульований механізм. Проте будь-яка система разом з достоїнствами має і свої недоліки. Стосовно вільного ринку ці недоліки полягають в наступному:

- ринок веде до диференціації доходів, а отже, і рівнів життя населення, наростанню соціальних конфліктів;
- не створює умов для реалізації права на працю;
- не гарантує повну зайнятість населення;
- не створює стимулів для виробництва товарів і послуг суспільного користування;
- не створює мотивацій для фундаментальних наукових досліджень;
- не захищає місце існування людини від забруднення;
- ринок готовий задовольнити будь-яку потребу, аж до патологічної.

У чистому вигляді капіталізм і вільний ринок ніколи не існували і, ймовірно, ніколи не існуватимуть. Свобода ринку завжди була відносною. Уряди втручалися в ринковий механізм і прагнули використовувати його для досягнення певної конкретної мети. З розвитком суспільства регулююча роль держави в організації господарського життя зростала. З переходом до машинного виробництва цей процес почав протікати особливо помітно. На рубежі XIX і XX сторіч стало очевидним, що крупне висококонцентроване виробництво стало просто не в змозі успішно розвиватися без прямої підтримки з боку держави.

До структур ринку відносяться: монополія, досконала конкуренція,

олігополія і монополістична конкуренція.

Для того, щоб ринок функціонував в нормальному режимі необхідна розвинена інфраструктура ринку. Наявність ефективно працюючих бірж (товарною, фондовою, праці), банківської системи і інших інститутів.

2.1.2. Ринковий механізм і його елементи

Ринок можна розглядати (класифікувати):

- по географічному положенню (місцевий, регіональний, національний, світовий)
- по характеру і об'єму продажу (роздрібна, оптова торгівля)
- по товарному асортименту (рибний, м'ясний, ринок одягу, взуття, житла) і по ряду інших ознак.

Основне – це ділення ринків по видах або об'єктах виробничих ресурсів, по економічному призначенню.

I. *Ринок засобів виробництва* – це ринок, на якому взаємодіють між собою безпосередні виробники продукції. Всі підприємства органічно зв'язані один з одним як постачальники і споживачі машин, устаткування, сировини, паливних ресурсів. Товари виробничого призначення купуються і продаються зазвичай оптом, великими партіями. Оптова торгівля виступає посередником між підприємствами-виробниками і підприємствами-споживачами продукції.

1. Ринок природних ресурсів (земля, корисні копалини і так далі).

2. Ринок робочої сили пов'язаний з ринком засобів виробництва. Протягом тисячоліть йшла торгівля рабами і кріпосними, а незмінними супутниками капіталізму стали біржі праці. Ринковий попит на працю є сума попиту фірм. Еластичність попиту на працю залежить від еластичності попиту на продукцію фірми, від продуктивності праці і від легкості і ефективності заміни живої праці машинами.

3. Ринок капіталу і фінансів. В русі капітальній вартості грошова форма капіталу є найбільш чутливою до всіх збоїв в процесі реалізації і розширеного відтворення. Потреба в позиковому капіталі існувала завжди. Кредит - неодмінна умова всякої підприємницької діяльності. Як продавці капіталу (надання в борг на

певний термін за певну плату - відсоток) виступали і виступають лихварі, власники крупних капіталів, банки. У XIX сторіччі отримав розвиток і нині процвітає ринок цінних паперів - акцій і облігацій. Торгівля капіталом забезпечує постійне його пересування між видами підприємницької діяльності. Тим самим, створюється, звужується або розширюється та діяльність або галузь, де виробляються товари або послуги для задоволення виробничих і особистих потреб. Ринок капіталів додає пропорційність, збалансованість всьому господарству.

II. *Ринок споживчих товарів і капітальних благ.* На нім взаємодіє все населення з виробниками і продавцями продовольства, одягу, взуття і інших предметів споживання. Без розвитку цього ринку втрачається суспільний сенс відносин обміну. Від стану споживчого ринку залежить забезпеченість населення, рівень споживання, стійкість грошового звернення. Це судинна система суспільства, за допомогою якої забезпечується доставка всього необхідного людині для життєдіяльності, відповідно до його купівельної здатності.

Ринок інформаційних матеріалів і інформаційних послуг. У ринкового господарства достатньо високий ступінь невизначеності. Виробники і споживачі, продавці і покупці ухвалюють рішення, виходячи з очікуваних умов. Якість схвалюваного рішення тим вище, чим більше інформації є при ухваленні рішення.

На ринках, де інформації недостатньо, з'являються посередники, які збирають і продають інформацію, створюються фірми, що спеціалізуються на зборі інформації про попит і пропозицію.

Для успішної конкуренції на ринку будь-якій фірмі перш за все необхідний точний і ретельний аналіз круга покупців і їх потреб. Треба знати ємкість ринку і багато що інше. Здатність ринку дешево виробляти високоякісну інформацію є його найважливішою гідністю.

Інформація - це відомості про те, що і за яких обставин хочуть робити інші. Від послуг посередників в інформації залежить добробут людей.

У останні десятиліття швидко формується ринок інформації і інформаційних послуг. Розвернулася торгівля науково-технічними розробками, програмним забезпеченням для ПК, інтелектуальною продукцією.

Будь-який ринок, незалежно від його конкретного вигляду, базується на трьох основних елементах: ціні, попиті і пропозиції, конкуренції.

Ціна - це мова ринку, його сигнальна система, це орієнтир для продавця (виробника) і покупця (споживача).

Система цін в ринковій економіці грає роль основної організуючої сили. Росте ціна - це сигнал до розширення виробництва, падає - сигнал до скорочення. У ціні знаходять віддзеркалення всі три підходи до встановлення вартості товару: гранична корисність, витрати виробництва, попит і пропозиція. Стихійна дія підприємців приводить до встановлення більш менш оптимальних економічних пропорцій. Діє регулююча "невидима рука", про яку писав ще Адам Сміт: "Підприємець, що переслідує свої власні інтереси, часто більш дієвим способом служить інтересам суспільства."

У сучасних умовах економіка управляється не тільки "невидимою рукою", але і державними важелями, проте регулююча роль ринку продовжує зберігатися, багато в чому визначаючи збалансованість народного господарства.

Регулююча функція ринку - найважливіша. Вона пов'язана з дією ринку на всі сфери економіки. Ринок дає відповідь на питання: "Що виробляти? Як виробляти? Для кого виробляти?"

Конкуренція встановлює межі для реалізації покупцями і продавцями їх особистого інтересу. Конкуренція припускає свободу вступу економічних одиниць в будь-яку конкретну галузь і свободу виходу і її. Ця свобода необхідна для того, щоб економіка могла належним чином адаптуватися до змін смаків споживачів, технології або пропозиції ресурсів. Основна економічна перевага ринкової системи полягає в її постійному стимулюванні ефективності виробництва.

Об'єктом конкуренції є ціна з її початковим базисом - витратами виробництва, якість продукту і дизайн. Конкуренція одночасно має і позитивні і негативні сторони:

- 1) вона сприяє розвитку науково-технічного прогресу, постійно примушуючи товаровиробника застосовувати кращі технології, раціонально використовувати ресурси. В ході її вимиваються економічно неефективні

виробництва, застаріла техніка, неякісні товари;

- 2) вона чуйно реагує на зміну попиту, веде до здешевлення витрат виробництва, гальмує зростання цін, а у ряді випадків веде до їх зниження;
- 3) певною мірою вирівнює норму прибутку на капітал і рівень заробітної плати у всіх галузях національної економіки.

До негативних сторін можна віднести:

- 1) додає бізнесу певну нестабільність, створює умови для безробіття, інфляції і банкрутства;
- 2) веде до диференціації доходів і створює умови для їх несправедливого розподілу;
- 3) її слідством може бути перевиробництво товарів і не довантаження потужностей в періоди виробничих спадів.

2.1.3. Попит і чинники, що визначають його величину

Найважливішим інструментом ринкової економіки є попит і пропозиція.

Кількість речей, що купуються людьми, завжди залежить від ціни: чим вище ціна товару, тим менше його купують, і чим нижче його ринкова ціна, тим буде куплено, за інших рівних умов, більше одиниць цього товару. Між ціною товару і тим його кількістю, на яку пред'являється попит, завжди існує певне співвідношення. Цей взаємозв'язок називається законом попиту і може бути відбита графічно як крива попиту. Кількість і ціна знаходяться в зворотній залежності: коли ціна падає, кількість зростає, і навпаки.

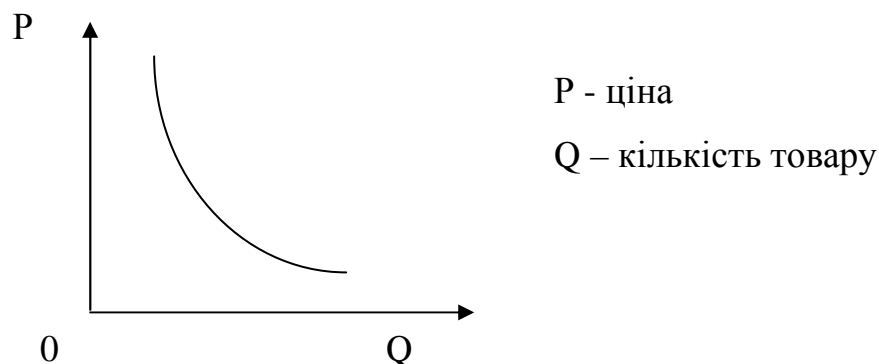

Рис. 2.1.1. - Крива попиту

Діє закон поступового убування попиту. Покупець набуває тієї кількості даного товару, яка йому потрібна. За межами цієї кількості "цінність" цього товару для нього зменшується. Корисність, яку приносить кожна подальша одиниця даного товару, виявляється менше корисності попередньої одиниці. Корисність рівну нулю називають граничною корисністю.

Припущення про убиваючу граничну корисність дозволяє нам пояснити поведінку споживача, що максимізував загальну корисність і визначити тим самим характер залежності попиту від ціни. Споживач прагне отримати максимальне суб'єктивне задоволення, або корисність, використовуючи свій обмежений дохід. Якщо ціна якого-небудь товару підвищується, він прагне замінити його іншими товарами. Придбання дорожчої речі пов'язане з обмеженням задоволення інших потреб, тобто з певними жертвами.

Попит – представлена на ринку і забезпечена грошима потреба в товарах.

Попитом здійснює зв'язок між двома конкретними змінними: ціною і кількістю.

Попит визначається комбінацією біологічних і психологічних чинників, суспільних відносин і набором економічних змінних (рівень доходу, наявність замінників).

До чинників, що зміщують криву попиту, відносяться:

- зміна смаків покупців;
- їх числа;
- зміна доходів;
- цін на зв'язані товари.

Наприклад, турбота про здоров'я привела в багатьох країнах до підвищення попиту на кросівки. Зміна доходів в європейських країнах привела до підвищення попиту на цінніші і в той же час менш калорійні продукти і понизило попит на такі товари нижчої категорії, як картопля, капуста, ріпа. У нашій країні різке підвищення цін на авіапасажирські перевезення викликало напругу в роботі пасажирського залізничного транспорту.

Величина попиту визначається витратами. Але поняття попиту жодною

мірою не припускає, що гроші - це єдине, що має значення для людей. Треба зважити всі витрати: відстань до будинку, наявність черги, для будинку покупка або для дачі, близькість сміттєпроводу і так далі. Весь цей набір витрат при здійсненні найбуденнішої покупки блискавично прораховується в нашій свідомості, і лише тоді ухвалюється рішення. Гроші ж - це спільний знаменник, і тому вони зручні як засіб для зміни поведінки людей. Вища ціна спонукає людей до знаходження нових рішень. Зростання ціни на бензин знижує попит на автомобілі.

На величину попиту роблять вплив зміни в очікуваннях майбутніх цін. Ці очікування грають важливу роль у визначенні положення лінії попиту. Якщо очікується збільшення ціни на сіль і сірники, то за інших рівних умов лінія попиту зміститься управо. З очікування вищої ціни ростуть покупки "про запас".

Ми підійшли до поняття інтенсивності реакції покупця на зміну цін. Якщо невелику зміну ціни сильно змінює об'єм покупок, то говорять, що попит еластичний. Але якщо навіть велику зміну ціни лише трохи змінює об'єм покупок, то попит нееластичний.

Цінова еластичність попиту визначається як приватне від ділення процентної зміни величини попиту на процентну зміну ціни.

Якщо коефіцієнт еластичності більше одиниці, то попит еластичний. Якщо підприємець упевнений, що зниження ціни не збільшить об'єму продажу, то він не знижуватиме ціну. Але він і не підвищуватиме ціну, якщо це не приведе до зростання продажу. Приклад з сіллю є підтвердженням не еластичності попиту. У неї мало замінників, об'єм споживання постійний, питома вага витрат на її покупку в бюджеті сім'ї малий.

2.1.4. Пропозиція товару та її крива

Пропозиція - кількості продукту, які виробник бажає і здатний провести і запропонувати до продажу на ринку за кожною конкретною ціною з ряду можливих цін протягом певного часу.

Під пропозицією товару розуміється чие-небудь бажання продати товар, а під об'ємом пропозиції - те максимальна кількість товару, яку окремий продавець

бажав би продати в одиницю часу за даних умов.

Продавці завжди знаходяться в суперечності. З одного боку, прагнуть продати товар за вищою ціною, з іншої - збільшити об'єм продажів.

З підвищенням цін зростає і величина пропозиції; із зниженням цін скорочується також і пропозиція. Цей специфічний зв'язок називається законом пропозиції. З погляду споживача, висока ціна виступає як стримуючий чинник: чим нижче ціновий бар'єр, тим більше споживач купуватиме. Для постачальника ціна є виручкою за кожен одиницю продукту, а тому вона служить стимулом до того, щоб виробляти і пропонувати свій продукт до продажу на ринку.

Виробник, ухвалюючи рішення про об'єм виробництва для пропозиції на ринку всякий раз вибиратиме такий об'єм виробництва, який забезпечує йому найбільший прибуток. Випуск додаткової одиниці продукції при даному значенні ціни товару викликає збільшення загальної виручки на деяку величину, яка називається граничною величиною, і одночасне збільшення загальних витрат на величину, яку називають граничними витратами.

Якщо випуск додаткової одиниці продукції додає до загальної виручки величину більшу, ніж величина, що додається за рахунок випуску цієї одиниці продукції до загальних витрат (тобто гранична виручка більше граничних витрат), то прибуток виробника збільшується. Інакше, коли гранична виручка менше граничних витрат, прибуток зменшується. Найбільший прибуток виробникові забезпечить такий об'єм випуску, при якому граничні витрати будуть рівні граничній виручці, тобто ціні товару.

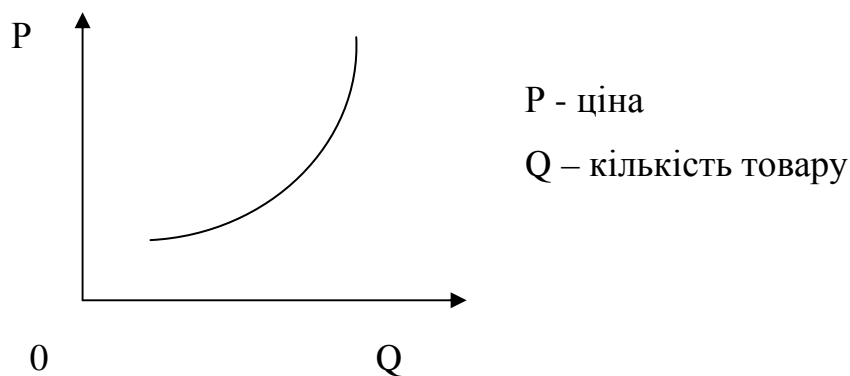

Рис. 2.1.2. Крива пропозиції

Убування граничної продуктивності чинників виробництва означає зростання граничних витрат. Закон убиваючої продуктивності свідчить: якщо один з чинників виробництва є змінним, а інші - постійними, то, починаючи з деякого моменту, гранична продуктивність кожної наступної одиниці змінного чинника зменшується. Закон убиваючої продуктивності пояснює поведінка виробника, що максимізував прибуток і визначальний характер залежності пропозиції від ціни.

Величина пропозиції будь-якого товару ґрунтується на витратах виробництва. Вони залежать від ціни на ресурси, технології виробництва, величини податків, цін на інші товари, числа продавців на ринку. Це можна показати графічно за допомогою кривій пропозиції. Зміна будь-якого з компонентів витрат приведе до зсуву пропозиції продукту або вправо, або вліво.

Ціни на ресурси. Підвищення цін на ресурси збільшить витрати виробництва і скоротить пропозицію. У нашій економіці безперервне підвищення цін на енергоносії торкнулося всіх галузей господарства і зробило виробництво багатьох видів продукції не вигідним. Високі ціни на готову продукцію різко зменшили попит на неї, внаслідок чого виробництво продовжує скорочуватися. Зниження ресурсних цін знижує витрати виробництва і збільшує пропозицію.

Технологія. Вдосконалення технології означає, що відкриття і впровадження нових знань дозволяє виробляти продукцію з меншою витратою ресурсів. При даних цінах на них знижуються витрати виробництва і збільшується пропозиція і прибуток. В даний час при передачі електричній енергії по проводах втрати складають близько 30 %. Прориви в області надпровідності відкривають перспективи для передачі її майже без втрат. Перехід до ресурсозберігаючих технологій став центральною проблемою фірм, галузей, держав.

Ціни на інші товари. Зміна цін на інші товари також здатні змістити криву пропозиції продукту. Товари можуть бути взаємодоповнюваними і взаємозамінними як у виробництві, так і в споживанні. Зниження ціни на один товар може спонукати виробника виробляти більше іншого товару по кожній з можливих цін.

Податки. Підприємства розглядають податки як витрати виробництва. Збільшення податків збільшує витрати виробництва і скорочує пропозицію.

Держава, здійснюючи законодавчу діяльність, встановлює тим самим правила поведінки економічних агентів. Податкова політика повинна розроблятися не тільки виходячи з інтересів формування державного бюджету, але і з метою роботи того або іншого впливу на виробництво товарів.

Число продавців. При даному об'ємі виробництва кожного підприємства, чим більше число постачальників, тим більше ринкова пропозиція. У міру вступу до галузі більшої кількості фірм крива пропозиції почне зміщуватися управо.

Очікування. Очікування змін цін продукту в майбутньому також можуть вплинути на бажання виробника поставляти продукт на ринок в даний час, притримувати його.

Пропозиція як попит по-різному реагує на зміну ціни, що виражається в ціновій еластичності пропозиції і визначається як приватне від ділення процентної зміни величини попиту на процентну зміну ціни. Якщо коефіцієнт еластичності більше одиниці, то пропозиція еластична, і навпаки.

2.1.5. Пропозиція і попит: ринкова рівновага

Приватний власник пред'являє попит або пропонує свій товар на продаж залежно від структури цін, структури запасів, що є у нього, і характеру переваг. На ринку продавців і покупців багато. Кожен з них має певну криву попиту або пропозиції. При досконалій конкуренції жоден з продавців або покупців не здатний зробити істотного впливу на ціну товару. Чисельність і склад груп продавців і покупців змінюється при зміні ціни. При високій відносній ціні даного блага на ринку з'явиться безліч продавців; навпаки, при падінні відносної ціни багато хто вирішить відмовитися від продажу даного блага. Ринкова рівновага встановлюється тоді, коли кількості, представлені до продажу, співпадають з попитом при даній ціні.

При накладенні графіків криві попиту і пропозиції співпадають і в точці їх перетину встановлюється рівноважна ціна.

Рівноважною ціною називається ціна, при якій врівноважуються попит і пропозиція. При будь-якій ціні, що перевищує рівноважну ціну, величина пропозиції опиниться більше величини попиту. Цей надлишок викличе конкурентне збиття ціни продавцями, прагнучих позбавитися від свого надлишку. Зниження ціни скоротить пропозиція і одночасно спонукає покупців купувати даний продукт в більшій кількості. Будь-яка ціна нижче рівноважною спричиняє за собою виникнення браку продукту.

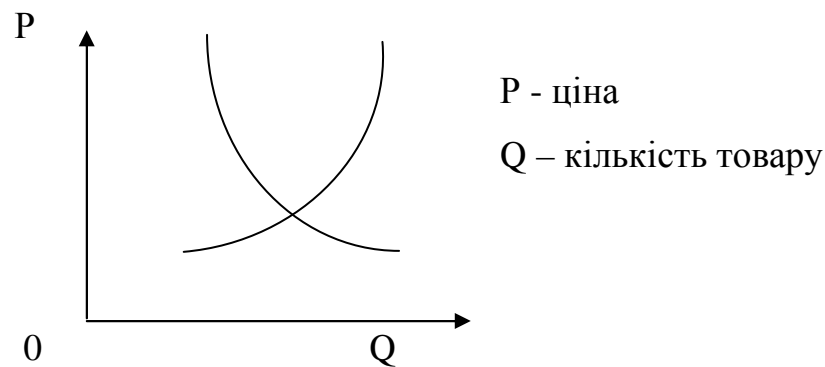

Рис. 2.1.3. Взаємодія попиту і пропозиції

Здатність конкурентних сил пропозиції і попиту встановлювати ціну на рівні, на якому рішення про продаж і купівлю синхронізуються, називається рівноважною функцією цін.

Рівноважна ціна не залишає обтяжливий надлишок у продавців і не створює відчутних браків для потенційних покупців. Взаємодією попиту і пропозиції є процес взаємного пристосування. При зміні цін люди міняють свою поведінку.

При достатньо великому числі учасників обміну ринок є стабільною системою, здатною протистояти сильним потрясінням. Найважливішою умовою існування такого набору цін, який приводить до встановлення стану рівноваги на всіх ринках, є опуклість безлічі виробничих можливостей і безлічі споживчих переваг. Якщо в галузі є тільки один виробник товару або послуг, він може повністю контролювати об'єм пропозиції і впливати на ціни. Сила монополіста тим більше, чим вище вхідні бар'єри в галузь і чим менше товарозамінників у даного товару. У реальній економіці розвинених країн немає чистої монополії, як і немає досконалої конкуренції. Найнаочніше монополізм виявився в економіці СРСР, коли об'єми виробництва і ціни диктувалися галуззю і знаходилися під контролем держави. При повній негнучкості цін коливання попиту і пропозиції викликали тут появу дефіциту або затоварювання. В цілях обмеження всевладдя монополій у ряді країн ще на рубежі XIX і XX сторіч були прийняті антитрестові закони.

2.1.6. Ціна і чинники, що впливають на неї

Ціна – це пропорція обміну товарів на гроші. Основу ціни складає вартість. Ціна – це грошовий вираз вартості товару, його грошова форма.

Правда ціна у кожному окремому випадку зовсім не є точним виразом вартості. Як правило, ціна відхиляється під впливом співвідношення попиту і пропозиції вниз або вгору від вартості, але ці коливання відбуваються навколо вартості, як

закону цін. Це чинники об'єктивного порядку, не залежні від волі і бажання людей.

Відхилення ціни від вартості відбувається і під впливом суб'єктивних оцінок людей, корисності того або іншого товару, які виявляються в попиті з боку споживачів. Ціни визначаються також і вирішеннями виробників, що виявляється в пропозиції товару. Це суб'єктивні чинники.

Ціни визначаються на ринку.

Система цін – це система сигналів, які координують і врівноважують вирішення економічних агентів.

Крім ринкових цін бувають ціни плановані, які плануються. У централізованій економіці ціни є інструментом економічної політики, завдання якої полягає в тому, щоб забезпечити виконання прийнятого властями плану використання економічних ресурсів.

У ринковій економіці теж існують плановані ціни. Наприклад, на товари суспільного споживання встановлюються фіксовані ціни, які планується заздалегідь.

У сучасній ринковій економіці існує різноманітність цін.

Ціни розрізняють:

- по характеру і предмету обміну (сільськогосподарські, промислові і так далі);
- по стадії обміну, на якій вони виступають (оптові, напівоптові, роздрібні);
- за умовами, в яких вони утворюються і які залежать від форми ринку і від втручання держави (плановані, ринкові, монопольні, регульовані і т. д.).

Функції цін:

- рівноважна функція (здатність конкурентних сил попиту і пропозиції встановлювати ціну на рівні, на якому рішення про купівлю і продаж синхронізуються);
- регулююча функція (гнучкість цін, при інфляції використовуються маніпулювання цінами для стабілізації ситуації);
- розподільна (розподіл податкового тягаря, оскільки в ціну товару входять непрямі податки, такі як ПДВ, акцизний збір, митні збори і таке інше);
- стимулююча (державна може надати підприємству ресурси за нижчою ціною або купити у нього продукцію вищою тим самим, стимулюючи виробництво);
- соціальна (полягає в тому, що на товари суспільного споживання встановлюються фіксовані ціни, вище за яких не можна продавати).

2.2. Капітал як економічна категорія та тенденції його розвитку

1. Капітал як економічна категорія. Основні теорії капіталу
2. Структура капіталу. Кругообіг і оборот капіталу
3. Знос капіталу і амортизація

2.2.1. Капітал як економічна категорія. Основні теорії капіталу

Прагнення пояснити суть і значення капіталу проявили представники всіх крупних шкіл і напрямів економічної науки. Це видно з назв "Капітал" К.Маркса, "Капітал і прибуток" Е. Бем-Баверка, "Природа капіталу і прибутку" І. Фішера, "Вартість і капітал" Дж. Хікса.

Капітал - це певна сума благ у вигляді матеріальних, грошових і інтелектуальних засобів, які використовуються як ресурс в подальшому виробництві.

Капітальним благом можна вважати цеглину (з неї складуть будинок), верстати (на них виготовляють деталі майбутніх легкових автомобілів), телевізор (він відтворить телепередачу) і т. д.

Згідно бухгалтерському визначенню капіталом називають всі активи (засоби) фірми.

За економічним визначенням капітал розділяється на реальний (фізичний, виробничий), фінансовий і товарний капітал, тобто капітал у формі товарів.

Теорії капіталу мають тривалу історію.

У різних економічних школах капітал трактується по-різному. Головними є три напрями:

- речова, або натуралістична, концепція
- грошова, або монетаристська, концепція;
- теорія "людського капіталу"

З погляду *натуралістичної* концепції капітал – це або засоби виробництва, або готові товари, призначені для продажу. А. Сміт трактував капітал як накопичений запас речей або грошей. Д. Рікардо вважав, що капітал – це засоби виробництва. У теорії А. Маршалла капітал – це речі, що створюють передумови

виробництва. П. Самуельсон визначає капітал як виробниче устаткування великих заводів, складів напівфабрикатів.

З погляду *монетаристської* концепції капітал - це гроші, що приносять відсоток. Абсолютизація грошової форми капіталу веде початок від меркантилізму. Велике значення у відродженні інтересу до кредиту і грошей, а також ролі капіталу мала теорія Д. М. Кейнса. Надалі відбулася диференціація серед прихильників Кейнса. Більшість прихильників монетаризму в даний час виходять з того, що капітал - це гроші або їх замітники - кредитні гроші. Проте інші пов'язують капітал з отриманням доходу.

Теорія "*людського капіталу*" з'явилася в 60-і роки ХХ століття у зв'язку із зростанням ролі людського чинника в умовах НТР. Її розробили представники неокласичного напрямку Р. Беккер, Дж. Мінцер, Т. Шульц та інші. На їх думку, у виробництві взаємодіють два чинники - "фізичний капітал", в який включаються засоби виробництва, і "людський капітал", до якого відносяться придбані знання, навички, енергія. Величина "людського капіталу" оцінюється потенційним доходом, який він здатний приносити.

На думку американського економіста Ірвінга Фішера (1867-1947), капітал породжує потік послуг, які обертаються притокою доходів. Чим більше цінуються послуги того або іншого капіталу, тим вище доходи. Тому величину капіталу потрібно оцінювати на основі величини отриманого від нього доходу. Таким чином, в поняття капіталу Фішер включав будь-яке благо, що приносить дохід своєму власникові (навіть талант).

Найбільш об'ємне розуміння капіталу міститься в концепції К. Маркса. На відміну від своїх попередників К. Маркс підійшов до капіталу як до категорії соціального характеру. Він досліджує, з одного боку, суть капіталу, з іншою, - конкретні форми його прояву, так:

- засоби виробництва виступають як постійний капітал;
- робоча сила - як змінний;
- гроші - як грошовий капітал;
- товари - як товарний капітал.

Проте, по-перше, ні гроші, ні засоби виробництва, на його думку, самі по собі капіталом не є. Вони перетворюються на капітал тоді, коли використовуються для привласнення чужої неоплаченої праці.

По-друге, капітал можна зрозуміти лиш як постійний рух всіх його елементів. Тільки знаходячись в русі, гроші перетворюються на капітал.

По-третє, він стверджував, що капітал - це вартість, що самозростає, яка створюється найманим робочим, та народжує так звану додану вартість. Тому Маркс вважав, що капітал - це, перш за все, певні відносини між найманими робочими і капіталістами.

Ці три моменти характеризують сутнісне визначення капіталу.

2.2.2. Структура капіталу. Кругообіг і оборот капіталу

Засоби праці беруть участь у виробництві багатьох товарів протягом певного часу.

Предмети праці беруть участь у виробництві лише одного товару. Тому капітал з погляду способу перенесення його вартості на готовий товар, розділяється на основний і оборотний капітал.

Основний капітал – це така частина капіталу, яка багато разів бере участь у виробництві товарів і переносить на них свою вартість по частинах, у формі амортизаційних відрахувань (виробничі приміщення, устаткування, транспорт та ін.).

Оборотний капітал – це така частина капіталу, яка повністю бере участь в процесі виробництва і повністю переносить свою вартість на готовий товар протягом одного кругообігу (сировина, матеріали, робоча сила та ін.).

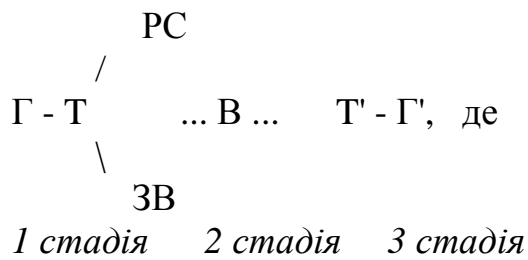
Робоча сила виступає частиною оборотного капіталу, оскільки протягом одного кругообігу створює нову вартість, яка після реалізації товару відразу повертається підприємцеві.

Залежно від сфери використання розрізняють:

- промисловий капітал, який обслуговує процес промислового виробництва;
- торговий капітал, пов'язаний з реалізацією виробленої продукції;
- грошовий капітал, який діє у сфері надання кредитів.

Початковим моментом в діяльності промислових підприємств є кругообіг промислового капіталу, який знаходиться в постійному русі.

Розглянемо три стадії і три функціональні форми кругообігу капіталу:

Г - первинний капітал (авансовані гроші);

Т - товар;

РС - робоча сила;

ЗВ - засоби виробництва;

В - процес виробництва товарів і послуг;

Т' - вироблений продукт;

Г' - авансований капітал, що збільшився.

Перша стадія кругообігу полягає в перетворенні фондів з грошової форми в продуктивну, коли підприємець купує необхідні чинники виробництва, щоб організувати всі умови для створення необхідних товарів і послуг.

Друга стадія кругообігу полягає у виготовленні в процесі виробництва за допомогою засобів праці, предметів праці і робочої сили, необхідних товарів.

Т' – це нові товари, які виступають результатом виробництва.

Вартість нових товарів:

$$\text{Т}' = \text{ЗВ} + \text{НП (наймана праця)} + \text{ДП (доданий продукт)}$$

Товар Т' > Т на величину ДП, який виступає метою підприємницької діяльності.

Третя стадія кругообігу полягає в продажі товарів (Т'), які були вироблені на підприємстві, та отриманні грошей (Г'). На цій стадії вироблений товар реалізується, а ДП отримує форму прибутку. В кінці цієї стадії виробничі фонди повертаються до своєї початкової грошової форми.

Кругообігом промислового капіталу називається його рух, в процесі якого він проходить три стадії і послідовно приймає три функціональні форми

(продуктивну, товарну, грошову), в кожній з яких виконує відповідну функцію.

Функції стадій кругообігу:

- 1 стадія – формування умов для організації виробництва;
- 2 стадія – виробництво нових товарів і послуг, як носіїв додаткового продукту;
- 3 стадія – реалізація виготовлених товарів і послуг і отримання прибутку.

У кожній даний момент часу фонди підприємства знаходиться одночасно:

- у грошовій формі (на рахунках в банках);
- у продуктивній формі (устаткування, матеріали, сировина, робоча сила);
- у товарній формі (готова продукція).

На їх базі розвивається торгівля і банківська справа, функціонує торговий і банківський капітал.

Кругообіг торгового капіталу:

$G - T - G'$

Торговець підключається до процесу кругообігу капіталу на 3 стадії - стадії продажу товару.

Виробник продає товари за оптовою ціною торговцеві, який реалізує їх за роздрібною ціною і отримує торговий прибуток, джерелом якого є додатковий продукт, створений у сфері виробництва.

Кругообіг банківського капіталу:

$G - G'$

Банківський капітал підключається до 1 стадії кругообігу промислового капіталу.

Підприємець бере кредит у банкіра, з метою вкласти отримані гроші у виробництво. Після здійснення процесу виробництва, реалізації товару і отримання прибутку виробник віддає частину свого прибутку банкірові у формі банківського відсотку. Таким чином, джерелом банківського відсотку є також додатковий продукт, створений у сфері матеріального виробництва.

Торговий і банківський капітал забезпечують безперервність процесу виробництва і кругообігу промислового капіталу, оскільки банкір надає у разі потреби грошові кредити, а торговець допомагає швидше реалізувати вироблені товари.

Оборот капіталу – це безперервний процес його кругообігу, протягом якого весь авансований капітал повертається підприємцеві в грошовій формі.

Оскільки основний капітал переносить свою вартість на товари по частинах, то потрібно декілька кругообігів, щоб підприємцеві повернулися всі гроші, які він вклав до виробничих фондів.

Час обороту капіталу – це час від моменту вкладення грошей у виробництво до моменту повернення їх в тій же формі.

Час обороту = Час виробництва + Час обігу

Час виробництва включає:

1. Робочий період, коли фонди знаходяться у дії, при їх допомозі виготовляють товари і послуги;
2. Періоди технологічної перерви в роботі фондів;
3. Час дії фізичних, хімічних або біологічних процесів, обумовлених технологією виробництва.

Час обігу включає:

1. Час продажу на ринку готових товарів;
2. Час покупки виробничих фондів: необхідного устаткування, матеріалів, сировини.

Швидкість обороту капіталу (число оборотів за рік) визначається по формулі:

$$n = O : o, \text{ де}$$

n - число оборотів за рік (швидкість обороту);

O - число місяців на рік (12);

o - час 1-го обороту фондів.

Якщо капітал робить повний оборот за 4 місяці, то їх швидкість обороту дорівнює:

$$n = 12 \text{ місяців} : 4 \text{ місяці} = 3 \text{ обороти на рік.}$$

Швидкість обороту капіталу на різних підприємствах різна і залежить від багатьох чинників. У торгівлі, в легкій промисловості капітал обертається набагато швидше, ніж у важкій промисловості. У прискоренні швидкості обороту

капіталу значення має зменшення часу обороту за рахунок ефективнішого використання фондів, скорочення простоїв, поліпшення технології виробництва, використання продуктивнішого устаткування, підвищення кваліфікації виробників, зменшення часу обігу виробничих фондів.

2.2.3. Знос капіталу і амортизація

В процесі одного кругообігу капіталу різні частини капіталу по-різному переносять свою вартість на вироблений продукт і тому по-різному повертаються до власника.

Оборотні фонди і фонди обігу утворюють оборотні кошти підприємства.

Основний капітал з часом фізично і морально зношується.

Фізичне зношування основного капіталу – це втрата ним своїй вартості, тобто здатності до продуктивної діяльності.

Фізичне зношування відбувається під впливом часу роботи основного капіталу, дії на нього сил природи, хімічних і фізичних процесів.

Моральне зношування основного капіталу – це втрата ним частини своєї вартості в результаті розвитку НТР в машинобудуванні, коли фізично не зношене устаткування потребує заміни в результаті появи нового, продуктивнішого устаткування.

Моральне зношування пов'язане з тим, що основні фонди розраховані на роботу протягом декількох років. За цей час відбувається НТР, яка приводить до двох типів морального зносу:

1) моральний знос 1-го роду відбувається тоді, коли таке ж устаткування починає коштувати дешевше, в результаті зростання продуктивності праці в галузях машинобудування.

Наприклад, підприємець купив верстат за 5 тис. гривень. Через 2 роки такий же верстат коштує вже 3 тис. гривень. Різниця в 2 тис. гривень і є результатом морального зносу 1-го роду.

2) моральний знос 2-го роду полягає в створенні за певний час принципово нової продуктивнішої техніки і технології.

Це вимагає від підприємця заміни морально застарілої техніки на нову, інакше він отримає поразку в конкурентній боротьбі з тими підприємцями, які матимуть сучаснішу техніку.

Моральне зношування основних фондів полягає в тому, що основні фонди втрачають свою вартість ще до закінчення своєї фізичної придатності до використання. Тому воно може наносити підприємцям великих збитків і примушує їх використовувати методи прискореної амортизації.

Амортизацією називається поступовий процес перенесення вартості основного капіталу на готовий товар.

Амортизаційні відрахування (Ав) дорівнюють:

Ав = вартість основного капіталу : термін служби основного капіталу

Норма амортизації розраховується по формулі:

На = Ав (щорічні) : вартість основного капіталу x 100%

Щоб уникнути втрат від фізичного і морального зносу елементів основного капіталу здійснюють дбайливе зберігання, інтенсифікацію експлуатації, прискорене утворення амортизаційного фонду або прискорену амортизацію.

Прискорена амортизація – це підвищення норм амортизації і прискорене перенесення вартості засобів праці на вироблювані товари і послуги в цілях якнайшвидшого оновлення виробничого апарату.

Раніше **На** обчислювалася виходячи лише з термінів фізичного зношування техніки, і складала 7-10% від вартості основного капіталу. В умовах НТР величина **На** збільшується до 20-25%, а у ряді галузей використовуються методи прискореної амортизації, які полягають в тому, що розмір амортизаційних відрахувань налічується не рівномірно по роках (скажемо по 10% в рік), а збільшується з року в рік (10% в 1-й рік, 15% залишковій вартості основного капіталу - 2-й рік, 20% залишковій вартості основного капіталу - 3-й рік і т. д.).

З амортизаційних відрахувань утворюється амортизаційний фонд підприємства, кошти якого використовуються для заміни зношених фондів.

Слід підкреслити, що на основний і оборотний капітал розподіляється лише продуктивна частина фондів (виробничі фонди ВФ). Грошова і товарна форми не

розподіляються на основні і оборотні, а є фондами обігу.

Фонди обігу – це товарні запаси підприємства, а також його грошові кошти. Тому верстати, які працюють на заводі, є його основними фондами. А верстати - як товар заводу, як те, що він виробляє, відносяться до фонду обігу.

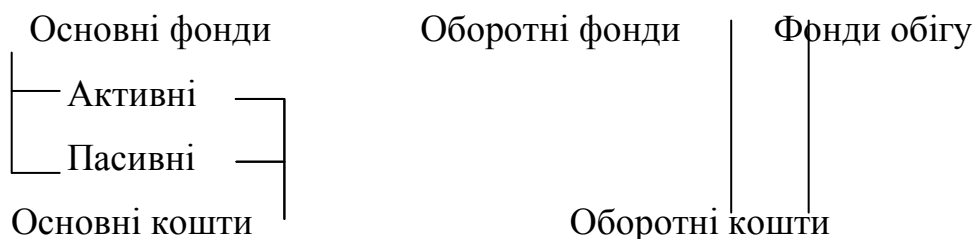

Рис. 2.2.2. - Структура виробничих фондів підприємств

Основний і оборотний капітал в процесі виробництва приймають форму основних і оборотних виробничих фондів. Окрім них існують також фонди обігу, до яких, як вже наголошувалося, відносяться товари, що відвантажені покупцям, але ними ще не сплачені, кошти в касі підприємств, на рахунку в банку, дебіторська заборгованість.

2.3. Інфраструктура ринку і капітал сфери обігу

1. Поняття ринкової інфраструктури та її основні елементи.
2. Позичковий капітал і процент. Банки.
3. Капітал у сфері торгівлі. Торговий прибуток.
4. Цінні папери як фіктивний капітал сфери обігу. Фондові біржі.

2.3.1. Ринкова інфраструктура: поняття та основні елементи

Однією з важливих умов функціонування ринку є наявність добре розвинутої ринкової інфраструктури. Від того, наскільки добре вона розвинута залежить ефективність функціонування ринкової економіки. У свою чергу за

рівнем розвитку ринкової інфраструктури можна судити і про ступінь розвитку ринку, ринкових відносин у тій чи іншій країні. Тому необхідною умовою дієвості ринкових відносин є створення відповідної інфраструктури ринку.

Інфраструктура – сукупність галузей і підприємств, зайнятих обслуговуванням суспільного виробництва.

Розрізняють виробничу, соціальну і ринкову (сфери обігу) інфраструктуру.

Інфраструктура ринку – це система підприємств і організацій, які забезпечують рух товарів, послуг, грошей, цінних паперів, робочої сили, тобто - комплекс інститутів, що забезпечують ефективне функціонування ринку.

Ринкова інфраструктура через свої елементи виконує такі *основні функції*:

- здійснює правове та економічне консультування підприємців і захист їх інтересів у державних і приватних структурах;
- забезпечує фінансову підтримку, кредитування, включаючи лізинг, аудит, страхування нових господарських формувань тощо;
- сприяє матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств;
- регулює рух робочої сили;
- створює необхідні умови для ділових контактів підприємців;
- здійснює маркетингове, інформаційне та рекламне обслуговування і т. ін., що в кінцевому результаті забезпечує більш швидкий рух товарів і послуг від виробника до споживача.

Елементи ринкової інфраструктури, через які реалізуються її функції, можна згрупувати у три блоки:

- **організаційно-технічна інфраструктура**, куди входять товарні біржі та аукціони, торговельні дома і торгові палати, холдингові і брокерські компанії, інформаційні центри та ярмарки, пункти прокату і лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації та засоби оперативного зв'язку;
- **фінансово-кредитна інфраструктура ринку**, куди входять банки, фондові і валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших

громадських організацій, тобто всі ті, хто може і займається мобілізацією тимчасово вільних ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім і в капіталовкладення;

- **державно-регуляторна інфраструктура ринку**, куди відносяться законодавче регулювання ринкових відносин, біржі труда (служба зайнятості), ліцензування, оподаткування, митна система, державні фонди для сприяння діловій активності та ін.
- **організаційно-дослідна інфраструктура ринку** (науково-дослідницьке та інформаційне забезпечення) включає наукові інститути, що вивчають ринкові проблеми, інформаційно-консультативні фірми, аудиторські організації, спеціальні навчальні заклади. Інститути та організації, що входять у цю інфраструктуру, вивчають динаміку ринкової ситуації, розробляють стратегію і тактику поведінки підприємців на ринку, розробляють прогнози для уряду і підприємців, моделюють наслідки тих чи інших рішень, консультують, залагоджують конфлікти між партнерами, готують економістів, менеджерів і спеціалістів з маркетингу.

Крім загальної інфраструктури, яка обслуговує весь обсяг ринкових відносин, існує *спеціалізована* інфраструктура, яка забезпечує ефективне функціонування окремих ринків: товарів, капіталів, праці та ін.

Так, *ринок капіталу* (*фінансовий*) обслуговують фондові біржі, страхові та аудиторські компанії, брокерські контори, комерційні банки, інноваційні фонди, інвестиційні фонди регіонального регулювання, страховий нагляд, інспекції з контролю за цінними паперами, валютні біржі; *ринок товарів* – товарні біржі, торговельні дома та торгово-посередницькі фірми, брокерські контори, комерційні центри бізнесу, лізингові компанії, аукціони, ярмарки, державні резерви і страхові фонди, державні інспекції із цін і стандартів; *ринок праці* – біржі праці, центри підготовки кадрів, державні фонди сприяння зайнятості, підприємництва, пенсійні фонди, фонди зайнятості.

Біржа – це ринок оптової торгівлі масовими товарами по стандартах і зразках (товарна біржа) або ринок операцій по купівлі-продажу цінних паперів

(фондова біржа), валюти (валютна біржа), робочої сили (біржа праці), угод по фрахтуванню (фрахтова біржа).

2.3.2. Позичковий капітал і процент. Банки

Сутність позичкового капіталу. Чільне місце в інфраструктурному забезпеченні ринку посідає позичковий капітал сфери обміну та установи, що здійснюють його функціонування.

Позичковий капітал сфери обміну – це грошовий капітал, що надається в позику його власником іншому власнику-підприємцю на певний час, на умовах повернення, за плату у вигляді процента.

На відміну від лихварської позики грошовий капітал є позичковим у руках кредитора (власника грошей) і промисловим та торговельним – у руках промисловця і торговця. Загальна формула руху позичкового капіталу $\Gamma - \Gamma^1$.

Позичковий капітал у формі грошового обслуговує промисловий і торговельний капітал, поповнюючи їх грошові ресурси, яких не вистачає.

Збільшення маси капіталу за рахунок капіталізації прибутку відбувається у сфері виробництва. Підприємець сфери виробництва «ділиться» часткою прибутку з кредитором, використовуючи його грошові кошти як виробничий ресурс-капітал.

У процесі використання грошей як ресурсу у формі капіталу він виступає як капітал-власність і капітал-функція, що приносить доходи у формі відповідно позичкового процента і підприємницького прибутку.

Отже *прибуток на позичковий капітал*, який створюється у сфері виробництва, розпадається на дві частини:

- на процент, що виступає у формі ціни капіталу як ресурсу, і цю частину отримує капіталіст-власник;
- на підприємницький прибуток, який отримує капіталіст-функціонер за виробниче використання цього ресурсу.

Банки і банківська система. Посередником між капіталістом-власником виступає банк, який забезпечує формування і рух грошового капіталу.

Банк – це фінансова установа, яка акумулює тимчасово вільні грошові

кошти (вклади), надає їх у тимчасове користування у формі кредиту (позики), виступає посередником у взаємних платежах і розрахунках між підприємствами, установами або окремими особами, регулює грошовий обіг у країні, включаючи випуск (емісію) нових грошей.

Усі банки як фінансові установи організаційно і функціонально упорядковані в **банківську систему** – сукупність різних видів національних банків і кредитних установ, що діють у межах грошово-кредитного механізму.

Банківська система країни включає:

- 1) Центральний банк;
- 2) комерційні банки, у тому числі: ощадні, інвестиційні, іпотечні та інші спеціалізовані банки.

Основне призначення банків – посередництво в переміщенні грошових засобів від кредиторів до позичальників і від продавців до покупців грошових ресурсів.

Мета комерційних банків – одержання прибутку. Вони мають, як правило, універсальний характер, створюються у формі пайових або акціонерних. Акціонерні можуть бути відкритого і закритого типів.

Комерційні банки успішно працюють за дотримання відповідних *принципів*:

- робота в межах реальних ресурсів;
- повна економічна самостійність і відповідальність;
- взаємодія з клієнтами на ринкових засадах;
- регулювання діяльності економічними методами і в межах закону.

Комерційні банки виконують такі *функції*:

- створення грошей;
- посередництво в кредиті;
- стимулювання нагромаджень господарськими суб'єктами;
- посередництво в платежах і забезпечення розрахунково-платіжного механізму;
- посередництво в операціях із цінними паперами.

Крім банків до інфраструктурних ланок функціонування позичкового капіталу входять страхові компанії і пенсійні фонди, а також всілякі інвестиційні компанії, фінансові компанії, спеціалізовані фонди, тобто всі ті, хто бере участь у

формуванні і функціонуванні позичкового капіталу.

Вони все більшою мірою стають джерелом довгострокового кредитування, вступаючи в конкурентну боротьбу на ринку капіталів. Усі фінансово-кредитні інститути мають комерційний характер, тобто здійснюють свою діяльність з метою одержання прибутку.

Прибуток як надлишок зверх авансованої вартості створюється у виробничій сфері. Але оскільки грошовий позичковий капітал бере участь у створенні цього надлишку, то його власник одержує певну частку прибутку у формі процента.

Сутність позичкового процента. **Позичковий процент** – це вартість послуги, яка надається кредитором позичальнику (клієнтові), у вигляді надання йому за плату певної суми грошей на обумовлений строк. Обчислюється у процентах до суми кредиту, причому умовно, виходячи з розрахунку користування кредитом протягом року. Рівень процента залежить від розміру позик, строків, їх забезпечення, форми кредитування і ступеня кредитних ризиків.

Норма процента являє собою відношення річної суми процента до вартості позичкового капіталу. Норма процента в умовах досконалої ринкової конкуренції не може бути вищою від норми прибутку, яка забезпечується використанням позичкового капіталу. Процент як плата за користування позичковим капіталом є його ціною, а тому, як ціна на будь-який товар на ринку, він залежить від попиту і пропозиції на позичковий капітал.

Банківська система є складовою кредитно-банківської системи і виконує основну функцію кредитування.

Кредит, його функції і форми. **Кредит** – форма руху позичкового капіталу, тобто грошового капіталу, що надається в позику. За своєю сутністю він є позичкою в грошовій або товарній формі на умовах повернення зі сплатою процента і характеризує відносини між кредитором і позичальником.

Кредит, виражаючи відносини між кредитором і позичальником, забезпечує при цьому трансформацію вільного грошового капіталу в позичковий.

Необхідність кредиту в ринковій економіці обумовлена самою природою капіталу і закономірностями його кругообігу і обігу в процесі відтворення. У

процесі кредитування відбувається рух тимчасово вільних коштів до господарських суб'єктів, які їх потребують. Кредит необхідний як еластичний механізм, призначений для переливання вільного капіталу з одних галузей в інші і зрівняння норми прибутку між ними. Кредит дозволяє долати обмеженість індивідуального капіталу на шляху його зростання як складової суспільного капіталу.

Кредит виконує такі *функції*:

- акумулює і мобілізує грошовий капітал;
- перерозподіляє грошовий капітал;
- сприяє скороченню витрат обігу;
- прискорює концентрацію і централізацію капіталу;
- є інструментом регулювання економіки.

Організація кредитних відносин будується на додержанні принципів повернення, строковості, матеріального забезпечення, платності.

Кредит існує в конкретних формах:

- *комерційний* - продаж товарів у борг з відстрочкою платежу; знаряддя – вексель, що оплачується через банк;
- *банківський* – надається банками та іншими кредитно-фінансовими установами, які мають ліцензію, різним господарським суб'єктам у формі грошових позик;
- *споживчий* – надається банками, фінансово-кредитними установами і торговими підприємствами приватним особам для оплати товарів довгострокового користування;
- *іпотечний* – під заставу;
- *державний* – позичальник – держава; кредитор – населення і приватний бізнес;
- *міжнародний* – між державами в грошовій або товарній формі.

Серед усіх форм кредиту центральне місце посідає банківський кредит.

Банківський прибуток. Діяльність комерційних банків спрямовано на отримання прибутку. **Банківський прибуток** являє собою різницю між процентами на вкладений капітал і виплатою процентів за позиками. Результативність роботи комерційного банку визначається **нормою банківського прибутку** – відношенням

чистого прибутку до власних коштів (власного капіталу) банку.

2.3.3. Капітал у сфері торгівлі. Торговий прибуток

Суть торгового капіталу. У результаті суспільного поділу праці торгівля починає відігравати самостійну функцію життєзабезпечення суспільства через надання певних послуг споживчого і виробничого характеру, що потребує певних ресурсів. Це формує торгівлю як самостійну сферу підприємницької діяльності.

Капітал як ресурс набуває форми торгового капіталу, якщо він забезпечує рух продукту від виробника до споживача.

Функцією торгового капіталу є обслуговування процесу купівлі і продажу товарів.

Торговий капітал мав прогресивне значення в докапіталістичних формаціях. Він існував у рабовласницькій і феодальній формаціях і виступав як незалежна і самостійна форма капіталу. Він був тією ланкою, що забезпечувала економічний зв'язок між виробниками і споживачами. Торговий капітал розкладав натуральне господарство феодального суспільства, прискорював перетворення натурального господарства в товарне, активно сприяв розвитку ринку. Торговий капітал концентрував грошові ресурси в руках приватних осіб і цим готував одну з умов виникнення промислового капіталу.

З розширенням виробництва для реалізації товарів стає необхідним досить розвинутий ринок. Промисловець повинен більш чітко стежити за складним механізмом обігу, урахувати стан ринку та динаміку цін, тримати торгових агентів тощо. Усе це вимагає додаткових витрат. Тому створюється необхідність в особливій групі капіталістів, які використовували б свої капітали виключно для обслуговування обігу промислового капіталу, - в торговцях. Промисловець тепер уже може не займатися реалізацією, доведенням товару до споживача. Цією справою займається торговець. Виникає поділ праці між промисловим і торговим капіталом, між промисловцем і торговцем. Функціонування торгових підприємств вимагає залучення ресурсів у формі капіталу, праці, підприємницького таланту,

тому витрати у сфері торгівлі не мають принципових відмін від сфери виробництва.

Витрати підприємства сфери обігу, пов'язані з реалізацією продукції, називаються **витратами обігу**. Витрати обігу поділяються на постійні і змінні, зовнішні і внутрішні, економічні і бухгалтерські.

Торговий прибуток. Підприємницька діяльність передбачає одержання прибутку, який виступає у формі торгового прибутку.

Торговий прибуток – це дохід, який одержують підприємства оптової і роздрібною торгівлі. Його можна розглядати двояко:

1) як різницю між загальним викупом від продажу товарів і бухгалтерськими витратами обігу. У цьому разі торгове підприємство одержує бухгалтерський прибуток;

2) як різницю між загальним викупом і економічними витратами обігу. При цьому торговельне підприємство може одержати економічний (чистий) прибуток і такі складові доходу підприємства, як нормальний підприємницький прибуток, умовний процент на власний капітал, умовну ренту від власної земельної ділянки та умовну заробітну плату торгового підприємця.

З розвитком торгового капіталу торгівля стає відокремленою на основі суспільного поділу праці галуззю економіки, що здійснює посередницьку діяльність з купівлі-продажу товарів і надання послуг.

Залежно від сфери функціонування торгового капіталу весь ринок ділиться на внутрішній і зовнішній; відповідно до цього існує внутрішня і зовнішня торгівля. Внутрішня торгівля обслуговує економічні зв'язки на національному (внутрішньому) ринку.

Оптова і роздрібна торгівля. За стадіями руху товарів розрізняють оптову і роздрібну торгівлю.

Оптова торгівля здійснює посередницькі функції між промисловими і роздрібними торговцями. Вона пов'язує між собою райони виробництва товарів з районами їх споживання, організує реалізацію товарів, вироблених у промисловості і сільському господарстві, формує замовлення виробництву і забезпечує постачання товарів роздрібною торгівлю.

Особливістю оптової торгівлі є те, що оптовий торговець має справу не зі звичайними споживачами, а із промисловцями і роздрібними торговцями. Це великі масштаби торгових угод, тобто товари продаються не одиницями, а великими партіями. Тому оптовик веде, головним чином, спеціалізовану торгівлю, він торгує яким-небудь одним видом товару: вугіллям, залізом, хлібом, лісом.

Різновидом оптової торгівлі є *товарна біржа*.

Товарні біржі - це організований оптовий ринок матеріальних, речових об'єктів: сировини, устаткування, зерна, металу і т. ін. Такі біржі називають спеціалізованими. Біржі, на яких представлені різноманітні товари, називаються універсальними. Товарні біржі бувають публічні і приватні.

На біржі немає товарів. Угоди здійснюються за встановленими стандартами і зразками товарів. Для здійснення операцій на біржі повинні бути зафіксовані: ціна, сума і терміни постачань.

Об'єктом біржової торгівлі не можуть бути товари з різними індивідуальними особливостями, а лише однорідні за своїми властивостями масові товари, такі як пшениця, спирт, кава, вовна і т. д. На біржах часто продаються товари, які є в інших місцевостях. Так, на Лондонській біржі можуть бути продані американська бавовна, канадська пшениця, бразильська кава тощо. Можуть бути продані ще не вироблені товари, наприклад, зерно або бавовна майбутнього врожаю. Останнім часом розповсюдилися *ф'ючерсні угоди* (домовленість про реалізацію товарів, які будуть вироблені в майбутньому). Вони передбачають не кількість товарів, а число контрактів.

Концентрація оптової торгівлі на біржах сприяє вирівнюванню цін на різних ринках.

Інші елементи організаційно-технічної інфраструктури: торговельно-промислової палати, торговий дім, ярмарок.

Роздрібна торгівля – це реалізація товарів безпосередньо споживачам. Роздрібна торгівля відрізняється від оптової тим, що через роздрібне торгове підприємство реалізуються товари в різноманітному асортименті, а також невеликими партіями.

Роздрібна торгівля на ранніх стадіях розвитку капіталізму здійснювалась головним чином дрібними торговцями, але потім вона стала укрупнюватись. У роздрібній торгівлі функціонують різні категорії торговців, однак панівне становище посідає великий капітал.

У сучасних умовах у сфері товарного обігу діють великі об'єднання капіталістів. Вони зосереджують у своїх руках переважну частину продажу товарів, витісняючи з ринку дрібні та середні торгові фірми. Так, у Великобританії більш ніж половина роздрібного продажу продовольчих товарів припадає тільки на чотири торгові фірми.

Великі торгові об'єднання, що виникли в результаті концентрації та централізації торгового капіталу, проникають у сферу матеріального виробництва.

У США, наприклад, більшість фірм, які торгують продовольчими товарами, втрутились у сферу виробництва, 15-20% товарів вони одержують на власних підприємствах. Поряд з цим активно розвивається і зворотний процес: проникнення компаній виробників у сферу торгівлі. У США приблизно третину промислової продукції капіталісти збувають через власні оптові відділи.

У сучасних умовах реалізація товарів здійснюється спеціалізованими промисловими компаніями. Слід зазначити, що відбуваються якісні зміни у взаємозв'язках торговельного і промислового капіталів: торгівля з досить пасивного посередника між виробництвом і споживанням перетворюється в активну ланку, що значною мірою визначає їх розвиток.

2.3.4. Цінні папери як фіктивний капітал сфери обігу. Фондові біржі

Фіктивний капітал. Акції, облігації та інші цінні папери, які обертаються на фондовій біржі, утворюють фіктивний капітал. Цінні папери є капіталом, тому що дають можливість своїм власникам мати певний дохід, а також можуть бути продані. У той самий час цінні папери – це фіктивний капітал, тому що вони не мають вартості, хоч продаються і купуються на біржах. Ринкова вартість фіктивного капіталу набагато перевищує за величиною дійсний або реальний капітал.

Розвинуті товарне виробництво і товарний обіг неможливі без широкого

використання *цінних паперів*. Вони можуть виступати як засіб кредиту, так і засіб платежу, ефективно замінюючи готівку. Як один з важливих засобів мобілізації вільних грошових ресурсів, цінні папери виконують і антиінфляційні функції, «знімаючи» на відповідний строк певну кількість готівки, що не забезпечена товарами і послугами. Ці та інші якості цінних паперів неминуче ведуть до їх великого розповсюдження в комерційному обігу. Тому ринок цінних паперів і фондові біржі як його провідна ланка посідають важливе місце в економіці розвинутих капіталістичних країн.

У нашій економіці використовувалися деякі види цінних паперів (облігації, чеки, векселі для зовнішнього обігу), до того ж у суворо обмежених рамках. У 90-х рр. з'явилися фондові біржі і у нас, що свідчить про досить швидкий процес формування ринку цінних паперів. Прийняті закони «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про цінні папери і фондову біржу» і низка інших документів створили умови для його формування і розвитку. Закон «Про цінні папери і фондову біржу» визначає види цінних паперів, які можуть випускатися, і регламентує їх рух.

Цінні папери – це грошові документи, що засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів, а також забезпечують інші права, що впливають з цих документів, іншим особам.

Згідно із Законом «Про цінні папери і фондову біржу» в Україні можуть випускатися і обертатися такі види цінних паперів: акції, облігації, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати, векселі.

Акція – це цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна в разі ліквідації акціонерного товариства.

Акції можуть бути іменними та на пред'явника, привілейованими та

простими. Громадяни мають право бути власниками, як правило, іменних акцій.

Привілейовані акції дають власникові переважне право на одержання дивідендів, а також на пріоритетну участь у розподілі майна акціонерного товариства в разі його ліквідації. Власники привілейованих акцій не мають права брати участь в управлінні акціонерним товариством, якщо інше не передбачене його статутом.

Ціна, за якою продаються і купуються акції, називається *курсом акцій*. Курс звичайних акцій безпосередньо залежить від прибутку акціонерного товариства: чим він більший, тим вищий курс акцій. Другим фактором, що впливає на курс акцій, є норма позичкового процента: якщо він більший, то нижчий курс акцій, і навпаки. Тобто курс акцій прямо пропорційний доходу, який вони приносять, і обернено пропорційний нормі позичкового процента, тобто:

$$\text{Курс акції} = \text{Дивіденд} / \text{Норма процента} \times 100\%$$

На курс акцій впливає також співвідношення, що складається між попитом на акції і їх пропозицією, та залежить від стану справ, рентабельності виробництва у відповідному товаристві. Якщо воно розвивається стабільно, якщо прибуток і рентабельність його високі, то це веде за інших рівних умов до підвищення курсу акцій.

Розрізняють *номінальну ціну акцій і ринкову, або курсову ціну*. Номінальна ціна записується на акції під час її випуску. Курс акцій і є ринковою ціною, за якою вони продаються і купуються в даний момент.

Облігація – це цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений строк з виплатою фіксованого процента (якщо інше не передбачене умовами випуску).

Казначейські зобов'язання України – це вид цінних паперів на пред'явника, що розміщуються виключно на добровільних засадах серед населення, засвідчують внесення їх власниками грошових коштів до бюджету і дають право на одержання фіксованого доходу.

Випускаються такі види казначейських зобов'язань: довгострокові - від 5 до

10 років; середньострокові - від 1 до 5 років; короткострокові - до одного року.

Ощадний сертифікат – це письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право власника на одержання після закінчення встановленого строку депозиту і процентів за ним.

Вексель – це цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя.

Фондова біржа і ринок цінних паперів. Необхідність торгівлі цінними паперами породила механізм, що називається фондовим ринком. Важливим його елементом є фондова біржа, що являє собою основну і найбільш ефективну організаційну форму ринку цінних паперів. Згідно з чинним законодавством України **фондова біржа** є акціонерним товариством, яке зосереджує попит і пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їх біржового курсу та здійснює свою діяльність відповідно до законів України, статуту і правил фондової біржі.

Правові норми країн з розвиненими ринковими відносинами розрізняють два ринки цінних паперів: первинний, позабіржовий і вторинний, біржовий (фондовий) ринок цінних паперів. Крім того, розрізняють загальнонаціональні, регіональні та місцеві ринки цінних паперів.

Розвиток ринку цінних паперів потребує створення широкої мережі фінансових посередників – інвестиційних фондів і компаній, довірчих товариств, холдингових, страхових компаній і різних консультаційних фірм. У розвинутих європейських країнах намічається тенденція до побудови і розвитку централізованого ринку цінних паперів, так званого «прозорого» ринку.

Валютна біржа – це організаційно оформлений регулярний ринок, на якому відбувається торгівля валютою на основі попиту і пропонування. Як самостійна структура валютна біржа широко функціонувала в період домонополістичного капіталізму. У сучасний період операції з іноземною валютою зосереджені переважно у великих банках. Лише в деяких країнах збереглися валютні біржі як самостійні структури (наприклад, у Німеччині, Франції).

В Україні статус валютної біржі надано Українській фондовій біржі

(м. Київ). Валютна біржа може здійснювати такі операції:

- укладати угоди зі своїми членами та організовувати двосторонні угоди між ними на купівлю і продаж іноземної валюти за ринковим курсом;
- організовувати розрахунки в іноземній і в національній валютах в угодах, які укладені на біржі;
- визначати поточний ринковий курс іноземної валюти до національної;
- організовувати операції центрального банку з підтримання курсу національної валюти.

Членами валютної біржі можуть бути комерційні банки, яким видані ліцензії на проведення валютних операцій, а також фінансові установи, яким чинним законодавством надане право на проведення валютних операцій. Операції з купівлі і продажу валюти безпосередньо на біржі мають право здійснювати тільки її члени, які діють від свого імені та за свій рахунок чи за рахунок своїх клієнтів, якими можуть бути національні підприємства, а також уповноважені банки – не члени біржі.

2.4. Монополія та конкуренція в ринковій економіці

1. Суть і економічний закон конкуренції. Види конкуренції
2. Закономірність виникнення і економічна природа монополізму. Види монополій
3. Основні організаційні форми монополістичних об'єднань
4. Ринок в умовах монополізму. Монопольна ціна і монопольний прибуток, їх структура. Наслідки надмірної монополізації
5. Антимонопольне регулювання економіки і антимонопольна політика України

2.4.1. Суть і економічний закон конкуренції. Види конкуренції

Для ринкової економіки необхідне дотримання певних умов, найважливіше з яких, – конкуренція. Конкуренція є характеристикою економічного середовища, в якому діють вільні суб'єкти і складаються вільні ціни.

Конкуренція – економічне суперництво відособлених виробників за досягнення ринкових цілей. Для цього необхідно виробляти кращі товари з меншими витратами і постійно удосконалювати продукцію і виробництво.

Конкуренція веде до того, що погано працюючі виробники, які мають витрати виробництва вище суспільно необхідних терплять крах, а виживають сильні, що і примушує виробників удосконалюватися.

Конкуренція грає важливу роль в забезпеченні механізму саморегулювання ринкової економіки і вирішенні основних проблем організації господарства.

Ринок постійно повинен вирішувати проблеми: що виробляти (верстати, продукти або інше)? Як виробляти (техніка, технології, енергія і т. д.) Для кого виробляти (хто купуватиме і споживатиме)? У ринковій економіці ці проблеми вирішуються за допомогою ринкового механізму, найважливішим складовим якого є конкуренція.

Конкуренція ділиться на *досконалу і недосконалу*.

Досконалою називають таку конкуренцію, учасники якої, по-перше, зайняті виробництвом і продажем однотипного, тотожного товару, який по своїх якостях не відрізняється один від одного. По-друге, кожен виробник може продати будь-яку кількість товару і не викликати цим ніякої зміни цін на конкурентному ринку, оскільки передбачається, що число виробників таке велике і об'єм продукції кожного настільки малий, що це не вплине на сталу рівноважну ціну.

Для існування вільною (досконалої конкуренції) необхідний ряд умов:

- вільний вхід на ринок і вихід з нього;
- велике число учасників;
- незначна частка кожного учасника в сукупній пропозиції товарів;
- наявність повної інформації об учасника конкуренції, попиті, ціна і др.;
- однорідність товарів, відсутність торгових марок і інших відмінностей.

Якщо ці умови дотримуються, то кожен окремо учасник, внаслідок того, що його частка у всій масі товарів незначна, не може робити вплив на загальний рівень цін.

Якщо ж ці умови порушуються, то конкуренція стає обмеженою (або

недосконалою). До недосконалої конкуренції відносяться такі структури: монополія, олігополія і монополістична конкуренція.

Монополія – одна крупна фірма, яка протистоїть великої кількості покупців та реалізує один вид товару; вхід на такий ринок заблокований, а монополіст може оказувати вплив на ціну і обстановку на ринку.

Монопсонія – одному покупцеві протистоїть безліч виробників, завдяки чому він може диктувати свої умови і впливати на ціни.

Олігополія - декілька крупних фірм, продукція яких може бути як різноманітною, так і одноманітною.

На ринку недосконалої конкуренції домінуючу роль грають монополії або олігополії. Маючи в своєму розпорядженні значний об'єм виробництва, вони можуть домовитися і призначити ціну вищу, ніж та, яка визначається середніми або граничними витратами. У зв'язку з цим попит на товари повинен зменшитися. Така штучно висока ціна розарятиме дрібних і навіть середніх виробників, які не можуть конкурувати з монополіями і олігополіями.

Недосконала конкуренція панує на тих ринках, де виробники можуть впливати на ринкову ціну, підвищуючи або знижуючи її.

Монополістична конкуренція – поширений тип ринку, найбільш близький до досконалої конкуренції.

Відзначимо основні риси, що характеризують монополістичну конкуренцію:

- на ринку присутнє відносно велике число дрібних фірм;
- ці фірми проводять різноманітну продукцію, і, хоча, продукт кожної фірми в чомусь специфічний, споживач легко може знайти товари-замінники і перемкнути свій попит на них;
- вступ нових фірм до галузі не є складним. Щоб відкрити нову овочеву лавку, ательє, ремонтну майстерню не вимагається значних первинних капітальних вкладень. Ефект масштабу також не вимагає розвитку крупного виробництва.

Попит на продукцію фірм, що діють в умовах монополістичної конкуренції, не є абсолютно еластичним, проте його еластичність висока.

Чинником, що обмежує монопольну владу на ринку, є еластичність попиту. Чим вище еластичність, тим менше монопольна влада, і навпаки. На ступінь монопольної влади впливає також кількість фірм на ринку, концентрація, конкурентна стратегія.

Гідність ринкового механізму полягає в саморегуляції за допомогою співвідношення попиту, пропозиції і цін. Проте ринковий механізм, заснований на вільній конкуренції і рівноважних цінах, має і свої власні недоліки, що історично зростають з достоїнств. Так, вільна ринкова економіка через властиві їй закони в ході свого розвитку веде до концентрації виробництва і утворення монополій, що порушують механізм вільного ціноутворення. Ринковий механізм веде також до диференціації виробників, до розшарування членів суспільства за рівнем доходів, до наростання соціальних конфліктів. Ці недоліки ринкової економіки коректуються державою, однією з найважливіших функцій якої є захист конкуренції шляхом підтримки конкурентного середовища, обмеження монополізму за допомогою антимонопольного законодавства.

2.4.2. Закономірність виникнення і економічна природа монополізму. Види монополій

На рубежі останньої третини 19 початку 20 сторіч в США, Західній Європі, Японії, Росії виникають спочатку галузеві, а потім і міжгалузеві міжнародні монополістичні об'єднання і структури: транснаціональні корпорації (ТНК). Монополістичні структури зосереджують в своїх руках значні об'єми виробництва певної продукції і контролюють ринки її збуту, а також – відповідні сировинні ринки.

Матеріальною основою виникнення і розвитку монополістичних об'єднань і структур з'явився високий рівень концентрації виробництва, яка була обумовлена другою промисловою революцією (електротехнічною революцією 19-20 сторіч). Ця революція зумовила те, що замість легкої і харчової промисловості в розвинених країнах на перше місце вийшли важка, електротехнічна промисловість і машинобудування.

Утворенню монополістичних об'єднань сприяла також внутрігалузева

конкуренція, розвиток акціонерних товариств (АТ), акціонерного капіталу. Внутрігалузева конкуренція між кількістю все більш крупних підприємств, що зменшується, почала приводити до їх взаємного ослаблення, тому вони стали на шлях об'єднання. Метою і результатом функціонування таких об'єднань було усунення конкуренції між підприємствами усередині галузі (об'єднання) і посилення конкуренції між іншими крупними об'єднаннями.

Монополістичні об'єднання централізують деякі виробничо-господарські функції їх учасників:

- вивчають ринки збуту товарів і визначають загальні об'єми їх виробництва;
- виробляють єдину політику в області цін на товари, цін на сировині;
- виробляють єдину політику найму працівників і оплати їх праці.

Надалі на основі функціонування акціонерного капіталу значна частина монополістичних об'єднань переростає в монолітні монополістичні структури.

Економічний монополізм – пануюче положення монополістичних структур в різних галузях народного господарства, при якому вони контролюють виробництво і збут основної маси відповідної продукції.

Утворення монополій характеризує прагнення підприємств, фірм і корпорацій до отримання додаткових прибутків шляхом завоювання ринків в процесі конкуренції. Це завоювання може бути досягнуте зменшенням витрат виробництва, поліпшенням якості і кількості продукції, що випускається. Значну роль в такому процесі грає застосування нових досягнень науково-технічного прогресу.

Формування монополій свідчить про подальшу концентрацію, централізацію і усупільнення виробництва. Такі явища існували і до появи монополій.

В рамках окремого заводу або фабрики відбувалася, по-перше, спеціалізація, яка розділила технологічний цикл на окремі елементи, а по-друге, створювалася кооперація, направлена на концентрацію зусиль по випуску кінцевого продукту. Але таке усупільнення процесу виробництва в рамках окремого підприємства стримувало технічний прогрес і гальмувало розвиток виробництва. Тому подальша концентрація виробництва, встановлення господарських зв'язків між підприємствами, обмін технологіями і так далі неминуче вели до монополій, а, отже, до ще

більшого розширення і усупільнення виробництва.

Тенденція до концентрації і усупільнення виробництва, з одного боку, сприяє подальшому розвитку продуктивних сил і тому носить прогресивний характер, з іншого боку, встановлюючи високі монополіні ціни на товари, захоплюючи ринки збуту, що розоряють дрібних товаровиробників, монополії гальмують виробництво шляхом штучних обмежень, внаслідок чого суспільство не повністю використовує свій економічний потенціал. У цьому виявляється негативна тенденція існування монополій, коли вільна конкуренція змінюється конкуренцією монополій, недосконалою.

При **вільній конкуренції** існує величезне число товаровиробників. При продажі своїх товарів на ринку вони не можуть помітно вплинути на сталу рівноважну ціну. Коли на ринок виходить могутня корпорація, яка проводить велику за об'ємом і кращу за якістю продукцію, то вона набуває можливість диктувати на ринку ціни. Що в цих умовах можуть зробити середні і дрібні товаровиробники? Одні з них постараються домовитися про ціни і збут товарів, інші спробують конкурувати з монополістом, але, врешті-решт, покинутий ринок і розоряться.

Перші монополістичні об'єднання якраз і формуються з метою завоювання ринку і встановлення на ній монополіної ціни на товари. В результаті цього значно обмежується свобода конкуренції усередині відповідної галузі виробництва.

Монополія – ринкові умови, коли одна єдина фірма є продавцем даної продукції, що не має близьких замінників; бар'єри для вступу нових фірм до галузі практично непереборні.

Види монополій:

1) **Природна** – виникає в тих галузях, де одна фірма або корпорація обслуговує весь ринок, наприклад, коли вона володіє єдиними джерелами корисних копалин або сировини. Середні витрати такої монополії мінімальні через масштаб виробництва. Тому розділення ринку з іншими фірмами привело б до неефективності виробництва. Природна монополія характеризується ефектом масштабу - зниженням середніх витрат при зростанні об'єму випуску. Прикладами є телекомунікації, комунальне господарство, розподіл електроенергії

і газу. Природні монополії є предметом державного регулювання.

2) **Економічна** монополія є найбільш поширеною. Її поява обумовлена економічними причинами, вона розвивається на основі закономірностей господарського розвитку. Мова йде про підприємців, які зуміли завоювати монопольне положення на ринку. До нього ведуть два шляхи.

Перший полягає в успішному розвитку підприємства, постійному збільшенні його масштабів шляхом концентрації капіталу.

Другою (швидший) ґрунтується на процесах централізації капіталів, тобто на добровільному об'єднанні або поглинанні переможцями банкрутів.

Тим або іншим шляхом або за допомогою обох, підприємство досягає таких масштабів, коли починає домінувати на ринку.

3) **Адміністративна** монополія виникає унаслідок дій державних органів. З одного боку, це надання окремим фірмам виняткового права на виконання певного роду діяльності. З іншого боку, це організаційні структури для державних підприємств, коли вони об'єднуються і підкоряються різним главам, міністерствам, асоціаціям. Тут, як правило, групуються підприємства однієї галузі. Вони виступають на ринку, як один господарський суб'єкт і між ними не існує конкуренції.

2.4.3. Основні організаційні форми монополістичних об'єднань

Залежно від ступеня централізації виробничо-господарських функцій існують різні організаційні форми монополістичних об'єднань: картелі, трести, синдикати, концерни.

До ранніх форм монополій відноситься картель, де окремі виробники укладали угоду про ціни, ринки збуту, об'єм виробництва, розподілі прибули. Проте картельна угода не стосувалася виробничої і тим більше постачальницько-побутової діяльності підприємства. Їм надавалася повна свобода в торгівлі тією продукцією, яка не включалася в картельну угоду, і тому деякі підприємства за рахунок того отримували додаткові прибутки.

Картель визначає її самостійно функціонуючим учасникам частку кожного в загальному об'ємі виробництва, здійснює розділення ринків збуту, визначає

єдину для всіх цінову політику.

Наступною формою монопольного об'єднання є синдикат. Він зосереджує в своїх руках функції постачання і збуту підприємств, що входять в його склад, але і тут виробничі функції здійснюються самостійними підприємствами.

Синдикати на відміну від картелів здійснюють збут товарів своїх учасників через загальну збутову контору.

Коли в результаті подальшого об'єднання підприємства втрачають виробничу самостійність і управляються з єдиного центру, то вони утворюють трест.

Трести – галузеві або міжгалузеві об'єднання типу акціонерних суспільств, їх учасники є лише утримувачами акцій.

Розрізняють одногалузевий і комбінований багатогалузевий трест, коли об'єднання захоплює підприємство іншої галузі.

Комбінований трест, об'єднуючий підприємства різних галузей, дістає можливість витягувати додатковий прибуток, по-перше, за рахунок використання побічних продуктів і відходів іншої галузі, по-друге, за рахунок організації вертикального комбінування, коли одне підприємство переробляє сировину, інше виготовляє з нього деталі, третє перетворює їх на товари і так далі. Комбінований трест є формою проміжного переходу від тресту до вищої форми монополістичного об'єднання – концерну.

Концерн зазвичай об'єднує підприємства, хоча і різних, але взаємозв'язаних галузей виробництва, а також установи торгівлі, транспорту і т.п. Таке об'єднання робиться для того, щоб зменшити міжгалузеву конкуренцію шляхом єдиного, централізованого керівництва, виробництвом, постачанням, реалізацією товарів, плануванням своїх дій щодо впровадження нової техніки і перспективної стратегії загальних дій в майбутньому. Концерн не позбавляє свої підприємства виробничою, а нерідко і комерційної самостійності на поточний час, його мета полягає в тому, щоб спеціалізувати і разом з тим інтегрувати свої підприємства в єдиний економічний комплекс.

Концерни – багатогалузеві об'єднання різнопрофільних синдикатів, трестів, що функціонують під загальним фінансовим контролем головної фірми.

Концерном особливого вигляду є конгломерат. Він об'єднує не зв'язані один з одним різні підприємства і компанії народного господарства, надає їм майже повну самостійність і контролює їх лише за порівняно невеликим списком фінансових показників.

Виникнення монопольних об'єднань супроводжувалося посиленням господарських економічних зв'язків між окремими підприємствами спочатку одній галузі виробництва, потім взаємозв'язаних галузей і, нарешті, виробничих, транспортних, фінансових і інших компаній. У цьому процесі відбувалася необхідна в рамках технології виробництва спеціалізація, а потім кооперація підприємств і компаній, що, кінець кінцем, сприяло отриманню високих монопольних прибутків і супроводжувалося посиленням недосконалої конкуренції.

Швидкими темпами відбувається і процес формування **міжнародних** монополій – вони ґрунтуються на капіталі власної країни або інших країн. Завойовуючи нові ринки збуту, користуючись дешевою робочою силою в країнах, що розвиваються, такі транснаціональні і багатонаціональні монополії добиваються небачених раніше монопольних прибутків.

2.4.4. Ринок в умовах монополізму. Монопольна ціна і монопольний прибуток, їх структура. Наслідки надмірної монополізації

Різні форми недосконалої конкуренції надають різну дію на ринкові ціни. Коли на ринку є один продавець – монополіст, то нічого не заважає йому встановити ціни на дуже високому рівні. В усякому разі, пропоновані їм оптимальні ціни перевищують не тільки граничні, але і середні витрати виробництва. І завдяки цьому він постійно отримує високий монопольний прибуток. Звичайно, попит при цьому зменшується, але проте, монополіст зберігає високі ціни.

Монопольна ціна – ціна товарів, що забезпечує монополіям отримання надприбутку. Розрізняють монопольно-високі ціни, по яких монополії продають товари, і монопольно-низькі ціни, по яких вони купують сировину і матеріали.

Монопольний прибуток – форма доходу і мета діяльності монополістичного капіталу; результат експлуатації капіталом робочого класу, в також пере-

розподіл на користь монополій частини доходів дрібних товаровиробників, експлуатації народів країн, що розвиваються.

Привласнення монопольному прибутку забезпечується механізмом монопольно-високих і монопольно-низьких цін.

При олігополії, коли число фірм незначне, а об'єм їх продукції достатньо великий, вони можуть змовитися і встановити ціну, яка може бути значно вище за граничні витрати фірм. Тому, на відміну від єдиного продавця-монополіста, олігополіст вимушений погоджувати свої дії зі встановлення цін з іншими олігополістами.

Сконцентрувавши в своїх руках значні матеріально-технічні, фінансові і інтелектуальні ресурси, монополістичні структури спочатку сприяли зростанню ефективності виробництва і збуту. Проте їх панування деформує конкуренцію, підриває механізм вільного ринкового ціноутворення, обумовлює економічно і соціально не виправданий розподіл результатів виробництва і економічних ресурсів суспільства. Через механізм монопольних цін монополістичні об'єднання, по суті, обкладають данню все суспільство. Істотно потіснивши конкуренцію, монополії при їх істотному розвитку породжують тенденцію до застою і загнивання. Зрештою їх всевладдя приводить до глибокої кризи в економіці.

Досягнутий в індустріально розвинених країнах в 20-і рр. 20 сторіччя рівень **монополізації** створив обстановку господарського краху. Результатом з'явилася світова економічна криза 1929-33 рр. Вхіді цієї кризи гальмування виробництва відбувалося впродовж 4 років і досягло 40%, безробіття - 1/3 робочої сили. В цілому економіка була відкинута на 20-30 років назад.

На подолання наслідків цієї кризи знадобилося більше 10 років. Протягом цього періоду держава узяла на себе активну регулюючу роль в економіці. Воно відновило зведену до жахливо низького рівня конкуренцію як найважливішу основу механізму функціонування товарного виробництва і ринкового господарства і найважливішого важеля зростання ефективності виробництва і прискорення НТП.

Тип **замонополізованості** економіки в колишньому СРСР припав на 80-і рр. 20 сторіччя. Практично відсутня конкуренція привела до створення

супермонополій у формі міністерств і відомств, які мали абсолютну владу на ринку у відповідних галузях народного господарства. Супермонополія містить в собі когутній внутрішній імпульс до того, щоб гальмувати НТП, знижувати якість товарів, не виправдано завищувати ціну на свою продукцію. Все це привело до застою в економіці.

Зло, яке приносить суспільству монополія, полягає у встановленні високих монопольних цін, що значно перевершують граничні витрати. В результаті страждає споживач, який отримує недостатню кількість товарів і притому за високою ціною. Щоб підтримувати високу ціну, монополіст не зацікавлений в розширенні виробництва і випуску додаткової продукції.

Олігополія прагне встановлювати високі ціни шляхом таємної або явної змови. Штучне гальмування конкуренції, що досягається таким шляхом, не дає можливості увійти до відповідної галузі промисловості або торгівлі іншим підприємствам і фірмам і тим самим зберігає ціни на високому рівні.

Коли на ринку зустрічається безліч продавців диференційованих товарів, то в результаті вільного доступу в нього інших конкурентів прибуток колишніх учасників може бути зведена до нуля, ціни впадуть. Ринок, на якому діють численні продавці диференційованих товарів і послуг, тут відбувається нераціональна розтрата суспільних ресурсів, а конкуренція не є досконалою.

Єдиним дієвим засобом проти монополізму є становлення і розвиток конкуренції при регулюючій ролі держави. Подолання монополізму повинне відбуватися і по лінії постачання підприємств сировиною і іншими ресурсами. Повинен бути створений повноцінний ринок чинників виробництва, де ціна на них визначатиметься на основі попиту і пропозиції.

2.4.5. Антимонопольне регулювання економіки і антимонопольна політика України

При розробці антимонопольного законодавства і інших заходів, направлених на обмеження діяльності монополій, слід виходити з головної мети – сприяти розширенню вільної конкуренції, зробити її досконалішою.

У цих цілях необхідно:

- контролювати поведінку монополій на ринку, добиваючись зниження високих монопольних цін до рівня регульованих, не допускати явної або таємної змови між олігополіями по встановленню цін, що набагато перевищують суспільні витрати;
- забороняти об'єднання, злиття і поглинання крупними фірмами середніх і невеликих, щоб забезпечити децентралізацію і ефективне використання ресурсів і суспільного багатства.

Таким чином, антимонопольне законодавство повинне, з одного боку, прагнути до регулювання цін, структури економіки, справедливому розподілу ресурсів, а з іншої - забороняти таку поведінку і діяльність монополій, яка є негативною в очах суспільства. Для здійснення цих завдань в різних країнах приймаються різні закони.

Піонером в антимонопольному законодавстві є США. У 1890 році був прийнятий антитрестовий Закон Шермана. Він забороняв монополізацію торгівлі, а також явні або таємні угоди про рівень цін. Закон Клейтона, 1914 р., ввів деякі додаткові обмеження, що забороняють, наприклад, продаж товарів з додатковим навантаженням, по різних цінах різним споживачам, злиття фірм і т. п. У 1950 р. прийнятий закон Селлера-Кефопера, який доповнив закон Клейтона і заборонив злиття підприємств і компаній за допомогою придбання їх активів.

Перехід України до ринкової економіки став приводом для ухвалення 18 лютого 1992 р. Закону «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності».

Антимонопольне регулювання повинне зважати на об'єктивні тенденції розвитку економіки і тому не може добитися ліквідації недосконалої конкуренції в цілому, але понизити її до певного рівня цілком в змозі. Адже боротьба повинна вестися не проти крупних розмірів підприємств і їх злиття як таких, а проти неприпустимих дій тих монополій, які за допомогою встановлення високих цін перешкоджають входженню в ринок середніх і невеликих підприємств, вимушуючи їх до злиття, ліквідовуючи тим самим можливість вільної конкуренції, а,

кінець кінцем, розвитку виробництва, ефективного використання устаткування, машин і обмежених ресурсів суспільства.

Якщо крупне підприємство не порушує закони конкуренції і шляхом використання досконалішої техніки добивається продажу продукції по нижчих цінах, то навряд чи на нього можна розповсюдити антимонопольні закони. Це означає, що в антимонопольній політиці слід керуватися, перш за все, економічними міркуваннями, зокрема, порівнювати витрати виробництва з цінами на товари, щоб тут не виникло явної диспропорції між високою монопольною ціною і суспільними витратами виробництва.

Таким чином, антимонопольне регулювання повинне бути розумним і керуватися істотою справи, а не формальними юридичними міркуваннями.

Конкурентна (антимонопольна) політика держави – один із засобів, за допомогою якого досягається певна структура економіки. Вона представляє систему мерів, мета яких – запобігти підризу або спотворенням конкуренції з боку фірм, що володіють ринковою владою.

Серед основних мерів конкурентної політики виділяються заходи по **корекції поведінки**, що забороняють антиконкурентні дії, і **реструктуризація** монопольних галузей і підприємств.

До дій, що підривають конкуренцію, відносять:

- угоди про фіксацію цін і розділі ринків між фірмами;
- угоди про виняткове право постачання або розподіл продукції, нав'язуванні домінуючими компаніями своїм партнерам;
- використання демпінгових цін, що розоряють конкурентів;
- цінову дискримінацію – встановлення різних цін для різних груп споживачів.

В даному випадку державою проводиться реструктуризація - розділення крупної компанії на ряд незалежних фірм або заборону злиття крупних фірм, яке може забезпечити їм домінуючу позицію на ринку.

У ряді випадків існування монополії необхідне (**природна монополія**). Тут перед державою коштує завдання корекції поведінки фірм - регулювання цін, прибутків і об'ємів виробництва на користь суспільства. Для цієї мети створюються

спеціальні контрольні органи, які спостерігають за господарською діяльністю такого підприємства. В окремих випадках природні монополії можуть бути націоналізовані державою, хоча це і створює колосальне навантаження на бюджет.

Контроль за діяльністю монополій, проведення конкурентної політики в Україні здійснює Антимонопольний комітет, підлеглий Кабінету Міністрів і галузеві міністерства.

Головні принципи антимонопольного регулювання та основні положення антимонопольної політики України визначені в Законах України «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності», «Про захист від недобросовісної конкуренції».

Як монопольне положення Закон «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності» кваліфікує таке положення підприємців:

- коли його частка на ринку перевищує 35%
- коли у нього є можливість штучно створювати дефіцит товару
- завищувати ціни
- ущемляти інтереси інших суб'єктів.

Законом передбачається демонополізація економіки України. Закон направлений також проти:

- дискримінації підприємців органами влади
- недобросовісній конкуренції.

Контроль над дотриманням антимонопольного законодавства і здійсненням програм демонополізації покладено на антимонопольний комітет, якій є підлеглим Верховній Раді України. Він має територіальне управління на місцях. Антимонопольний комітет наділений повноваженнями приймати обов'язкові до виконання підприємцями рішення.

Антимонопольний закон також передбачає відшкодування збитків постраждалому, що заподіяні господарюючими суб'єктами в результаті їх монопольного положення або недобросовісної конкуренції.

2.5. Ринкові відносини в аграрному секторі економіки

1. Аграрне виробництво і аграрні відносини.
2. Земельна рента: суть і форми.
3. Агропромислова інтеграція і агропромисловий комплекс

2.5.1. Аграрне виробництво і аграрні відносини

Аграрне виробництво є **основоположним для життя людей і суспільства** в цілому. Недаремно **фізіократи** вважали його єдиним продуктивним сектором економіки.

Умови і результати аграрної праці пов'язані з функціонуванням рослинного і тваринного миру. Головною відмінністю аграрного сектора економіки від інших сфер національного господарства є його **тісна залежність від природно-кліматичних умов і природного біологічного циклу**, що накладає відбиток на всі відтворювальні процеси в аграрному секторі.

Основним засобом виробництва (матеріальним економічним ресурсом) тут є **земля**.

Земля, на відміну від інших економічних ресурсів, є **невідтворним чинником виробництва**. Земля **абсолютно обмежена** поверхнею земної суші, і, крім того, вона має **відносне обмеження** як об'єкт сільськогосподарського використання. **Пропозиція землі нееластична**. Тому центральними в аграрних відносинах є проблеми **землеволодіння** (земельній власності) і **землекористування** (володіння землею як об'єктом господарювання).

У країнах з ринковою економікою аграрні відносини будуються на використанні **різних форм власності** на землю: приватною, державною, муніципальною і колективною.

Приватна власність на землю сформувалася значно пізніше за приватну власність на інші чинники виробництва і до цих пір **не є домінуючою**.

У Нідерландах, наприклад, приватної власності на землю не існує, причому, сільськогосподарське виробництво в цій країні функціонує вельми ефективно, а

врожайність зернових і продуктивність худоби є найбільш високими в Європі. Більш того, слід зазначити, що ринкова економіка вперше склалася саме в Голландії. **У Ізраїлі 90 % земель знаходиться у власності держави.** Колективні господарства, створені на цих землях, вельми продуктивні.

Особливе місце в системі аграрного господарювання займає **орендна форма**. Справедливим є твердження про наявність прямої залежності розвитку вільного підприємництва в аграрному секторі **від становлення механізму передачі землі в оренду**. Широкого поширення ця форма господарювання набула в зарубіжних країнах. Оренда застосовується як для приватних, так і для державних земель. У США, наприклад, приблизно 45 % використовуваних земельних площ обробляється орендним способом, у Франції – 50 %, у Бельгії – 70 %, у Голландії - 100 %.

Земельні відносини в Україні регулюються **основами законодавства про землю**, згідно якому **земля є надбанням народу**, що проживає на даній території, а **повноваження розпорядження** землею передаються місцевим адміністраціям. Вони надають ділянки у володіння і користування фермерам, асоціаціям селянських господарств і іншим юридичним особам.

Володіння дозволяє організовувати виробництво, бути власником проведеного продукту, значній частині доходу і прибутку. **Не може власник** лише вільно **продати** або **віддати** в заставу виділену йому ділянку. Рівень прибутковості залежить від розмірів аграрного виробництва.

Фермерству в США опиняється державна підтримка, яка носить виборчий характер. Широко використовується так звана **концепція паритетних цін**. Суть її в тому, що співвідношення між цінами на продукцію сільського господарства і цінами на товари і послуги, які воно споживає, повинні залишатися незмінними. Бюджетні асигнування в сільське господарство в США в 6 разів перевищують інвестиції фермерів. У Швейцарії дотується з бюджету 75 % витрат, в Норвегії - 74 %, у Японії і Фінляндії - 72 %. В цілому по 24 країнам бюджетні асигнування сільському господарству складають близько половини витрат населення цих країн на продукти харчування.

2.5.2. Земельна рента: суть і форми

Землекористування припускає користування земельною ділянкою, яке визначається що існує в суспільстві економічними відносинами, в рамках яких земля розглядається, з одного боку, як засіб виробництва, з іншої – як об'єкт привласнення створюваного продукту.

Земля і її надра, будучи одним з трьох чинників виробництва, приносять дохід, званий **рентою**. Земля володіє важливою особливістю: на відміну від двох інших чинників (праця, капітал), які є вільно відтворними, пропозиція землі обмежена: її кількість є величиною даною, фіксованою і такою, що не підлягає збільшенню. Тому пропозиція землі нееластична.

Обмеженість і нееластичність пропозиції землі, відмінності в її родючості обумовлюють особливості ціноутворення в сільському господарстві. Це положення визнається всіма економічними школами в їх підходах до проблем земельної ренти. У останньому підході різних шкіл і напрямів до рентних проблем істотно розрізняються.

Марксистська концепція земельної ренти виходить з того, що джерелом всіх доходів є додатковий продукт. Тому земельна рента, так само, як прибуток і відсоток, є перетвореною формою додаткової вартості.

В умовах ринкового господарювання, сформованого ринку землі і землекористування існують два види монополії на землю: монополія власності на землю і монополія на землю як на об'єкт господарювання. Повний власник сільськогосподарських угідь здійснює перший вид монополії: він вольний здати землю в оренду підприємцеві (фермерові) для здійснення сільськогосподарського виробництва або залишити її невживаною. Якщо земля здана в оренду, то конкретний землекористувач здійснює монополію на землю як на об'єкт господарювання.

Землеволодіння – право фізичної або юридичної особи на володіння землею, яке розглядається не як суб'єкт привласнення, а як умова господарювання.

Всяка монополія на землю приносить її володареві додатковий дохід, який приймає економічну форму земельної ренти.

Маркс виділяв два види земельної ренти – абсолютну і диференціальну.

Монополія власності на землю породжує абсолютну земельну ренту, монополія господарства – диференціальну земельну ренту. Обидва види рентного доходу отримує власник землі.

Абсолютну ренту отримує всякий землевласник, оскільки орендна плата стягується за всякі землі, зокрема, і за гірших. Абсолютна рента, по Марксу, - це рента, що є на всіх без виключення ділянках землі. Вона з'являється як різниця між вартістю сільськогосподарської продукції і її ціною виробництва: перша вище останньою.

Диференціальна рента виникає на кращих і середніх ділянках землі як різниця між ціною виробництва продукції, отриманої на середніх і кращих по родючості ділянках, і загальною ціною, визначуваною гіршими умовами виробництва.

Як відомо, на конкурентних ринках, якими виступають ринки сільськогосподарської продукції, ціни на товари складаються по формулі «середні витрати плюс середній прибуток», оскільки як витрати, так і прибуток вирівнюються в процесі конкуренції. В умовах обмеженості землі в оборот вводяться не тільки кращі, але і гірші земельні ділянки, витрати виробництва на яких вищі, ніж на кращих. При цьому як середні витрати виробництва виступають витрати, які доводиться здійснювати на гірших ділянках (вони є «точкою відліку» у визначенні середніх витрат, оскільки у випадку, якщо за основу будуть узяті витрати з кращих земель, власники гірших ділянок нічого не отримають від надання землі в оренду).

При цьому на кращих ділянках витрачання відносно нижче, що дозволяє витягувати їх власникам додатковий чистий дохід, який і прийнято називати **диференціальною** рентою. Так, **диференціальна рента** - це різниця між суспільною і індивідуальною цінами виробництва. На гірших ділянках вона не виникає.

Розрізняють два види диференціальної ренти:

1. Додатковий дохід першого роду (ДРІ) виступає як результат різної віддачі земельних ділянок, що розрізняються по родючості або місцеположенню.
2. Додатковий дохід другого роду (ДРІІ) – результат штучного поліпшення родючості землі шляхом інвестування засобів в її меліорацію, добриво і т. д. ДРІІ виникає в результаті інтенсивного ведення аграрного виробництва, що

характерний для розвитку сільського господарства. У сучасних умовах в розвинених країнах значення ДРП зростає, чим знімається відмінність в природній родючості. При цьому підвищення врожайності (віддача) земель дозволяє виводити з сільськогосподарського обороту гірші землі.

Ще один важливий вивід пов'язаний з аналізом утворення диференціальної ренти II. Він виявляє полярно різні цілі у відношенні визначенні термінів оренди землі. Оскільки до закінчення договору оренди дохід від додаткових капіталовкладень привласнюється орендарем, останній прагне максимально продовжити терміни орендного договору. Інтереси ж власників землі в цьому питанні прямо протилежні. Вони зацікавлені в скороченні термінів оренди ради подальшого привласнення ДРП. З розвитком практики оренди, з вдосконаленням механізмів укладення орендних договорів ця суперечність знаходить дозвіл, але не знімається повністю з порядку денного.

Маркс вважав, що зниженню вартості заважає приватна власність на землю. Висновок: необхідна націоналізація землі. Якщо власник землі здає землю в оренду, то орендар платить йому орендну плату, яка включає земельну ренту плюс плату за користування спорудами, що є на землі. Сам же орендар отримує середній прибуток на капітал, який він вклав в господарство.

Сучасні зарубіжні дослідники користуються **неокласичним підходом** в поясненні земельної ренти. Неокласичний напрям користується іншим підходом: його уявлення виходять з концепції граничних витрат. При цьому для неокласиків центральним питанням є визначення кількісного параметра – величини земельної ренти.

Найбільш типовим підходом до визначення величини ренти є розгляд ринку землекористування і формування на ній ставки орендної плати (основну частину якої складає рента) як ціни, що врівноважує попит і пропозицію землі. Тепер визначимо величину ренти за умови, що земля не належить фермерові, він лише її орендує. Неокласики виходять з того принципу, що ціна будь-якого чинника, будь то заробітна плата, відсоток або рента, встановлюється на тому рівні, при якому попит і пропозиція вирівнюються.

Як указувалося вище, землекористування є характерним в системі аграрних відносин для більшості економічно розвинених країн. Крім того, слід врахувати, що у визначенні економічних витрат всякий власник землі враховує неявну орендну плату.

У своєму аналізі неокласики виходять з того, що пропозиція землі нееластична. Дійсно, в розвинених господарствах площа сільськогосподарських земель обмежена і, як наслідок цього, завжди знаходиться в чийсь-небудь власності. Причому власник, бажаючи витягувати дохід від володіння землею, неодмінно прагне здати її в оренду або організувати власне виробництво. Отже всі земельні ділянки зайняті і залучені в економічний оборот (пропонуються в оренду). Графічна інтерпретація такого положення справ буде вертикальна крива пропозиції землі S_t (див. рис. 2.5.1).

Попит на землю, як і на інші економічні ресурси, визначатиметься її граничною прибутковістю. Отже крива попиту на землю - низхідна, така, що відображає зворотний зв'язок між величиною ренти і величиною попиту на земельні ділянки, що пред'являється з боку сільгоспвиробників (D_t). Рівновага на земельному ринку встановлюється в точці E , їй відповідає рівень земельної ренти R_e (див. рис. 2.5.1).

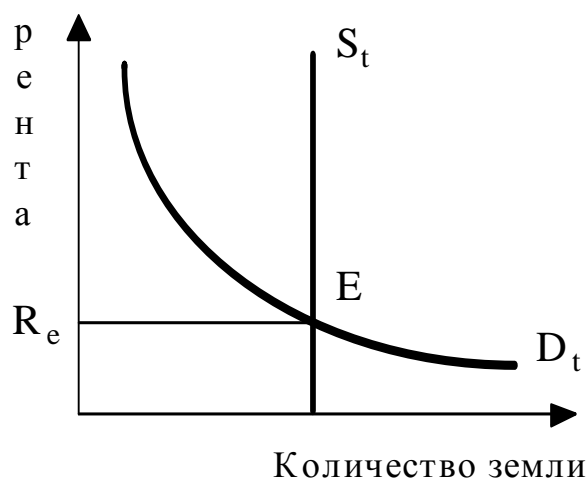

Рис. 2.5.1. - Графік визначення земельної ренти

Неокласиків на відміну від Маркса цікавить не те, ким створюється рента, а то, від чого залежить рівень, на якому вона встановлюється. Підсумком дослідження цього питання є два висновки:

1. Рівень ренти знаходиться в прямій залежності від еластичності пропозиції. Рівень земельної ренти безпосередньо і прямо визначається нееластичністю пропозиції.
2. Рівень ренти залежить від попиту на кінцевий продукт. Рівень ренти залежить від граничної прибутковості землі, яка, у свою чергу, визначається попитом на сільгосппродукцію, цінами на засоби виробництва, вживані в сільському господарстві і рівнем оплати праці сільськогосподарських робочих.

Наприклад, якщо ціна і попит на пшеницю знизилися, то зменшиться і попит на землю, де вона вирощувалася. Значить, впадуть ставки орендної плати.

Можлива зворотна ситуація. У ринковій економіці формується ринок землі, на якому земля виступає об'єктом купівлі-продажу, а не тільки здача в оренду і має **ціну**. На цьому ринку земля також знаходить рівноважну ціну. Власник землі прагне продати її за таку суму (ціну), яка, якщо покласти її в банк, приносить щорічний відсоток, рівний щорічній ренті. Виводи економічної теорії щодо ринкової ціни землі полягають в наступному. Ціна землі залежить від двох величин:

1) Ціна землі знаходиться в прямій залежності від розмірів земельної ренти, яку можна отримати, ставши власником землі.

2) Ціна землі знаходиться в зворотній залежності від рівня ставки позикового відсотка, бо альтернативою придбання землі у власність і отриманню рентного доходу є розміщення грошових коштів в банці і отримання відсотка. Вищий відсоток, за інших рівних умов (при незмінності ренти, зокрема), примушує власників грошового капіталу йти із земельного ринку і розміщувати гроші в кредитних установах.

Цю залежність можна виразити формулою:

Ціна землі = (розмір ренти / величина позикового капіталу) * 100%.

Наприклад, якщо щорічна рента рівна 2000 дол., ставка позикового відсотка – 4%, то ціна землі = $2000 / 4 * 100 = 50000$ дол.

Висновок: ціна землі росте, якщо збільшується розмір ренти, і падає, якщо підвищується норма відсотка.

Позиції різних економічних шкіл з питання ціни землі майже співпадають.

2.5.3. Агропромислова інтеграція і агропромисловий комплекс

В результаті розвитку індустріальної основи аграрного виробництва, а також у зв'язку з розвитком потреб суспільства в переробці виробленого в аграрному секторі первинного продукту у всьому світі в ХХ столітті відбувається ліквідація соціально-економічної відособленості сільського господарства від решти економіки. У широких масштабах *аграрно-технічна революція* (АТР) розвернулася після Другої світової війни. В ході АТР відбулася ліквідація соціально-економічної відособленості сільського господарства від решти економіки, а також інтеграція сільського господарства з промисловістю.

Інтеграційні процеси виявляються по ряду напрямів:

- 1) багато технологічних процесів переводяться на промислову основу. Практично вся сільськогосподарська продукція проходить стадію промислової обробки;
- 2) величезний сектор в промисловості зайнятий виробництвом машин, устаткування, хімікатів виключно для сільського господарства;
- 3) у відповідних галузях промисловості росте потреба у фахівцях, що розбираються в сільського господарства;
- 4) сама промисловість все більш активно освоює сільські простори.

АТР привела до посилення концентрації виробничих сил в сільському господарстві. Основою формування АПК є *аграрно-промислова інтеграція*, тобто процес з'єднання сільського господарства з суміжними галузями, що займаються обслуговуванням сільського господарства і доведенням його продукції до споживача. Відбувається інтеграція аграрного і промислового виробництва, формується *аграрно-промисловий комплекс* (АПК).

АПК – нова форма усупільнення виробництва в сільському господарстві, що виникає на базі органічної сполуки галузей сільського господарства, промисловості (в т.ч. хімічною), будівництва, яка направлена на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Структуру АПК утворюють:

1. Ресурсоутворююча сфера – галузі промисловості, що створюють і поставляють сільському господарству засоби виробництва для всіх сфер АПК, і

що здійснюють технічне обслуговування сільського господарства, а також система підготовки кадрів АПК.

2. Сфера сільськогосподарського виробництва.

3. Галузі, що забезпечують доведення аграрної продукції до споживача (заготівка, переробка, зберігання, транспортування, реалізація).

4. Інфраструктура: дорожньо-транспортне господарство, зв'язок, матеріально-технічне обслуговування, система зберігання і ін.

Слід зазначити, що ланки інфраструктури є в кожній з перших трьох сфер. Це дає привід деяким економістам не виділяти інфраструктуру в самостійну сферу.

У структурі цін на продукцію АПК переважають витрати несільсько-господарських галузей. Так, в ціні хліба вартість зерна складає менше 20%.

Аграрна політика, що проводиться в останнє десятиліття в Україні, проводиться без урахування передових світових тенденцій в цій сфері. Йде руйнування АПК. Виробництво зерна, картоплі, інших сільськогосподарських культур, поголів'я великої рогатої худоби, свиней, а також тракторів, іншої сільськогосподарської техніки і мінеральних добрив скорочується. Наступає зубожіння сіла.

2.6. Підприємство (фірма) в умовах ринку

1. Підприємництво і фірма
2. Фонди підприємства, їх кругообіг і оборот
3. Знос і амортизація основних фондів

2.6.1. Підприємництво і фірма

Різноманіття форм власності є основою розвитку підприємництва.

Підприємництвом називається самостійна ініціатива на власний ризик діяльність по виробництву продукції, наданню послуг і інше з метою отримання прибутку.

Основні принципи підприємницької діяльності – вільний вибір діяльності, яка не суперечить інтересам суспільства і законодавству, – що закріплена в

Законі України «Про підприємництво».

У сучасних умовах підприємницька діяльність здійснюється в окремих господарських одиницях, які називаються підприємствами або фірмами.

Підприємство (фірма) виступає як самостійний господарюючий суб'єкт різних форм власності, що володіє правами юридичної особи. Це складне об'єднання матеріальних і людських ресурсів, відповідним чином організованих і скоординованих для виробництва певних благ, наданню послуг, що займаються різними видами діяльності з метою отримання прибутку.

Підприємство має Статут, що регламентує правовий і господарський статус підприємства, має в своєму розпорядженні самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в банку, печатку зі своїм найменуванням, товарним знаком.

Правові умови створення і діяльності підприємств визначені Законом України «Про підприємства».

Робота по координації і управлінню підприємством лежить на його керівнику, який виражає і забезпечує інтереси підприємства.

Підприємство виконує наступні **функції**:

- 1) організаційну – полягає в організації і забезпеченні виробництва товарів і наданню послуг і їх реалізації;
- 2) відтворювальну – полягає в інвестуванні капіталу на розвиток і оновлення виробництва (підприємства);
- 3) соціальну – полягає в задоволенні потреб споживачів.

Умови функціонування підприємств:

1. Підприємство як економічно самостійний товаровиробник має можливість на свій розсуд використовувати майно, вибирати вид діяльності, визначати виробничу програму, формувати ціни, розпоряджатися доходами.
2. Стимулом діяльності підприємства є прибуток.
3. Підприємство несе відповідальність за результати господарської діяльності як поточними доходами, так і капіталом.

Підприємницька діяльність може здійснюватися в будь-яких організаційних формах господарювання по вибору. Для класифікації підприємств (фірм)

використовують різні ознаки. Підприємства (фірми) диференціюються:

1) по своєму правовому положенню:

- як об'єднання осіб (товариства);
- як об'єднання капіталів (суспільства);

2) по формах власності:

- приватні;
- державні;
- колективні (товариства (партнерства), корпорації);

3) по приналежності капіталу і контролю:

- національні;
- іноземні;
- змішані;

4) по розмірах:

- дрібні;
- середні;
- великі;

5) по вигляду господарській діяльності і характеру здійснюваних операцій:

- виробничі: сільськогосподарські, промислові;
- невиробничі - підприємства сфери послуг: торгові, транспортні, страхові, рекламні і т. д.

Виробниче підприємство купує на ринку чинники виробництва (землю, працю і капітал), сполучає їх в процесі виробництва і реалізує на ринку вироблену продукцію. Галузева приналежність фірми робить певний вплив на економіку і форми господарювання.

Спільні підприємства засновані на об'єднанні різних форм власності, зокрема із залученням іноземного капіталу.

Іноземні підприємства засновані на власності іноземної фізичної або юридичної особи.

Приватні підприємства засновані на власності фізичної особи, яка

здійснює управління і несе необмежену майнову відповідальність. Такі фірми мають ряд переваг: підприємства легко створюються і припиняють своє існування, їх власники самі відповідають за свою діяльність і володіють високою мірою економічної свободи, присутня висока мотивація праці. Недоліки таких фірм: обмежені фінансові можливості, високий ступінь ризику і можливість повної втрати майна. Такі підприємства можуть бути з правом найму робочої сили і без права найму робочої сили.

Державні підприємства – це підприємства, засновані на державній власності, яка виступає в двох формах, – загальнодержавної і комунальної. Власність належить державі в особі його органів, які здійснюють управління і вирішують всі питання. Права підприємства обмежені. Майном і виробничо-комерційною діяльністю загальнодержавних підприємств розпоряджається найвищий орган державної влади. Комунальні підприємства є власністю адміністративно-територіальних одиниць влади. Державні підприємства можуть бути чисто державними (зокрема муніципальними), де капітал і управління повністю належать державі, і змішаними, в яких держава володіє переважно капіталом або грає вирішальну роль в управлінні.

Колективні підприємства засновані на власності певного колективу. До них відносяться кооперативи, підприємства громадських організацій, господарські суспільства, колективні підприємства, засновані на власності трудового колективу і ін.

Товариства або партнерства – це бізнес, яким володіють декілька власників, спільно керівників підприємством. Партнери об'єднують можливості і ресурси, несуть рівну і необмежену відповідальність. Достоїнства партнерства в тому, що його легко організувати, об'єднання учасників дозволяє привернути додаткові засоби і нові ідеї. До недоліків належать: обмеженість фінансових ресурсів, неоднозначне розуміння цілей діяльності її учасниками, складнощі визначення міри кожного в доході або збитку фірми.

Корпорація – юридично незалежна фірма, власність якої розподілена між учасниками, що несуть обмежену відповідальність відповідно до їх внесків.

Право на власність корпорації розділене на частини по акціях, тому корпорація – це акціонерне товариство.

Акціонерне товариство – це товариство, статутний капітал якого роздільний на певну кількість акцій. Акціонерне товариство створюється для здійснення господарської діяльності і є власником. Утримувачі акцій беруть участь в управлінні підприємством, тобто мають право голосу залежно від кількості звичайних простих і іменних акцій на загальних зборах акціонерів, а також отримують прибуток у вигляді дивідендів.

Перевагами корпорації є: необмежені можливості залучення капіталу через продаж акцій і облігацій, залучення професійних фахівців для виконання управлінських функцій, стабільність функціонування, оскільки вибуття з суспільства кого-небудь з акціонерів не спричиняє за собою закриття фірми. У той же час утворення корпорацій пов'язане з складнощами юридичного і організаційного характеру, тут існують сприятливі можливості для зловживань, відбувається подвійне оподаткування: прибутки корпорації і дивідендів.

У **товаристві з обмеженою відповідальністю** Статутний фонд суспільства ділитися на частини, і його учасники несуть відповідальність або ризик збитків тільки в межах вартості внесених ними внесків. Учасники суспільства є власниками і беруть участь в його управлінні. У **товаристві з додатковою відповідальністю** його учасники несуть відповідальність в однаковому для всіх кратному розмірі до вартості своїх внесків, тобто частково відповідають і своїм майном. **Повним** називається товариство, учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть відповідальність всім майном, що належить ним.

Орендні підприємства – підприємства, в яких орендар не є власником майна узятим в оренду, але є повноправним господарем і власником проведеної продукції, тобто розпоряджається споживною вартістю майна і здійснює свою діяльність на свій розсуд. А орендодавець отримує орендну плату. Все здійснюється за погодженням інтересів орендодавця і орендаря на основі взаємної вигоди за договором. Орендар, виробник благ і послуг, матеріально зацікавлений в ефективному використанні майна узятим в оренду, як правило, державного.

Малі підприємства можуть створюватися і спільно, після реєстрації набувають статусу юридичної особи і знаходять самостійність, розпоряджаються прибутком на свій розсуд після сплати податків.

Формування ринкової структури економіки України привело до появи різних видів підприємств. У Україні великого поширення набувають господарські суспільства, до яких відносяться акціонерні суспільства, суспільства з обмеженою відповідальністю, суспільства з додатковою відповідальністю, повні суспільства.

2.6.2. Фонди підприємства, їх кругообіг і оборот

Фонди підприємства – це матеріальні і грошові ресурси, необхідні для створення продукції (послуг), для розвитку виробництва. Фонди підприємства знаходяться в постійному русі і проходять кругообіг і оборот.

Господарська діяльність підприємства виявляє безперервним процесом: купуючи засоби і предмети праці, наймаючи робочу силу, підприємство організовує виробництво необхідних ринку благ і надання послуг. Реалізуючи вироблену продукцію або послуги, підприємство відшкодовує свої витрати і повертає асигновані раніше грошові кошти. Ці засоби знов йдуть на відшкодування витрачених ресурсів і на оплату праці. Цей процес називається **кругообігом фондів підприємства** і його можна виразити формулою, яку було представлено у параграфі 2.2 «Капітал як економічна категорія та тенденції його розвитку» - **кругообігом капіталу**.

Фонди проходять через **три стадії**:

- 1) на першій – гроші перетворюються на робочу силу і засоби виробництва, тобто отримуються необхідні засоби виробництва і авансуються гроші на оплату праці. Ця стадія здійснюється в процесі зобігу, фонди тут виступають в грошовій формі;
- 2) на другій стадії засобу виробництва і робоча сила з'єднуються у виробничому процесі, відбувається споживання робочої сили і засобів виробництва, тобто здійснюється виробництво, результатом якого є нові товари. Фонди виступають в продуктивній формі.

3) на третє стадії вироблений новий товар реалізується на ринку і перетворюється на гроші, кількісно збільшені на суму додаткової вартості, тобто отримана сума грошей перевищує ту суму, що була на першій стадії, оскільки в ній міститься прибуток. Фонди мають товарну форму.

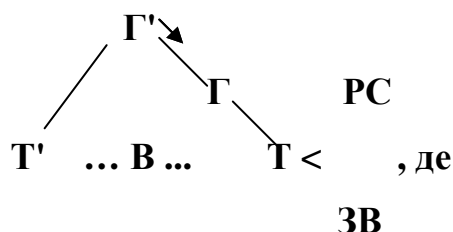
Кругообіг фондів – це послідовне проходження фондами три стадії в процесі виробництва і звернення, внаслідок чого вони повертаються до первинної форми.

У кожен даний момент фонди підприємства знаходяться в **трьох формах**:

- грошовою;
- товарною;
- продуктивною.

Грошова і товарна форми належать **сфері обігу**, а продуктивна – відноситься до **сфери виробництва**.

Кругообіг фондів підприємства, що розглядається як безперервний процес, якій постійно поновлюється, називається **оборотом фондів** підприємства і може бути зображений таким чином:

G - авансовані гроші;

T - товар;

РС - робоча сила;

ЗВ - засоби виробництва;

В - процес виробництва товарів і послуг;

T' - вироблений продукт;

G' - авансований капітал, що збільшився.

Оборот фондів – постійне повторення і відновлення кругообігу.

Оборот фондів протікає в часі (час **обороту**), який включає час

виробництва і час **обігу**. Скорочення часу обороту дозволяє при тих же самих ресурсах виробляти більше товарів. Уповільнення обороту приводить до омертвляння ресурсів і знижує ефективність виробництва.

Час виробництва складається з часу знаходження сировини, матеріалів і устаткування у виробничих запасах; часу праці; робочого періоду, тобто часу дії природних процесів, що протікають без участі людини; часу перерв в процесі праці, що викликаються режимом роботи підприємства і різного роду простоями.

Час обігу включає час, що витрачається на закупівлю засобів виробництва і забезпечення виробництва робочою силою, а також час реалізації товарів.

Відповідно до цього розрізняють виробничі фонди і фонди обігу. **Виробничі фонди** беруть участь безпосередньо у виробництві товарів. **Фонди обігу** – це готова продукція, яка знаходиться на складі підприємства, або відвантажена, але не сплачена ще покупцем, а також гроші на рахунку підприємства.

У підприємства можуть бути і **невиробничі фонди**, які використовуються для невикористаних потреб (житлові будинки, спортивні споруди, удома культури, бази відпочинку і т. п.).

Різні частини виробничих фондів підприємства обертаються з різною швидкістю, що є передумовою ділення фондів підприємства на основних і оборотних. Матеріальною основою такого ділення є відмінності між засобами і предметами праці. Одна частина виробничих фондів підприємства, повністю беручи участь в своїй натурально-речовій формі в процесі виробництва, переносить свою вартість на створювані товари по частинах, протягом декількох циклів виробництва. Сюди відносяться машини, устаткування, виробничі приміщення і ін. Ця частина виробничих фондів називається **основними фондами**. Вкладення до основних фондів робляться на тривалий період, оскільки засоби праці функціонують протягом ряду років.

Основні фонди – це засоби праці, які беруть участь в декількох виробничих циклах, частинами переносять свою вартість на готовий продукт, зберігаючи при цьому в процесі використання свою натуральну форму. Елементи основних фондів грають в процесі виробництва неоднакову роль. Одні з них безпосередньо беруть

участь у виробничому процесі (машини, устаткування, транспортні засоби і т. п.) і тому їх називають **активними**. Інші (будівлі, споруди і т. п.) безпосередньої участі у виробництві не приймають і називаються **пасивними**.

Разом з основними фондами процес виробництва на підприємстві обслуговують і **оборотні фонди**. Ця частина фондів повністю споживається в кожному виробничому циклі і повністю переносить свою вартість на товари, що виготовляються, протягом одного циклу виробництва, і після реалізації товару відшкодовується підприємству в грошовій формі. Вона включає в свій склад запаси предметів праці, сировину, паливо, матеріали, напівфабрикатах, незавершене виробництво, допоміжні матеріали. До них відносяться також засоби, авансовані на оплату праці. Оборотні фонди здійснюють декілька оборотів протягом року.

Разом з оборотними виробничими фондами підприємство має і **фонди обігу**. Сюди включаються готова продукція, що вже покинула процес виробництва, а також грошові кошти підприємства. Між оборотними виробничими фондами підприємства і фондами обігу існує тісний зв'язок: вони переходять один в одного і повністю поновлюються після кожного кругообігу. У своїй сукупності вони складають оборотні кошти підприємства.

Оборотні кошти – це сукупність оборотних фондів і фондів звернення в грошовому виразі. Вони здійснюють кругообіг, в процесі якого проходять три стадії:

- перша - запаси;
- друга - незавершене виробництво і напівфабрикати;
- третя - оборотні кошти поступають в сферу звернення у вигляді готової продукції, грошових коштів на рахівницях підприємства.

Оборотні кошти знаходяться в постійному русі, переходять з сфери обігу в сферу виробництва і у формі готової продукції знову повертаються в сферу обігу. Цей процес називається оборотністю оборотних коштів. Ефективність використання оборотних коштів характеризується швидкістю їх обороту. Ця швидкість вимірюється числом оборотів оборотних коштів протягом року, або відношенням об'єму реалізації продукції за рік до середньорічного залишку оборотних коштів. Для його характеристики використовують показники:

- *коефіцієнт оборотності оборотних коштів* – це відношення реалізованої продукції за певний проміжок часу до суми середнього залишку оборотних коштів за цей період;
- *середня тривалість обороту* – це відношення тривалості періоду до коефіцієнта оборотності.

Виробничий капітал – це виражені у вартісній формі чинники виробництва, що функціонують в замкнутому відтворювальному циклі.

2.6.3. Знос і амортизація основних фондів

В процесі виробництва основні фонди поступово зношуються і втрачають свої корисні споживчі властивості. При цьому їх вартість переноситься на створювані товари. Сума перенесеної вартості основних фондів, призначена для їх подальшого відшкодування, називається **амортизаційним фондом**. Частина амортизаційного фонду може використовуватися на потреби капітального ремонту, тобто часткового відновлення споживчих властивостей основних фондів.

Амортизація основних фондів – це процес поступового перенесення вартості основних фондів на вироблюваний товар. Відрахування на заміщення вартості зношеної частини основних фондів називають амортизаційними. З них створюється фонд амортизації – засоби, призначені на відновлення зношених основних фондів.

Існують два види зносу: фізичний і моральний.

Фізичний знос – матеріальне зношування основних фондів, втрата ними фізичних властивостей, якостей, працездатності. У економічному сенсі фізичний знос є частиною вартості засобів праці, яку вони переносять на вироблюваний продукт в тій мірі, в якій втрачають споживну вартість. Величина фізичного зносу залежить від ряду чинників: якості матеріалів, з яких виготовлені основні фонди, ступені навантаження, кваліфікації працівників, своєчасного проведення ремонтів і ін. Основні фонди, які не використовуються, теж зношуються в результаті дії сил природи.

Після закінчення терміну служби основних фондів і їх фізичного зносу, тобто повної втрати споживчих властивостей, накопичений амортизаційний фонд дозво-

ляє придбати засоби праці замість зношених. В умовах науково-технічного прогресу, окрім фізичного зносу, має місце також і моральний знос основних фондів.

Моральний знос основних фондів – це передчасна втрата основними фондами їх вартості або зменшення її. Є два види морального зносу.

Перший вид морального зносу пов'язаний з підвищенням з підвищенням ефективності виробництва даного засобу праці, що приводить до його здешевлення, тобто машини, прилади і установки, аналогічні вироблюваним раніше стають дешевшими. Це призводить до зниження витрат праці на виробництво основних фондів унаслідок чого знижується їх вартість і виникає необхідність здійснювати переоцінку основних фондів. Але на ринку однакові машини не можуть мати різної вартості. Їх реальна суспільна вартість визначається не первинним витратами (первинною вартістю), а тим, в що обходиться їх виробництво на даний момент (відновна вартість). Через це основні фонди, що діють, починають переносити на виготовлену продукцію менше, ніж раніше, вартість.

Другий вид морального зносу пов'язаний з появою якісно нових і досконаліших засобів праці, які мають вищі конструктивні характеристики і експлуатаційні якості. Їх використання здешевлює вироблювану продукцію або зовсім витісняє її з ринку. Технічні властивості наявних фондів в результаті цього не міняються, але вони втрачають свою споживчу вартість із-за конкуренції з боку досконаліших засобів праці. В цьому випадку виникає необхідність заміни застарілих засобів праці, при чому виникають певні втрати. Відбувається знецінення колишніх основних фондів, зниження вартості основних фондів в результаті науково-технічного прогресу.

Облік фізичного і морального зносу має велике значення для встановлення норм амортизації.

Норма амортизації - це відношення річної суми амортизаційних відрахувань до середньорічної вартості основного виробничого капіталу, виражене у відсотках. Вона показує, за скільки років вартість основного капіталу повинна бути відшкодована.

Приклад: $K_{\text{осн.}} = 1$ млн. грн., $A = 200$ тис. грн.

$$A' = (200 / 1000) \times 100 = 20 \%$$

Узагальнювальним показником використання основних фондів (капіталу) є фондівіддача (ФО):

$$FO = П / \Phi_{\text{осн.}}, \text{ де}$$

П – випуск продукції

$\Phi_{\text{осн.}}$ – вартість основних виробничих фондів (капіталу).

Використання оборотних фондів (капіталу) виражається в матеріаломісткості (МЕ):

$$ME = \Phi_{\text{об.}} / П, \text{ де}$$

$\Phi_{\text{об.}}$ – оборотні фонди

П – вартість випущеної продукції.

Щоб уникнути втрат від фізичного і морального зносу елементи основного капіталу здійснюється дбайливе зберігання, інтенсифікацію експлуатації, прискорене утворення амортизаційного фонду або прискорена амортизація.

3. МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

3.1. Макроекономічний підхід до дослідження економічних процесів

1. Макроекономічний рівень господарювання
2. Методика розрахунку основних макроекономічних показників

3.1.1. Макроекономічний рівень господарювання

Макроекономіка – галузь економічної науки, що вивчає поведінку економіки як єдиного цілого з метою забезпечення умов сталого економічного зростання, повної зайнятості ресурсів, мінімізації рівня інфляції і рівноваги платіжного балансу, тобто вивчає процеси в масштабах народного господарства, досліджує суть, результати і наслідки загальної діяльності всіх учасників національної економіки.

Предмет науки – раціональне використання обмежених виробничих ресурсів з метою досягнення максимальної соціально-економічної ефективності.

Об'єкт макроекономічного аналізу – це економічна система в цілому і її агреговані параметри, тобто укрупнені загальнонаціональні показники (ВВП, ВНП, сукупний попит і пропозиція і так далі).

Основні суб'єкти змішаної економічної системи:

- домашні господарства;
- підприємницький сектор;
- державний сектор;
- іноземні суб'єкти в національній економіці.

Макроекономіка як наука, насамперед, спирається на положення та висновки політичної економії про розвиток виробничих відносин, розширене відтворення, дію об'єктивних економічних законів та механізми їх використання у практиці господарювання. Вона також має безпосередній зв'язок з математикою і статистикою, широко використовує методи економіко-математичного моделювання, що перетворює її у точну науку, дозволяє перейти від якісного до кількісного аналізу

економічних явищ, процесів та закономірностей, які відбуваються в економіці. Отже макроекономіка формує наукові уявлення про функціонування економіки на національному рівні. Вона досліджує господарську діяльність та взаємодію всієї сукупності економічних суб'єктів. Внутрішній стан та функціонування економічної системи як єдиного цілого забезпечується зв'язками між елементами, що входять до її складу, і зовнішнім середовищем.

Макро- й мікроекономічні процеси і показники, що характеризують їх, розрізняються між собою, але їх не слід протиставляти. І ті, й інші є об'єктивними й абсолютно необхідними в економічному житті. Так, виробничо-комерційна діяльність кожного підприємства залежить не тільки від зусиль його працівників, а й від загальноекономічної кон'юнктури, і навпаки. Десятки тисяч підприємств країни можна розглядати і як кожне окремо, і в сукупності, як єдиний агрегат. Наприклад, зведення цін (їх динаміки) окремих товарів до показника загального рівня цін (індексу цін) тощо. Тому об'єктивною потребою економічного розвитку стало узгодження й регулювання цих процесів з метою підтримання економічної динаміки та рівноваги. Не випадково саме держава в сучасних умовах покликана забезпечувати макроекономічну стабільність. Це є однією з основних її функцій. Лише за цих умов може успішно функціонувати бізнес. Розвиток макроекономічних процесів (інноваційних, інвестиційних, інфляційних тощо) зумовлює логіку поведінки підприємств. Макроекономічні чинники (такі, як рівень ринкової процентної ставки, інфляції, безробіття тощо) впливають на рішення домогосподарств про заощадження, інвестиції, споживчі витрати, що, в свою чергу, визначає величину і структуру сукупного попиту. Між мікро- і макроаналізом не існує нездоланного кордону, межі між ними розмиті. Різниця лише в тому, що спільні економічні процеси і явища розглядаються з різних сторін. Мікроекономічні процеси стають процесами макроекономічними, тобто відбувається поєднання цих підходів. Так, мікро- і макроекономічні процеси тісно взаємопов'язані. Макроекономіка базується на мікроекономічних явищах та процесах, що означає:

- макроекономічні показники є результатом зведення показників економічної діяльності окремих домогосподарств та фірм;

- макроекономічні закономірності відображають тенденції масової поведінки на мікрорівні;
- при побудові макроекономічних моделей виходять із припущення про те, що домогосподарства та фірми приймають оптимальні мікроекономічні рішення;
- макроекономічні процеси є результатом взаємодії економічних агентів та економічної політики держави.

На відміну від мікроекономіки, що вивчає мотивацію поведінки виробників і споживачів, а також механізм їхньої взаємодії на товарному ринку і ринках чинників виробництва в умовах різноманітних видів конкуренції, макроекономіка являє собою гілку економічної теорії, яка вивчає великомасштабні економічні проблеми. У макроаналізі сукупні витрати, сукупний дохід, споживання і тощо самі по собі є предметом дослідження. Макроекономічний аналіз досліджує економічні процеси в суспільному масштабі, економіку в цілому, загальні явища і процеси, загальні показники в агрегованому вигляді. *Агрегування* - це поєднання окремих показників у єдиний загальний показник, тобто сукупність окремих специфічних незалежних показників, які розглядаються як єдине ціле. У економічному аналізі макроекономіка використовує *агреговані величини*, які характеризують рух економіки як єдиного цілого: валового внутрішнього продукту (ВВП), середній рівень цін, ринкову ставку процента, рівень інфляції, зайнятості, безробіття тощо.

В сучасних умовах встановлення рівноваги вимагає втручання держави. Суперечність між ресурсами і потребами приводить до суперечності в досягненні основних цілей макроекономіки. Головними *цілями та основними проблемами*, що досліджуються на макроекономічному рівні, є:

- *ефективність виробництва* – визначення обсягу і структури національного продукту і національного доходу;
- *забезпечення ефективної повної зайнятості* – виявлення чинників, що регулюють зайнятість у масштабах національної економіки;
- *стабільний рівень цін*, що веде до відсутності інфляції - аналіз природи і

механізму інфляції та антиінфляційне регулювання;

- *економічне зростання* з метою забезпечення збільшення випуску суспільного продукту – вивчення механізму і чинників економічного зростання;
- *економічна рівновага і безкризовий розвиток* – з'ясування причин циклічних коливань і кон'юнктурних змін в економіці;
- *оптимальні торговий і платіжний баланси* - дослідження зовнішньоекономічної взаємодії національних економік;
- *стабілізація соціальних параметрів* - забезпечення соціальної справедливості, справедливого розподілу доходів, соціального захисту населення, збільшення вільного часу, економічної свободи;
- *екологічний захист* навколишнього середовища та *ефективне використання ресурсів*;
- теоретичне обґрунтування цілей, форм і методів здійснення макроекономічної політики держави.
- *стабільність національної грошової одиниці*.

Завданнями макроекономічної теорії є:

1. Пізнання, аналіз, систематизація, узагальнення процесів і явищ, які відбуваються в народному господарстві в цілому, та визначення основних економічних заходів його розвитку. Тому макроекономіку називають теоретичною основою економічної політики держави.
2. Вивчення впливу поведінки економічних суб'єктів та економічної політики на обсяг споживання та інвестицій; валютні курси і рівень інфляції; торговельний баланс і т. ін.
3. Виявлення факторів, що визначають: зміну рівня цін; зміну рівня заробітної плати; обсяг грошової маси; стимулюючу чи обмежуючу фіскальну та грошово-кредитну політику тощо.
4. Виявлення причин кон'юнктурних коливань в економіці як у короткостроковому періоді (діловий цикл), так і в довгостроковому (економічне зростання обсягів національного виробництва): вивчення впливу кон'юнктурних коливань на динаміку національних обсягів виробництва,

рівень інфляції та безробіття тощо; визначення впливу макроекономічної політики на ефективність економіки як у коротко-, так і в довгостроковому періодах; дослідження впливу світогосподарських зв'язків на державний бюджет, процентну ставку, державний борг тощо.

Макроекономічний підхід до дослідження економічних процесів і явищ має ряд особливостей.

По-перше, він спрямований на вивчення принципів формування агрегованих показників, що характеризують рівень або тенденції розвитку економіки в цілому: національний дохід, загальні обсяги інвестицій і зайнятості, загальний рівень цін, темпи економічного росту і т.д. Основні суб'єкти ринкової економіки (виробники і споживачі) також розглядаються як агреговані сукупності. Це означає, що мотиви поведінки і дії економічних агентів інтерпретуються таким чином, начебто усі взаємозалежні виробники об'єднані в особі одного, що випускає національний продукт, а всі споживачі подані на ринку як сукупний споживач, що пред'являє попит на цей продукт в обмін на дохід, отриманий від продажу чинників виробництва.

По-друге, на відміну від мікроекономічного аналізу, при якому рішення виробників і споживачів і їхня дія на окремих ринках розглядаються як незалежні, вивчення економіки в цілому припускає необхідність розгляду взаємодії між економічними суб'єктами через систему взаємозалежних ринків.

По-третє, при макроекономічному підході розширюється число економічних суб'єктів, що визначають стан і розвиток економіки. До складу цих суб'єктів, крім виробників і споживачів, входить також держава, вплив якої на економіку стає об'єктом вивчення. Крім того, у відкритих моделях функціонування національної економіки до складу суб'єктів макроекономічного аналізу включаються сукупні виробники і споживачі, а також уряди інших країн.

Питання про цілі і методи здійснення макроекономічної політики є одним із найбільш дискусійних в економічній теорії. Саме з цього питання найбільш чітко проглядаються розбіжності між різними школами макроекономічних теорій. Спектр таких розбіжностей дуже широкий: від майже повного заперечен-

ня необхідності державного втручання у функціонування національної економіки (класична школа немарксистської економічної думки) до визнання вирішальної ролі держави у вирішенні всіх макроекономічних проблем (кейнсіанська школа, ортодоксальний марксизм).

Теоретичною основою неоднозначного трактування цілей і задач макроекономічної політики служить різне розуміння спроможності ринку до саморегулювання і безкризового економічного розвитку. Сучасна макроекономічна теорія подана широким спектром шкіл і напрямків. Представники окремих течій економічної думки висловлюють діаметрально протилежні погляди з одних питань, солідаризуються з інших, намагаються знайти консенсус з третіх. Все це ускладнює наукову класифікацію сучасної макроекономічної думки.

Макроекономічна теорія розвивається протягом трьох століть, але як окрема наука вона сформувалася лише в 30-ті роки 20-го століття після "Великої депресії" 1929-1930 рр.

Початки макроекономічного аналізу мали місце ще в епоху меркантилізму. Меркантилісти (XVI-XVIII вв.) підкреслювали активну роль держави в регулюванні загальноекономічних процесів, наприклад, за допомогою політики протекціонізму. Французький вчений Жан Боден у кінці 16 ст. (1576 р.) описав інфляцію як невідповідність грошової і товарної маси.

У XVIII в. засновник економічної школи фізіократі француз Франсуа Кене у праці "Економічна таблиця" запропонував економічну таблицю, в якій зробив перший аналіз взаємодії натуральних і грошових потоків, починаючи з руху сільськогосподарських продуктів, тобто здійснив спробу дослідження руху суспільного продукту у вигляді моделі господарського кругообігу.

Будучи одночасно лікарем і економістом, Ф. Кене свою модель розробив за аналогією з людським організмом, коли кожен орган виконує специфічну функцію в кровоносній системі, обмінюється з іншими і завдяки цьому відбувається відтворення всього організму. У Кене продуктивний клас (селяни), заможний (землевласники), безплідний (ремісники) обмінюються між собою результатами праці, відтворюючи себе. При цьому Кене вже тоді вбачав можливість порушення

господарського кругообігу за аналогією з інсультом чи інфарктом.

Представники класичної політекономії (А. Сміт, Д. Рікардо та ін.) віддавали пріоритет ринковому саморегулюванню, у тому числі і на національному рівні. Роль держави зводилася в основному до розробки і контролю над виконанням законів.

Карл Маркс в «Капіталі» проаналізував схеми суспільного відтворення (простого і розширеного).

У подальшому ціла плеяда вчених розробляла фундаментальні основи макроекономіки: Л. Вальрас, Дж. Гелбрейт, О. Домар, С. Кузнець, В. Леонтьєв, Дж. Робінсон, У. Ростоу, П. Самуельсон, М. Фрідман, Й. Шумпетер, М. Туган-Барановський та інші. Серед них почесне місце зайняли економісти М.Кондратьєв, і пізніше, В. Немчінов, на яких є посилання в західних джерелах, єдиний радянський лауреат Нобелівської премії з економіки в галузі економіко-математичних методів Л. Канторович.

Але "батьком" макроекономіки по праву вважається видатний англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883-1946). У праці "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" (1936) він обґрунтував необхідність державного втручання в економіку для стимулювання економічного зростання та виходу з кризи і запропонував систему інструментів макроекономічного регулювання. Його теорія домінувала до середини 70-х років XX століття.

З кінця 70-х років XX століття на провідні ролі вийшли неокласичні теорії (монетаризм, теорія раціональних очікувань, теорія економіки пропозиції), які віддавали пріоритет ринковому саморегулюванню при адресній участі держави в пріоритетних сферах економіки.

Німеччина спиралася на теорію неолібералізму, що також базується на приматі саморегульованого ринку, але при активній державній політиці в кризові періоди, а також при захисті конкуренції.

Теорія інституціоналізму підкреслила важливість сумісного вивчення економічних і неекономічних явищ.

Сучасна макроекономіка розвивається в таких основних напрямках:

- неокейнсіанській;
- неокласичний;
- неоконсервативний;
- монетаристський.

Ефективне функціонування національної економіки повинно досягатися як на базі саморегулювальних властивостей ринкового механізму, так і через державний механізм регулювання економіки.

Дія ринкового механізму ґрунтується на досягненні рівноваги між попитом і пропозицією як на окремих ринках, так і в масштабах усього національного ринку. Ринковий механізм функціонує за допомогою своїх інститутів – фірм і компаній, банків і бірж, а також на базі законодавчих актів держави, які забезпечують юридичне оформлення об'єктивних економічних відносин між суб'єктами економічної системи.

Макроекономіка виконує такі *функції*:

1. Пізнавальна: вивчення, аналіз і пояснення економічних процесів і явищ.
2. Практична: надання рекомендацій з економічної політики на основі аналізу підходів до рішення макроекономічних проблем. Практична функція включає два рівні аналізу: позитивна МЕ – вивчення національної економіки за фактичними даними; нормативна МЕ – розробка рекомендацій і прогностичних моделей.
3. Прогностична: виявлення й оцінка перспектив економічного розвитку й економічної кон'юнктури.
4. Ідеологічна та виховна: формування певних світоглядних поглядів з різноманітних економічних питань, що торкаються інтересів всього суспільства.

Як на мікро-, так і на макроекономічному рівні аналізується *позитивна і нормативна* економіка. У позитивному плані розглядаються фактичні зв'язки в економіці, у нормативному – виносяться оцінні судження про ті або інші аспекти функціонування економіки і поведінку її основних суб'єктів. Так розрізняють позитивну і нормативну макроекономіку. На макрорівні в нормативному аспекті аналізується, в основному економічна політика держави.

Позитивна макроекономіка має на меті пояснення сутності економічних процесів і явищ, що відбуваються, і вироблення рекомендацій з економічної політики на основі аналізу реальних економічних параметрів. Тобто позитивна макроекономіка має справу з аналізом економічних фактів і ставить за мету побудову економічних моделей, вільних від суб'єктивних суджень. Твердження позитивної макроекономіки можуть бути статистично підтверджені або спростовані. Наприклад, типове позитивне судження: “доходи державного бюджету знаходяться в прямій залежності від ставки прибуткового податку”.

Нормативна макроекономіка виражає світоглядні, ідеологічні принципи, постулати і настанови економічної поведінки, які служать основою для оцінки бажаності тих або інших результатів економічної діяльності. Тобто нормативна макроекономіка являє собою сукупність суб'єктивних суджень про те, як повинна функціонувати економіка. Так, наприклад, твердження типу “оподатковування повинно будуватися за прогресивною шкалою” є нормативними.

Позитивні і нормативні судження в макроекономіці достатньо тісно взаємозалежні. З одного боку, позитивна теорія є основою для вибору основних нормативних тверджень, з іншого боку – нормативні постулати за певних умов можуть послужити основою для створення нової або спеціальної макроекономічної концепції. Крім того, у макроекономіці, у силу специфіки її предмета, позитивний аналіз найчастіше будується на суб'єктивних оцінках вихідних постулатів економічного розвитку і поведінки економічних суб'єктів

Макроекономіка опирається на фактичне становище економічної системи, намагається звільнитися від суб'єктивних оцінок і тверджень, формулює наукові уявлення про функціонуючу економічну систему на національному рівні і, отже за своєю природою має позитивний характер.

Макроекономіка використовує *загальнонаукові методи*:

- аналіз і синтез;
- індукція, дедукція;
- єдність логічного і історичного;
- метод наукової абстракції.

Використовуються методологічні принципи:

- 1) за інших рівних умов, коли при вивченні взаємодії двох чинників останні залишаються незмінними;
- 2) поведінка суб'єктів макроекономіки раціональна, тобто націлено на мінімізацію витрат і максимізацію доходів.

Макроекономічний процес можна досліджувати 3 паралельними методами:

- словесним (вербальним);
- графічним;
- аналітичним.

Аналітичний метод або макроекономічне моделювання – це рівняння або нерівність, в якій реальні процеси представлені у формальному або спрощеному вигляді. Будь-яка модель представляє функцію, що випробовує вплив зовнішніх (екзогенних) і внутрішніх (ендогенних) чинників.

Екзогенні чинники – величини за межами взаємозв'язків, що вивчаються (взаємодія цін і сукупного попиту визначається законом попиту; дохід як зовнішній чинник здатний вплинути на взаємодію ціни і величини попиту).

Ендогенні чинники – величини, що існують усередині взаємозв'язку, що вивчається.

Ендогенні зв'язки класифікуються по функціях:

- 1) поведінкові функції з урахуванням переваг учасників, наприклад, інвестор прагне до максимального прибутку;
- 2) технологічні, наприклад, виробнича функція $Y = f(K, L, N)$;
- 3) інституційні функції – ступінь дії інститутів, тобто співтовариств людей (держави, класів, груп);
- 4) дефініційні – залежності, витікаючи з визначень, наприклад, ефект витіснення пов'язаний з скороченням приватних інвестицій при збільшенні державних витрат.

Макроекономічні моделі підрозділяються на наступні типи:

- статичні;
- динамічні – міняючи параметри в часі.

Чинник часу в макроекономіці виявляється в особливостях динаміки параметрів в наступних періодах:

- миттєвий (при повній незмінності параметрів);
- короткостроковий (з поєднанням постійних і змінних параметрів);
- довгостроковий (із змінністю всіх параметрів).

3.1.2. Методика розрахунку основних макроекономічних показників

Макроекономіка вивчає процеси в їх безперервній динаміці, тобто розглядає кругообіг ресурсів (чинників), кінцевих товарів і доходів.

Для вимірювання рівня об'єму національного виробництва використовують наступні показники: валовий внутрішній продукт (ВВП); валовий національний продукт (ВНП); чистий внутрішній продукт (ЧВП); національний дохід (НД); особистий дохід (ОД); особистий дохід у розпорядженні (РД).

Макроекономіка визначає систему оцінних показників, які історично об'єднувалися в дві основні системи:

- 1) система балансу народного господарства (СБНГ);
- 2) система національних рахунків (СНР).

Протягом майже сімдесяти років в колишньому Радянському Союзі розвивалася і використовувалася система показників, яка мала назву Баланс народного господарства (БНГ). Характерною особливістю цієї системи був розподіл суспільного виробництва на дві нерівнозначні сфери: матеріальне виробництво і нематеріальна сфера. Відповідно до цієї концепції сукупний суспільний продукт (ССП) і національний дохід (НД) створювалися тільки виробничою сферою, а продукт, вироблений нематеріальними галузями економіки (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, охорона здоров'я, освіта, торгівля і так далі) в розрахунок не брався.

СБНГ домінувала в економіці СРСР до кінця 80-х років XX в. Її **основні риси:**

- сукупність показників згрупована балансовим методом по матеріальному, фінансовому і трудовому критеріях;

- головний показник СБНГ – сукупний суспільний продукт (ССП) як сума вироблених за рік матеріальних благ і послуг, тобто не враховувалися послуги нематеріального характеру;
- ССП включав так званий повторний рахунок, тобто неодноразово враховані сировина, матеріали і інші проміжні продукти;
- не були виділені, так звані, консолідовані рахунки, що описують динаміку приходів і витрат.

В той же час в розвинених країнах світу поширена система національних рахунків (СНР), уніфікована статистичною комісією ООН. Система національних рахунків - це система основних макроекономічних показників держави з урахуванням внеску у формування суспільного продукту всіх сфер суспільного виробництва. Щоб уникнути подвійного рахунку – ситуації, коли одна і та ж операція може бути врахована двічі, в СНР виділяють такі поняття:

- *проміжна продукція* – це товари і послуги, які купуються з метою подальшої переробки, обробки або для перепродажу;
- *кінцева продукція* – товари і послуги, які купуються з метою кінцевого споживання, не для подальшої переробки або продажу;
- *додана вартість фірми* – вартість, яка створена в процесі виробництва на даному підприємстві і охоплює реальний внесок підприємства в створення вартості конкретного продукту. Додана вартість не включає вартість проміжних товарів і послуг, які були придбані фірмою і використані в процесі виробництва.

СНР вперше була розроблена статичною комісією при ООН в 1953 р. Її основні риси:

- у основі розрахунків лежить економічний кругообіг ресурсів, товарів, доходів;
- у залік йдуть всі економічні операції по виробництву всіх товарів і послуг, що приносять дохід;
- виключається повторний рахунок, і складаються нові, або додані, вартості;
- використовується система консолідованих рахунків;

- застосовується принцип подвійного запису: одна і та ж операція враховується двічі - по витратній і прибутковій складовим.

Суб'єктами СНР є інституційні одиниці, тобто економічні агенти, що володіють активами, товарами, мають економічні зобов'язання (по договорах) і від свого імені здійснюючі операції з іншими одиницями.

Виділяють п'ять основних груп інституційних одиниць:

- 1) домогосподарства;
- 2) нефінансові підприємницькі суб'єкти;
- 3) фінансові установи;
- 4) державні установи;
- 5) неприбуткові інститути, засновані на добровільній участі фізичних осіб;

У СНР виділяють наступні групи рахунків:

- поточні;
- накопичувальні;
- балансові, тобто є на початок і кінець періоду.

Поточні рахунки:

- 1) рахунки виробництва (ВВП, ВВП);
- 2) рахунки створення і розміщення доходів (податки, відсотки, дивіденди, рента, зарплата);
- 3) рахунки розподілу доходів (податки на доходи і майно);
- 4) рахунки використання доходів, тобто споживання, заощадження, накопичення і так далі

Накопичувальні рахунки:

- 1) рахунки операцій з капіталом;
- 2) рахунки фінансових операцій;
- 3) рахунки інших змін в активах;
- 4) переоцінкові рахунки.

Балансові рахунки:

- 1) початковий (початковий);
- 2) проміжний;

3) кінцевий.

Інституційні одиниці підрозділяються на резидентів і нерезидентів.

Резиденти – це суб'єкти, країни, що постійно діють на території, або що діють за кордоном на базі національного законодавства.

Нерезиденти – це суб'єкти, країни, що діють за межами, або на її території, на основі законодавства інших держав.

Головний показник СНР – валовий внутрішній продукт (ВВП), тобто сукупність кінцевих товарів і послуг, створених в течію протягом певного періоду на території країни її резидентами.

Перехід України до сучасної системи національного рахівництва почався в 90-і роки. Спочатку була введена відповідна система макроекономічних показників на основі категорії валового внутрішнього продукту (ВВП).

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це сукупність кінцевих продуктів, вироблених на території країни всіма підприємствами і домашніми господарствами, незалежно від їх національної і цивільної приналежності, які мають центр економічних інтересів на території даної країни, здійснюють виробничу діяльність і знаходяться на її економічній території не менше року.

До ВВП при цьому не враховують: суто фінансові угоди (покупка-продаж акцій, облігацій); незавершене виробництво; перепродаж старих речей, які були в користуванні; трансфертні платежі (виплати по соціальному страхуванню, допомога по безробіттю, стипендії і тому подібне) і види діяльності, які неможливо точно поррахувати (робота домогосподарств, тіньові операції, бартер).

Валовий національний продукт (ВНП) – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених за рік резидентами країни як на її території, так і за її межами (у інших країнах). ВНП вимірює вартість продукції, виробленої чинниками виробництва, які знаходяться у власності громадян даної країни, зокрема на території інших країн:

$$\text{ВНП} = \text{ВВП} + \text{чисті факторні доходи}$$

Чисті факторні доходи (NI) – різниця між доходами резидентів, що використовують економічні чинники за кордоном, тобто отриманими громадя-

нами даної країни за межами країни, і доходами нерезидентів, що використовують національні чинники даної країни, тобто іноземців, отриманими на території даної країни.

ВВП і ВВП мають як загальні риси, так і власні, властиві кожному з вказаних показників особливості. Їх загальна особливість полягає в тому, що вони відображають кінцеві результати діяльності людей не тільки в матеріальному, але і в нематеріальному виробництві. Для України різниця між показниками ВВП і ВВП незначна і знаходиться в межах від одного до декількох відсотків.

ВВП може бути розрахований трьома способами:

1) виробничий, шляхом складання всіх доданих вартостей, створених резидентами в країні:

$$\text{ВВП} = \text{ВВ} - \text{МВ} + \text{НП} - \text{С}, \text{ де}$$

ВВ – валовий випуск;

МВ – матеріальні витрати (повторний рахунок);

НП – непрямі (продуктові) податки;

С – субсидії.

2) витратний, шляхом складання чотирьох величин:

$$\text{ВВП} = \text{С} + \text{Ig} + \text{G} + \text{Xn}, \text{ де}$$

С – споживчі витрати домогосподарств;

Ig – валові внутрішні приватні інвестиції;

G – державні витрати;

Xn – чистий експорт.

$$\text{Ig} = \text{In} + \text{A}, \text{ де}$$

In – чисті внутрішні приватні інвестиції;

A – амортизація;

Співвідношення Ig і A є індикатором стану економіки, зокрема:

1) якщо $\text{Ig} > \text{A}$, то в економіці під'їм, що забезпечує залучення нових інвестицій;

2) якщо $\text{Ig} = \text{A}$, то в економіці застій (стагнація), при якому інвестиції прямують тільки на відшкодування зносу основного капіталу, що діє;

3) якщо $I_g < A$, те в економіці спад, причому інвестицій недостатньо навіть для підтримки стану існуючих фондів.

X_n (чистий експорт) = $E - I$, де

E – національний експорт;

I – імпорт на територію країни.

3) прибутковий, шляхом складання всіх прибуткових доданків:

$ВВП = A + НП + W + R + I + r$, де

A – амортизація основного капіталу;

$НП$ – непрямі податки на бізнес;

W – зарплата найнятих робітників;

R – рента;

I – відсотки;

r – валовий прибуток, що включає податок на прибуток, дивіденди і чистий прибуток.

До СНР відносять також показники чистого внутрішній продукту - **ЧВП (NDP)** і національного доходу - **НД** та інші. Розглянемо похідні показники на базі ВВП.

ЧВП – це частина валового національного продукту, яка може бути використана суспільством.

$ЧВП = ВВП - \text{Амортизаційні відрахування (вартість відшкодованої частини коштів виробництва)}$.

Національний дохід - визначається шляхом виключення від суми чистого внутрішнього продукту непрямих податків.

$НД = ЧВП - \text{посередні податки}$.

У структурі НД враховуються всі види заробітної плати, доходи від власності, рентні платежі, прибуток, тобто всі зароблені в державі прямі доходи.

Валовий національний дохід ВНД (GNI) = ВВП + NI

Валовий національний дохід у розпорядженні ВНРД (GNDI) = GNI + NT, де NT – чисті трансферти, тобто різниця між трансфертами, переданими нерезидентами даної країни її резидентам, і трансфертами, переданими

резидентами нерезидентам.

Трансферти – це суми, що отримуються від перерозподілу результатів виробничої діяльності (пенсії, допомога, соціальні платежі).

Особистий дохід - утворюється в результаті відрахування з НД засобів на соціальне страхування, податку на прибуток корпорацій, у тому числі і на нерозподілені прибутки корпорацій, але з додаванням суми трансфертних платежів.

$$\text{Особистий дохід ОД (PI)} = \text{ВНРД} - \text{Tr} - \text{rn} + \text{Tn}, \text{ де}$$

Tr – податок на прибуток;

rn – чистий прибуток;

Tn – внутрішні трансферти.

Дохід кінцевого використання ДКВ (РД – особистий дохід у розпорядженні) = ОД – індивідуальні податки і збори.

До 1993 року основним показником СНР був **валовий національний продукт – ВВП**, тобто сума кінцевих товарів, проведених за певний період національними економічними суб'єктами незалежно від місця діяльності.

Розглянемо похідні показники на базі ВВП.

$$\text{Чистий національний продукт ЧНП (NNP)} = \text{GNP} - \text{A}.$$

$$\text{Національний дохід НД (NI)} = \text{ЧНП} - \text{НП} = \text{W} + \text{R} + \text{i} + \text{r}.$$

$$\text{Особистий дохід ОД (PI)} = \text{НД} - \text{Tr} - \text{Nr} + \text{Tn}.$$

Особистий дохід після сплати податків РД (DI) = ОД – індивідуальні податки і збори.

Чинник часу дозволяє розрахувати величини абсолютного приросту і темпів зростання і приросту ВВП.

$$\text{Абсолютний приріст } \Delta \text{ВВП} = \text{ВВП}_t - \text{ВВП}_{t-1}, \text{ де}$$

ВВП_t – продукція, поточного періоду t;

ВВП_{t-1} – продукція, попереднього періоду

$$\text{Темп росту ВВП } \text{Tr} = \text{ВВП}_t / \text{ВВП}_{t-1} * 100.$$

Tr > 100 – збільшення ВВП.

Tr < 100 – зменшення ВВП.

$$\text{Темп приросту } \text{Tpr} = \text{Tr} - 100 = \Delta \text{ВВП} / \text{ВВП}_{t-1} * 100.$$

Ціновий чинник дозволяє ввести наступні категорії:

- 1) номінальний ВВП;
- 2) реальний ВВП.

З метою порівняння динаміки реальних об'ємів виробництва в структури національної економіки розраховується номінальний (у поточних цінах) і реальний (у базових цінах) ВВП.

Номінальний ВВП – це об'єм виробництва, який вимірюється в поточних цінах, тобто в цінах, які існують на момент виробництва:

$$\text{Номінальний ВВП} = \sum_{i=1}^n p_1 * q_1 ,$$

де q_1 – об'єм виробництва i -го товару в поточному році;

p_1 – ціна i -го товару в поточному році.

Реальний ВВП – це об'єм виробництва, який вимірюється в базових цінах (незмінних (фіксованих) цінах), тобто на величину цього показника впливає лише зміна об'ємів виробництва.

$$\text{Реальний ВВП} = \sum_{i=1}^n p_0 * q_1 ,$$

де q_1 – об'єм виробництва i -го товару в поточному році;

p_0 – ціна i -го товару в базисному році.

Відношення номінального ВВП до реального називається дефлятором, або сукупним індексом національних цін.

$$I = \text{ВВП}_n / \text{ВВП}_p$$

Серед сукупних національних індексів виділяють:

- ІСЦ (індекс споживчих цін, включаючи тарифи на послуги населенню);
- ЦТВП (індекс цін товарів виробничого призначення).

Приклад:

У 2001 р. середня ціна складала 110 грн.

у 2002 р. – 121 грн.

Визначите сукупний індекс цін (дефлятор):

$$I = C_t / C_{t-1} = 121 / 110 = 1,1, \text{ тобто } 110\%, \text{ або зростання цін на } 10\%.$$

Дефлірованіє – процедура використання індексу цін при їх збільшенні (при інфляції), тобто при $I > 1$.

Інфлірованіє – процедура використання дефлятора при зниженні цін (при дефляції), тобто при $I < 1$.

Економічна криза 1991-1999 рр. привела до падіння ВВП України на 59,8%. Особливо важким був в 1994 р., коли рівень цін порівняно з 1991 р. виріс в 102 рази, а економіка країни опинилася на межі краху. У вересні в 1996 р. в Україні була проведена грошова реформа. Її суть полягала у введенні національної валюти – гривни, виходячи з перерахунку 100 тис. карбованців на одну гривну. Проте лише в 2000 р. був припинений спад виробництва і намітилися тенденції до економічного зростання, яке тривало до 2008 р.

ВВП є сукупним показником і має наступні недоліки:

- не враховує перепадів у виробництві різних галузей і територій (середня величина);
- не враховує екологічні втрати у виробничій діяльності;
- не враховує якісні характеристики окремих товарів;
- не враховує зміни вільного часу;
- не враховує об'єм тіньового виробництва (бізнесу).

У зв'язку з вказаними недоліками з початку 70-х років XX століття використовується умовний розрахунковий показник ЧЕД (чистого економічного добробуту).

ЧЕД (NEW) = ВВП – Е + ВЧ + ТБ + ЯХ, де

Е – екологічні втрати;

ВЧ – грошовий еквівалент зростання вільного часу;

ТБ – доходи від тіньового бізнесу;

ЯХ – грошовий еквівалент зростання якісних характеристик товару.

Для зіставлення рівнів розвитку країн використовують як абсолютні об'єми ВВП, так і ВВП на душу населення.

Добробут суспільства пов'язаний з процесом створення, розподілу і перерозподілу доходів. Всі доходи підрозділяються на три групи:

1) факторні (зарплата, відсоток, рента, прибуток);

- 2) фактичні, тобто факторні плюс трансфери (пенсії, допомога);
- 3) доходи кінцевого використання, тобто фактичні мінус індивідуальні податки.

Рух доходів узагальнений в моделі «витрати – випуск» лауреатом Нобелівської премії В. Леонтьєвим.

Три критерії оцінки доходів:

1) функціональний, з виділенням доходів по суспільних функціях людей у виробництві (найнятий робітник отримує зарплату, пенсіонер – пенсію і так далі);

2) по ступеню кінцевого використання:

- факторні (валові) доходи;
- проміжні доходи;
- кінцеві доходи.

3) по участі в суспільних інститутах:

- сімейні;
- групові;
- національні;
- конфесійні (релігія).

Не менш важливе значення в СНР мають показники національного багатства (НБ) і платіжного балансу країни (ПБ).

Національне багатство - це сукупність вироблених і накопичених суспільством матеріальних і духовних благ, придбаних протягом всього його існування, а також природний потенціал країни.

Станом на 2005 р. вартісна оцінка національного багатства України складала 9455869,2 млрд. грн. Цей показник відображає загальний рівень розвитку національного господарства в його історичній динаміці. Національне багатство є сукупними можливостями суспільства надалі матеріальному і духовному розвитку. НБ містить такі складові:

- **Матеріальне багатство** – (виробничі фонди (основні і оборотні), основні фонди соціальної сфери (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні споруди, житлові будинки), особисте майно населення (за винятком товарів короткострокового використання), а також виробнича інфраструктура);

- **Нематеріальне багатство** - всі людські здібності, рівень освіти і професіоналізму населення, досягнення в науці і техніці, культурі і спорті, в мистецтві, а також накопичений виробничий і культурний досвід суспільства;
- **Природне багатство** - це пізнані природні ресурси: земля, вода, повітря, ліси, розвідані корисні копалини, кліматичні умови.

Природне багатство України включає величезні земельні ресурси і поклади корисних копалини, які переважно ще чекають своєї розробки і використання. До промислового освоєння привернуто від 40 до 75% розвіданих запасів основних видів корисних копалини. У надрах України знаходиться лише розвіданих мінеральних ресурсів більш ніж на 7,5 трлн. доларів. На території України знаходиться близько 20% світових покладів марганцевих руд і близько 15% залізняку, а їх розвідані запаси складають 33 трлн. тонн. З погляду забезпечення своїх потреб в основних видах сировини і енергоносіїв Україна є повністю самодостатньою. Наше стратегічне завдання - раціональне використання землі і природних ресурсів.

Вся сукупність показників національної економіки складає цілісну систему і дає можливість за допомогою їх детального аналізу і динамічного порівняння досліджувати основні характеристики і пропорції в національній господарській системі.

3.2. Економічна політика держави в економіці

1. Економічна політика як механізм поєднання економічних інтересів
2. Види економічної політики держави
3. Методи реалізації економічної політики держава
4. Система органів щодо реалізації економічної політики держави

3.2.1. Економічна політика як механізм поєднання економічних інтересів

Якщо економічна теорія пізнає суть та механізм дії економічних законів, то економічна політика базується на розробці механізму їх використання і практичній реалізації.

Економічна політика – це практична діяльність держави як представника і захисника інтересів всього народу певної країни, що базується на теоретичних засадах.

В умовах ринкової економіки кожний суб'єкт господарювання переслідує свій економічний інтерес, тому проводить свою економічну політику. Дійсно, він має право вибору реалізації свого інтересу, але “політика” походить від грецького “polis” – держава, тому під “політикою” розуміють державну політику як панівну. Можна стверджувати, що економічна політика є концентрованим виразом економіки, але вона завжди альтернативна, бо може базуватись на різних теоретичних концепціях. З виникненням держави зароджується і *державна економічна політика* як складова частина державної політики взагалі.

Держава виникає як основний інститут політичної системи у класовому суспільстві, як апарат насильства по захисту інтересів панівного класу у антагоністичних класових суспільствах і виступає як експлуататорська держава (рабовласницька, феодална, капіталістична). Вона має певні державні інститути, які здійснюють функції державної влади: законодавчу, виконавчу, контрольну (наглядову). Парламент, уряд, президент, судові органи як представники державної влади видають закони, постанови, укази, які створюють правову, юридичну основу економічної діяльності і є обов'язковими для всіх суб'єктів господарювання певної країни. Зміст цих норм, активів, законів відображає і характеризує відповідну політику держави: внутрішню, зовнішню, економічну, соціальну, демографічну та ін.

З розвитком суспільства відбувається еволюція ролі і функцій держави у суспільному виробництві – тобто змінюється економічна політика держави – від практичного невтручання в економічну діяльність до посилення впливу на суспільне виробництво і економічні відносини.

Економічна політика об'єктивно стає головним прогресивним фактором впливу на суспільне виробництво на економічні інтереси та їх узгодження. З зростанням масштабів виробництва зростає кількість суб'єктів господарювання, ускладнюється система економічних відносин між ними, загострюються економічні та соціальні суперечності в суспільстві.

Причинами змін в економічній політиці держави є: посилення негативних економічних та соціальних наслідків функціонування ринку вільної конкуренції, утворення і зростання ролі монополій, зростання соціальних потреб та інше. Все це веде до безпосереднього втручання держави у процес відтворення, до регулювання суспільного виробництва, прогнозування, планування.

Держава стає активним суб'єктом суспільного виробництва, його організатором та управлінцем. Вона не тільки встановлює правову основу, загальні правила економічної поведінки для всіх суб'єктів господарювання, а створює умови для реалізації економічних інтересів всіх членів суспільства, виступає головним арбітром при загостренні економічних суперечностей між домінуючими класами. Виникає новий механізм узгодження економічних інтересів всіх суб'єктів економічних відносин. До стихійного ринкового узгодження інтересів додається механізм державного регулювання і узгодження, який стає правовою основою оптимізації економічних інтересів на всіх рівнях: макро-, мікрорівнях і на рівні фізичних осіб.

Державна економічна політика виступає певним гарантом реалізації економічних інтересів на визначеному мінімальному, середньому рівні задоволення потреб у певній країні. На кожному рівні реалізації інтересів ступінь задоволення потреб може бути підвищена в межах державного законодавства, а узгодження інтересів – більш оптимальним. Рівень і динаміка задоволення потреб може перевищувати заплановану державою (рівень зарплати, доходів, тощо).

Для врахування, узгодження, оптимізації економічних інтересів всіх членів суспільства держава проводить комплексну економічну політику, яка включає різноманітні види політики для вирішення конкретних економічних проблем, узгодження або розв'язання певних економічних суперечностей, конфліктів. Це *фінансова, грошова, податкова, митна, валютна, кредитна, регіональна та інші* види економічної політики.

Загальною правовою основою для реалізації економічної політики є Конституція країни, як основний закон держави, трудове, громадянське, кримінальне право, які створюють правове поле для економічної діяльності і економічних відносин на всіх рівнях господарювання. Держава регулює принципи,

організовує певні форми суспільного життя, створює відповідні державні інститути і санкціонує існування недержавних, що створює основу відповідної інституціональної ієрархії, як певної системи впливу на економічні інтереси.

Ефективність державної економічної політики та її реалізація будуть залежати від чіткої визначеності стратегічної мети і більш конкретних цілей по об'єктах, напрямках державного впливу на економічні відносини, від вибору теоретичної концепції (моделі) економічного розвитку. Це визначає вибір засобів, методів, знарядь реалізації економічної політики.

Державна економічна політика на кожному історичному етапі розвитку країни завжди конкретна і визначається рівнем економічного розвитку, існуванням найбільш болючих соціально-економічних проблем, суперечностей, необхідністю, бажанням і вмінням їх узгодження. В значній мірі вона залежить від політичної організації суспільства. Якщо держава не знаходить шляхів узгодження суперечливих інтересів, то їх вирішення може відбуватись антизаконно, нелегітимно – шляхом зговору, криміналізації, тінізації економічних відносин. Головними соціально-економічними проблемами в ринковій економіці є оптимізація протилежних інтересів виробників і споживачів, продавців і покупців, найманих робітників і роботодавців, врахування і створення умов для реалізації інтересів різних соціальних груп населення. Навіть часткове вирішення названих проблем наближає державу до реалізації стратегічної мети – зростання народного добробуту, економічної та соціальної стабільності, суспільного прогресу. Наприклад, для оптимізації інтересів продавців і покупців держава здійснює прямий і опосередкований вплив на сукупний попит та пропозицію шляхом проведення певної бюджетної, інвестиційної, кредитно-грошової політики, політики доходів, політики цін та інші практичні дії, щоб не допустити диспропорції між сукупним попитом та сукупною пропозицією, економічних криз, зростання цін та інших негативних явищ.

Врахування економічних інтересів, їх певне узгодження необхідні для ефективного використання економічного потенціалу країни.

Економічна політика держави як провідного суб'єкта суспільного виробництва повинна створювати зацікавленість кожного працівника, суб'єкта суспіль-

ного виробництва у більш продуктивній праці, у результатах виробництва, ефективності діяльності підприємства, фірми, установи, що є основою дієвості мотивації, стимулу до діяльності, до праці. Держава (уряд) як представник всього народу повинна враховувати всю складність взаємодії економічних інтересів і за суб'єктами, і за значенням (корінні-некорінні), і за тривалістю (довгострокові-короткострокові), і за наявністю суперечностей (узгоджувані - неузгоджувані), антагоністичні - неантагоністичні тощо, та створювати умови для вирішення суперечностей, реалізації інтересів, узгодження або оптимізації.

Головним завданням державної економічної політики є поєднання, узгодження інтересів, особистості, колективу, провідних соціальних груп, держави (нації). Таке узгодження може бути постійним чи тимчасовим і реалізовуватись у таких поняттях як злагода, солідарність, компроміс (згода шляхом взаємних поступок, порозуміння з противником), консенсус (згода, одностайність).

3.2.2. Види економічної політики держави

Антициклічна політика спрямована на підтримку певних стабільних темпів економічного зростання (регулювання макроекономічної кон'юнктури).

Структурна політика передбачає формування сучасної прогресивної й ефективної структури національної економіки.

За допомогою *амортизаційної політики* держава заохочує нагромадження капіталу, яке у майбутньому стане основою розширення й оновлення виробництва.

Державна *інвестиційна політика* має на меті регулювання капіталовкладень з метою структурної перебудови виробництва, його технічного та технологічного оновлення і модернізації.

Науково-технічна та інноваційна політика держави - діяльність держави, спрямована на розвиток науки й техніки, забезпечення стратегічних наукових і технологічних проривів, впровадження результатів НТП у виробництво.

Фіскальна (бюджетно-податкова) політика визначає джерела формування державної казни, формування податкової системи та державного бюджету.

Монетарна (кредитно-грошова) політика передбачає державне забезпечення

економіки країни необхідною кількістю грошей, регулювання грошового та кредитного ринків.

Цінова політика - вплив держави на ціни й ціноутворення з метою приборкання інфляції, стимулювання модернізації виробництва, посилення конкурентоздатності вітчизняних товарів на світовому ринку, здійснення *кон'юнктурної та структурної політики*, пом'якшення соціальної напруги у суспільстві.

Зовнішньоекономічна політика держави охоплює різні аспекти зовнішньої торгівлі, контроль за міграцією капіталів і робочої сили, підтримку вітчизняного підприємництва за кордоном тощо з метою усунення диспропорцій платіжного балансу та досягнення зовнішньоекономічної рівноваги.

Конкурентна політика держави має на меті розробку заходів, що стосуються створення конкурентного середовища, підтримки та захисту добросовісної конкуренції, боротьби з монополізмом в економіці тощо.

Екологічна політика спрямована на забезпечення екологічної рівноваги, охорону навколишнього середовища, створення безпечних умов життя громадян.

Проблема захисту економічних інтересів національних виробників в умовах їх низької конкурентоспроможності та лібералізації торгових відносин з іншими (особливо розвинутими) країнами потребує від уряду прийняття певних обмежувальних засобів (підвищення ввізного мита, встановлення імпорتنих квот, впровадження різних видів нетарифних бар'єрів), а також державної підтримки національного виробника в різних формах (пільгові кредити, державні закупки по регульованим цінам та ін.).

Значне місце у підтримці національного товаровиробника, особливо в умовах побудови ринкової економіки, має *політика державної підтримки розвитку малого бізнесу* та антимонопольне законодавство, підтримка та координація вільної конкуренції в певних галузях.

Оптимізація економічних інтересів багатих і бідних реалізується завдяки розподільчій, *перерозподільній функціях*. Держава визначає принципи розподілу і перерозподілу багатства шляхом проведення певної *політики регулювання рівня зарплати, доходів*, податкової політики, бюджетної, та інших заходів. Метою

такої економічної політики є скорочення розриву між рівнем доходу бідних та багатих і сприяння формуванню середнього класу, як економічної основи розвинутих країн з соціально-орієнтованою ринковою економікою.

У багатьох країнах світу існує нерівномірність розвитку окремих регіонів – штатів, земель, областей тощо. Причинами цього можуть бути природні, історичні фактори та інші. Населення різних регіонів однієї країни може жити в різних економічних і соціальних умовах, що визначає міграцію чи імміграцію населення, тому складовим елементом державної економічної політики повинна стати відповідна *регіональна політика*.

Регіональна політика - це діяльність держави щодо забезпечення збалансованого і комплексного розвитку окремих територій країни виходячи із загальнодержавних та регіональних інтересів, шляхом використання абсолютних та відносних переваг регіонів.

Метою такої політики є задоволення інтересів населення регіону на середньо-державному рівні (зайнятості, безробіття, рівня зарплати тощо). Регіональна економічна політика є системою заходів держави, які спрямовані на реалізацію загальнодержавних інтересів і створення рівних умов для проживання людини в будь-якому регіоні країни. Кожна держава використовує різноманітні шляхи і засоби реалізації регіональної політики. Регіональна політика може бути складовою частиною комплексної державної політики і більшість економічних проблем буде вирішуватись “центром” (урядом).

Держава може використовувати таку форму регулювання як програмування розвитку певного регіону на основі аналізу сучасного стану і визначення шляхів, засобів раціонального розвитку економіки на певний період (довгостроковий, середньостроковий).

В деяких розвинутих країнах регіональна економічна політика стає більш самостійною, бо держава передає все більш владних повноважень регіонам, які самостійно розв’язують свої соціально-економічні проблеми при підтримці уряду. Одним з шляхів вирішення регіональних проблем є надання їм статусу “вільних економічних зон”.

Суб'єктами регіональної політики виступають місцеві органи влади – законодавчої і виконавчої. У країнах з більш демократичним ладом при формуванні, розробці, обговоренні законів, рішень громадяни можуть брати безпосередню участь. Така прозорість, відкритість та гласність формування і прийняття регіональної економічної політики сприяє розвитку самоврядування регіонів різного рівня.

Депресивним територіям або регіонам необхідна пряма державна допомога: за рахунок держбюджету, пільгового оподаткування та кредитування на певний строк та інших заходів.

В умовах капіталістичної ринкової економіки існує протилежність і суперечність економічних інтересів між панівними класами. Державне регулювання заробітної плати, шляхом встановлення норм, тарифів, мінімального рівня зарплати, прожиткового мінімуму, межі бідності та ін. повинно забезпечувати правову основу для створення умов розширеного відтворення робочої сили, зростання реальної зарплати при підвищенні продуктивності праці на підприємствах всіх форм власності. Знаходження компромісу між власником засобів виробництва і найманими робітниками посилює мотиваційний механізм для більш продуктивної праці і створює економічну базу для соціального партнерства, неконфліктності.

Державна *політика регулювання зайнятості* пом'якшує проблему безробіття але не вирішує. Крім того, підприємці навіть зацікавлені в існуванні певного рівня безробіття як фактору тиску на зайнятих, як механізму конкуренції за робочі місця.

Особливого значення в кожній країні набуває *соціальна політика*.

Соціальна політика держави зосереджується на формуванні ефективних соціально-економічних умов життя суспільства, регулюванні відносин між соціальними групами, формуванні економічних стимулів для участі у виробництві, забезпеченні ефективної зайнятості населення, створенні соціальних гарантій і умов для підвищення добробуту членів суспільства.

Така політика повинна мати диференційований адресний характер як політика соціального захисту економічних інтересів населення, яке не може працювати і не

працює з різних причин (інваліди, діти, учні, студенти, пенсіонери тощо). Але кожна людина повинна мати нормальні умови, певний рівень добробуту для життя і життєдіяльності. Проведення такої політики є одним з пріоритетних завдань держави. Вона має дві форми реалізації : 1) шляхом соціального страхування для тих, хто працював у свій час і 2) шляхом державних трансфертних виплат тим, хто не працював і не працює.

3.2.3. Методи реалізації економічної політики держави

З метою реалізації економічної політики держава використовує *систему методів*, засобів та інструментів впливу на економічні інтереси. Загальновизнаним є поділ методів державного регулювання на правові, адміністративні, економічні, прямі і опосередковані.

Правове регулювання інтересів полягає у встановленні державою правил “економічної гри” (поведінки для суб’єктів господарювання). Система законодавчих норм і правил визначає форми і права власності, умови укладання контрактів, договорів, функціонування фірм, форми трудових відносин і т.д.

Адміністративне регулювання включає засоби по регулюванню, ліцензуванню, квотуванню та ін. За допомогою адміністративних засобів здійснюється державний контроль над цінами, доходами, валютним курсом, обліковою ставкою.

Економічні методи передбачають вплив на характер ринкових відносин і розширення ринкового поля через вплив на сукупний попит і пропозицію, ступінь концентрації капіталу, структуризації економіки і соціальних умов, використання факторів економічного зростання. З цією метою використовується бюджетна і фіскальна політика, грошово-кредитна політика, програмування, прогнозування і планування. Вищою формою державного регулювання економічних відносин є програмування та індикативне планування.

Прямі методи регулювання базуються на владно-розпорядних відносинах і зводяться до адміністративного впливу на функціонування і результативність господарюючих суб’єктів. Серед таких методів переважають різні форми

цільового безповоротного фінансування секторів економіки, регіонів, галузей, фірм у вигляді субвенцій, субсидій, дотування з бюджетних та позабюджетних фондів різного рівня, пільгових кредитів. Такі методи можуть мати як позитивні наслідки (пріоритетність розвитку), так і негативні (зниження конкурентоспроможності, ігнорування дії ринкових законів).

Прямий вплив на економіку держава може здійснювати шляхом інвестування певних галузей, розвитком державного сектору і підприємництва. Особливо великих капіталовкладень потребує освіта, охорона здоров'я, навколишнього середовища та інших галузей.

Опосередковані методи впливу: кредитно-грошові, податкові, бюджетні, індикативне планування та інші.

Інструментами реалізації цих методів є: ліцензування, реєстрація, антимонопольне законодавство, квотування, плани, комплексні програми, стандарти, нормативи, тарифи, державні інвестиції, облікова ставка, кредитні пільги, податкові ставки та пільги, державні замовлення, дотації, компенсації і т.д.

3.2.4. Система органів щодо реалізації економічної політики держави

На державному рівні узгодження інтересів починається на рівні уряду, на рівні парламентської системи і механізму його використання для узгодження інтересів різних політичних партій, національних груп.

Сама система представницької влади в певній країні визначає механізм узгодження інтересів при розробці, як стратегічного напрямку економічного та соціального розвитку, так і головних напрямків, знаряддя реалізації мети.

На певному історичному етапі суспільство має відповідну класову, соціальну структуру, різноманітні суспільні організації, політичні партії, союзи, які відображають економічні інтереси різних соціальних верств населення, різноманітних груп. Складна політична структура суспільства, багатопартійність ускладнюють і механізм узгодження інтересів на рівні парламенту, членами якого є представники провідних політичних партій, як носіїв інтересів різних соціальних верств населення країни.

Держава виконує свої функції шляхом проведення відповідної економічної та соціальної політики в розробці та реалізації якої беруть участь такі провідні державні органи влади як парламент, уряд, глава держави та судові органи. Ці органи законодавчої, виконавчої та судової влади, відповідно розробляють, приймають, виконують і контролюють процес реалізації прийнятих законів. Від взаємодії, узгодженості інтересів всіх гілок влади і залежить рівень виконання державної економічної політики.

Визначальну роль у структурі державних органів належить органам законодавчої влади. У переважній більшості країн таким органом є парламент як постійно діючий представницький орган. Члени парламенту повинні представляти і захищати інтереси різноманітних соціальних верств, груп населення країни.

Ефективність економічної політики буде залежати: від максимального представництва інтересів суспільства в законодавчому органі, від врахування інтересів всіх представників суспільства і рівня їх узгодження, компромісу, оптимізації на стадіях розробки, обговорення та прийняття у парламенті певних законів про господарську діяльність. Чим складніша соціально-політична структура суспільства за економічними інтересами, чим більше організацій, союзів, партій, які представляють ці інтереси у парламенті, тим складнішим є процес узгодження, порозуміння і прийняття компромісного закону.

Взагалі, ефективність колегіального законодавчого органу влади залежить від певної політичної та виборчої системи, від взаємодії механізму “виборці-партії-парламентарі”, від повноти представництва, від чесного виконання наказів виборців їхніми представниками у парламенті. Основою цього механізму є партії як засіб опосередкування політичних, економічних намірів суспільних груп, верств. Вони є інструментом зв'язку між відповідними інтересами та їх практичною реалізацією через парламент та інші органи влади.

Механізм узгодження економічних інтересів включає в себе стадію ініціювання певного закону суб'єктом, який має право законодавчої ініціативи (депутат, фракція, уряд, президент через більшість у парламенті), стадію розробки, формування закону, в якому беруть участь представники уряду, партій, незалежні депутати. Вже на цьому етапі відбувається перше узгодження інтересів різних політичних партій, організацій, груп населення, регіонів, які представлені депутатами у парламенті. При внесенні законопроекту в парламент на обговорення починається другий, головний етап узгодження, оптимізації, врахування інтересів тих партій, організацій, депутатів, які не брали участь у розробці цього законопроекту. Таких

читань, обговорень може бути два, три чи більше протягом яких відбувається доповнення законопроекту, внесення поправок і врахування інтересів представників певних партій, груп, регіонів країни. Відбувається пошук компромісу, оптимізація суперечливих інтересів, узгодження альтернативних шляхів, методів.

Прийняття закону відбувається лише тоді, коли за нього проголосувала більшість парламенту. Але закон може вступити в дію, якщо його підпише президент, а не накладе “вето” і поверне в парламент для врахування його зауважень. Крім того, члени парламенту, які не підтримали даний закон є представниками значної кількості населення (іноді, навіть переважаючої), яке також проти відповідного закону і буде робити все, щоб його не виконувати, обійти, бо він не відповідає або суперечить їхнім інтересам. Голосування у парламенті при прийнятті законів показує ступінь узгодженості економічних, перш за все, інтересів, що буде впливати на реалізацію, ефективність їх дії і відповідної економічної політики.

Ефективність економічної політики буде залежати: по-перше – від ступені узгодженості економічних інтересів провідних соціальних груп населення на вищому державному законодавчому рівні; по-друге від виконавчої управлінської влади - уряду, який створює умови для реалізації державної політики, видає Постанови, розробляє механізм реалізації відповідних законів; по-третє, від ефективності Указів Президента; в четвертих, від контролю за прийнятими законами, Указами, Постановами, тобто від судової влади.

3.3. Фінансово-кредитна система

1. Суть і види фінансів. Фінансова система
2. Державний бюджет і його структура. Дефіцит державного бюджету і державного боргу.
3. Суть і структура податків. Принципи і форми оподаткування.
4. Кредитна система. Суть і функції кредиту.
5. Структура банківської системи.
6. Грошово-кредитна політика: цілі і інструменти.

3.3.1. Суть і види фінансів. Фінансова система

Фінанси – це система економічних відносин, що склалася в суспільстві, по формуванню, розподілу і використанню фондів грошових коштів.

Сукупність відносин з приводу використання фондів грошових коштів через відповідні установи складає **фінансову систему**.

Політика, що проводиться фінансовою системою, називається **фінансовою політикою**.

Фінанси виконують ряд **функцій**:

1. Що акумулює – полягає в концентрації засобів і створенні матеріальної бази існування держави.
2. Регулююча – полягає в стимулюванні діяльності господарських суб'єктів.
3. Розподільна – полягає у формуванні грошових коштів і їх використанні через бюджет, соцстрах і так далі
4. Контрольна - полягає в забезпеченні правильності стягування податків і їх використання за призначенням.

Суб'єктами (носіями) фінансових відносин є **держави, фірми, різні об'єднання, організації і окремі громадяни**. Відносини, що виникають між ними з приводу використання грошових фондів, зводяться до наступних груп:

1. Між державою і підприємствами з приводу платежів до держбюджету і різні фонди державних організацій.
2. Між фірмами. Вони будуються на основі договорів, в яких містяться взаємні платіжні зобов'язання.
3. Між фірмами і банками з приводу отримання і використання кредиту.
4. Між фірмою в цілому і її структурними підрозділами.
5. Між державою і громадськими організаціями.
6. Між державою і населенням з приводу отримання населенням різного роду трансфертних виплат: пенсій, допомоги, стипендій і так далі До них відносяться також випуск позик, організація лотерей і тому подібне.

У фінансах розрізняють три складові частини:

1. Фінанси населення.

2. Фінанси об'єднань, фірм і міжгалузевих комплексів, тобто децентралізовані фінанси.
3. Загальнодержавні, тобто централізовані фінанси.

Фінанси населення складаються з прибуткової частини, утвореної первинними доходами сімей, і з витратної частини, яка представлена всіма витратами і заощадженнями населення.

Децентралізовані фінанси знаходяться у розпорядженні фірм, об'єднань і організацій.

Централізовані фінанси (державні) – це головна частина всієї фінансової системи. Вони включають державне соціальне страхування, державне майнове і особисте страхування, державний кредит, державний бюджет.

3.3.2. Державний бюджет і його структура. Дефіцит державного бюджету і державного боргу

Державний бюджет є провідною ланкою державних фінансів. З його допомогою здійснюється розподіл і перерозподіл ВВП між територіями і галузями.

Бюджет – це кошторис (баланс) доходів і витрат.

Прибуткові статті бюджету: податок на прибуток підприємств, податок з продажів, місцеві податки, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, рентні платежі, неподаткові доходи, прибутковий податок, засоби позикового фонду і ін.

Витратні статті бюджету: фінансування економіки, соціально-культурні програми, НІОКР і НТ програми, оборона, управління, цільові програми, кредити і допомога іншим державам.

Розрізняють **такі стани** держбюджету:

- Нормальне, якщо витратна частина держбюджету рівна прибутковою.
- Дефіцитне, якщо витрати перевищують доходи.
- Профіцитне, якщо доходи перевищують витрати.

Причини дефіциту держбюджету:

1. Падіння доходів в умовах кризового стану економіки і зменшення приросту національного доходу.

2. Зменшення акцизних податків, що поступають до держбюджету.
1. 3. Розширення бюджетних витрат.
3. Непослідовна фінансово-економічна політика.

Заходи по зниженню бюджетного дефіциту:

1. Конверсія.
2. Перехід від фінансування до кредитування.
3. Поступова ліквідація дотацій збитковим підприємствам.
4. Зниження витрат на управління державою.
5. Зміна системи оподаткування.
6. Підвищення ролі місцевих бюджетів.

Існує три традиційні способи **покриття** дефіциту бюджету:

- 1) випуск держпозик;
- 3) посилювання оподаткування;
- 4) виробництво грошей, або "сеньораж", тобто друкування грошей, що викликає інфляцію.

Нині "сеньораж" виражається в створенні резервів комерційних банків в Центральному банку (ЦБ) і можуть бути використані для покриття дефіциту бюджету. Політика ЦБ, направлена на зростання величини резервів грошових коштів, що поступають до нього з комерційних банків, викликає незадоволеність останніх, ослабляє їх фінансове положення і підсилює суперечності усередині фінансової системи країни.

У економічній теорії є декілька підходів до вирішення проблеми бюджетного дефіциту.

1. Бюджет винен збалансовуватися щорічно. Така політика зв'язує державі руки при рішенні антициклічної перспективної задачі. В ході інфляції підвищуються грошові доходи і зростання податкових надходжень. Щоб ліквідовувати бюджетні надлишки необхідно: понизити ставки податків, збільшити урядові витрати, використовувати поєднання обох підходів. Це підсилить інфляцію. Щорічно збалансований бюджет є не антициклічним, а проциклічним.
2. Бюджет винен балансуватися не щорічно, а в ході економічного циклу. При

економічному спаді, щоб йому протистояти, уряд знижує податки і збільшує витрати, тобто викликає дефіцит. При підйомі уряд підвищує податки і знижує витрати. Що виник профіцит бюджету покриє державний борг, що з'явився в період спаду. Бюджет балансується не за рік, а в період циклу.

3. Метою державних фінансів є забезпечення збалансованості не бюджету, а економіки. Головне для уряду – підтримувати макроекономічну стабільність. Для досягнення цієї мети можна вводити будь-який дефіцит.

Кожна з цих концепцій має сильні і слабкі сторони. Фінансова політика в нашій країні орієнтується на першу концепцію. Наростання бюджетного дефіциту приводить до появи і зростання державного боргу.

Державний борг – це сума накопичених за певний період часу бюджетних дефіцитів за вирахуванням позитивних сальдо бюджету, що були в цей же час. Державний борг може бути зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній державний борг – це борг іноземним державам, організаціям і особам. Він має негативне значення, оскільки країна віддає за рубіж свої цінні папери і перекладає вантаж довга на подальші покоління.

Внутрішній борг – це заборгованість уряду даної країни її громадянам.

Наявність державного боргу має ряд негативних наслідків:

1. Погашення внутрішнього боргу шляхом виплати відсотків населенню збільшує нерівність в доходах різних соціальних груп, оскільки значна частина державних зобов'язань сконцентрована у найбільш спроможної частини населення, і ті, хто володіють державними цінними паперами при їх погашенні стануть ще багатше.
2. Підвищення податків з метою виплати відсотків за державним боргом або їх зниження може підірвати дію економічних стимулів розвитку виробництва.
3. Негативно позначається на економіці ситуація, коли уряд вимушений брати позики на ринку капіталів для сплати відсотків по державному боргу, оскільки ця обставина приводить до скорочення капіталовкладень усередині країни.
4. Наявність державного боргу створює психологічну напругу в країні, породжує невпевненість в діловій активності економіки в цілому і кожного громадянина окремо.

3.3.3. Суть і структура податків. Принципи і форми оподаткування

Основним джерелом доходів держави є податки.

Податки – це вилучення на користь держави заздалегідь визначеної і встановленої в законодавчому порядку частини доходу господарюючого суб'єкта.

Оподаткування – це спосіб регулювання доходів і джерел поповнення державних коштів.

Історично податки виникають з появою держави. Скільки століть існують податки, стільки економічна теорія шукає принципи оптимального оподаткування, перші з яких сформулював А. Сміт. На основі його поглядів до теперішнього часу склалися дві крупні концепції оподаткування.

Перша заснована на ідеї, що податок повинен бути пропорційний тій вигоді, яку отримує платник податків від послуги, наданої йому державою (приклад А.Сміта: ремонт доріг повинен оплачувати той, хто ними користується).

Друга концепція припускає залежність податку від розміру отриманого доходу.

Сучасні податкові системи використовують цілий ряд принципів.

1. Загальність, тобто обхват всіх економічних суб'єктів, що одержують доходи.
2. Стабільність, тобто стійкість видів податків і податкових ставок в часі.
3. Рівнонапруженість тобто стягування податків по ідентичних для всіх платників податків ставках.
4. Обов'язковість, тобто примусовість податку, неминучість його виплати, самостійність суб'єкта в численні і сплаті податку.
5. Соціальна справедливість, тобто встановлення податкових ставок і податкових пільг, що надають щадну дію на низкодоходні підприємства і групи населення.

Податкова система базується на законодавчих актах держави, якими встановлюються елементи податку. До них відносяться:

Суб'єкт податку, або платник податків, тобто особа, на яку покладений обов'язок сплачувати податок; їм може бути юридична або фізична особа.

Об'єкт податку, тобто дохід або майно, з якого нараховується податок

(заробітна плата, прибуток, цінні папери, нерухоме майно і т. д.).

Джерело податку – це, незалежно від об'єкту оподаткування - чистий дохід суспільства.

Ставка податку – це важливий елемент податку, що визначає величину податку на одиницю обкладення (скажімо, з однієї сотки землі, з однієї тисячі гривень і т. д.).

Розрізняють граничну податкову ставку, середню, нульову і пільгову.

Гранична податкова ставка – приріст виплачуваних податків, поділений на приріст доходу.

Середня податкова ставка – це загальний податок, поділений на величину доходу оподаткування.

Податкові пільги – це зменшення податкових ставок або повне звільнення від податків окремих фізичних або юридичних осіб залежно від профілю виробництва, характеру вироблюваної продукції і інших характеристик.

Пільги через їх різноманітний характер і великий обхват платників податків можуть призводити до відчутного зниження реальної ставки оподаткування в порівнянні з номінальною. Тому за ознакою співвідношення між ставкою податку і доходом податки діляться на:

- прогресивний, при якому середня ставка підвищується у міру зростання доходу;
- регресивний, при якому середня ставка знижується у міру зростання доходу;
- пропорційний, при якому середня ставка залишається незмінною, незалежно від розмірів доходу.

По механізму формування податки діляться на дві основні групи: прямі і непрямі.

Прямі податки стягуються безпосередньо з власників майна, одержувачів доходів. До прямих податків відносяться:

- прибутковий з населення;
- на прибуток корпорації;
- на приріст капіталу;

- із спадку і дарувань;
- помайновий податок.

Непрямі податки стягуються у сфері реалізації або споживання товарів і послуг, тобто перекладаються на споживачів продукції. До непрямих податків відносяться:

- податок з обороту;
- на додану вартість (ПДВ);
- на окремі види товарів (акцизи);
- митні збори.

Американський професор А. Лаффер (прихильник теорії пропозиції) довів, що при ставці прибуткового податку вище певного рівня різко знижується ділова активність, бо підприємницька діяльність стає не вигідною. А нижчі ставки податків створюють стимули до роботи, заощаджень і інвестицій, ухвалення ділових ризиків, розширення національного виробництва і доходу. В результаті розширюється податкова база, яка зможе підтримати податкові надходження на високому рівні навіть при тому, що ставки податку будуть нижчі. Зв'язок між ставками податків і податковими надходженнями отримав назву "Крива Лафера".

3.3.4. Суть, функції і форми кредиту. Кредитна система

Логіка виробництва така, що гроші постійно повинні знаходитися в обороті. При цьому у одних фірм в якийсь момент грошові кошти тимчасово вивільняються, а в цей же час інші фірми випробовують потребу в грошах, яких не мають. Це протиріччя вирішується за допомогою кредиту. Основу кредиту складає особливий тип операції, званий позикою.

Кредит у вузькому сенсі слова – це рух позикового капіталу, здійснюваний на початках терміновості, поворотності і платності. Вузьке розуміння кредиту припускає тільки грошову позику. Плата за позику є ціною позики і називається **нормою відсотка**.

Кредит – це операція між економічними партнерами, що приймає форму позики, тобто надання майна або грошей іншій особі на умовах відстрочення

повернення і із сплатою відсотка.

Кредит виконує дві найважливіші **функції**:

1. За допомогою кредиту відбувається перерозподіл грошових коштів між фірмами, районами і галузями. Реалізація цієї функції дозволяє продуктивно використовувати тимчасово вільні грошові кошти.
2. Кредит дає можливість замінити в обігу дійсні гроші кредитними грошима (банкнотами) і кредитними операціями (безготівковими розрахунками) і цим скоротити витрати звернення.

Залежно від способу кредитування і просторово-часових характеристик процесу кредитування кредит класифікують по різноманітних **формах**.

За способом кредитування розрізняють **натуральний** і **грошовий** кредит. При натуральному кредиті об'єктами кредиту можуть бути інвестиційні товари, споживчі товари, сировина, предмети виробничого споживання. Об'єктами грошового кредиту виступають грошові купівельні кошти, грошовий капітал, акції, облігації і інші боргові зобов'язання.

По терміну кредитування розрізняють:

- **короткостроковий** кредит, при якому позика видається на строк до 1 року;
- **середньостроковий** із строком від двох до п'яти років;
- **довгостроковий** - від шести до десяти років;
- **довгостроковий спеціальний** - від двадцяти до сорока років.

По характеру кредитного простору кредит може бути міждержавним, державним, банківським, комерційним, споживчим, іпотечним.

Міждержавний кредит – це рух позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Має товарну або грошову форму. Кредиторами і позичальниками можуть бути уряди, банки, приватні фірми.

Державний кредит припускає позику, яку надає держава населенню і приватному бізнесу. Джерелом засобів державного кредиту є облігації госзаймов.

Банківський кредит надають кредитно-фінансові установи будь-яким господарюючим суб'єктам у вигляді грошових позик. Це кредит позикового капіталу, його об'єкт – гроші.

Комерційний кредит – це кредит, що надається одними господарюючими суб'єктами іншим у вигляді продажу товарів з відстроченням платежу. Це кредит товарами. Його об'єкт – товарний капітал. Прискорює процес товарного звернення, скорочує грошову масу, необхідну для звернення.

Споживчий кредит – це кредит, який надається приватним особам на певний термін під певний відсоток. Виступає у формі продажу товарів з відстроченням платежу через роздрібні магазини або у формі надання банківської позики.

Іпотечний кредит надається у формі грошової позики, що видається банками приватним особам під заставу нерухомості. Суб'єктами кредитних відносин виступають держави, підприємства, домогосподарства, банки, страхові компанії, різні фонди і так далі. Між ними складаються кредитні відносини, які можуть бути ефективними лише при матеріальній зацікавленості всіх учасників кредиту, який припускає високі відсотки по позиці і по депозитах.

Кредитна система – це комплекс валютно-фінансових установ, покликаних регулювати економіку за допомогою зміни кількості грошей, що знаходяться в обігу.

Кредитна система складається з трьох ланок: Центрального банку, комерційних банків і спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів.

3.3.5. Структура банківської системи

Сучасна банківська система складається з ланок:

- Центральный банк (ЦБ)
- комерційні банки.

А також існує позабанківська система, яка складається із спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів.

На кожному з рівнів виконуються відповідні **функції**:

1. Грошово-господарські функції здійснюються комерційними банками (робота з грошима вкладників, операції по зберіганню, надання кредиту).
2. Регулюючі функції здійснюються ЦБ і відомствами по нагляду (встановлення облікової ставки, встановлення резервів і т. п.).

3. Регламентуючі функції здійснюються ЦБ і Міністерством фінансів (контроль над комерційними банками і т. п.).

Перший рівень банківської системи представлений Центральним банком (ЦБ).

У його функції входить: випуск банкнотів; зберігання державних золото-валютних резервів; зберігання резервного фонду інших кредитних установ, головним чином комерційних банків; грошово-кредитне регулювання економіки, кредитування комерційних банків і здійснення касового обслуговування державних установ; проведення розрахунків і переказних операцій, контроль над діяльністю кредитних установ. Кінцевою метою всіх цих функцій є проведення грошової політики.

Грошова політика – це політика управління рівнем відсотка, величиною грошової маси і кредитів.

1. Управління рівнем відсотка здійснюється визначенням рівня облікової ставки відсотка.

Облікова ставка відсотка – це норма відсотка, по якій ЦБ надає короткострокові кредити комерційним банкам.

2. Управління величиною грошової маси здійснюється за допомогою визначення норми обов'язкових резервів. Відповідно до закону комерційні банки частину своїх коштів зобов'язані зберігати у вигляді резерву в ЦБ.
3. Управління кредитами здійснюється методом "операції на відкритому ринку", коли ЦБ проводить купівлю-продаж цінних паперів.

Якщо ЦБ продає цінні папери, то він отримує взамін грошові кошти, кількість грошей в обігу зменшується, відсоток росте, і гроші стають "дорогими". Якщо ЦБ купує цінні папери, то це приводить до падіння норми відсотка і "здешевлення" грошей.

Другий рівень кредитово-банківської системи представлений комерційними банками, які безпосередньо працюють з клієнтами – фізичними або юридичними особами.

По видах здійснюваних операцій банки можуть бути **універсальними** або **спеціалізованими**.

Комерційні банки як кредитні інститути грають велику роль в регулюванні грошової маси:

- вони акумулюють тимчасово вільні грошові кошти;
- вони надають кредити;
- вони створюють кредитні гроші;
- вони емітують цінні папери.

Позабанківський рівень кредитної системи представлений спеціалізованими кредитно-фінансовими інститутами: пенсійними фондами, страховими компаніями, інвестиційними банками.

Для нормального функціонування економіки важливо, щоб банківська система була стабільна. До **причин**, що викликають порушення у функціонуванні банківської системи, відносяться:

- нестабільність курсу національної валюти;
- невдала грошово-кредитна політика ЦБ;
- безрозсудна податкова політика;
- відсутність системи страхування депозитів.

До **заходів по стабілізації** кредитово-банківської системи відносяться:

- вдосконалення банківського законодавства;
- приведення у відповідність рівня мінімальних банківських резервів і рівня облікової ставки;
- розвиток нових форм кредитово-банківських послуг і регулювання ємкості кредитного ринку.

3.3.6. Грошово-кредитна політика: цілі і інструменти

Грошова політика робить великий вплив на розвиток інфляційних процесів, динаміку національного виробництва, рівень безробіття.

Кредитно-грошова політика держави полягає в зміні грошової пропозиції (кількості грошей в обігу) в цілях зміни попиту, рівня цін в національній економіці, об'єму національного виробництва і зайнятості.

Головними **цілями** грошово-кредитної політики є:

- зниження грошової пропозиції в періоди інфляції;
- розширення кількості грошей в обігу в періоди спадів і безробіття.

Зміна грошової пропозиції здійснюється, головним чином, не шляхом збільшення або скорочення емісії готівки, а за допомогою дії на об'єми комерційного кредитування. Грошово-кредитна політика може бути направлена або на стимулювання кредиту (**кредитна експансія**), або на його заборону і обмеження (**кредитна рестрикція**)

Основні **інструменти** кредитно-грошової політики реалізує ЦБ, проводячи:

- політику мінімальних резервів;
- політику відкритого ринку (операції з державними цінними паперами);
- облікову політику.

Мінімальні резерви (комерційних банків в ЦБ) здійснюють **дві функції** в регулювання банківської системи:

1. Вони як ліквідні засоби служать забезпеченням зобов'язань комерційних банків по депозитах клієнтів. Змінюючи норми обов'язкових резервів, ЦБ підтримує ліквідність комерційного банку на мінімально допустимому рівні відповідно до економічної ситуації. За допомогою зміни нормативів резервування ЦБ регулює масштаби кредитної емісії комерційних банків.
2. Полягає в реалізації цілей грошово-кредитної політики.

Банківська система володіє здібністю до зміни **грошової пропозиції**, оскільки не всі засоби, що акумулюються в банках, зберігаються в них безпосередньо.

В умовах нормального функціонування банківської системи притока нових внесків приблизно рівна засобам, що за об'ємом знімаються з рахунків, тому потребі в 100% резервуванні внесків немає. ЦБ зобов'язує комерційні банки резервувати частину внесків, тобто встановлює обов'язкові **норми резервування як відсоток від активів**.

Якщо ЦБ прагне до **збільшення грошової маси**, йому слід понизити норму обов'язкових резервів. **Зменшення норми** розширює можливості кредитування банків і сприяє створенню нових грошей відповідно до величиною грошового

мультиплікатора. Збільшення резервних норм різко знижує об'єм працюючих активів комерційних банків, їх прибутковість.

Політика відкритого ринку зводиться до купівлі-продажу державних цінних паперів: облігацій і казначейських векселів. Головними контрагентами (покупцями або продавцями) тут найчастіше виступають комерційні банки, що володіють крупним портфелем цінних паперів, але можливі ці операції і з населенням. Покупка і продаж здійснюються по вільних цінах, що формуються на основі взаємодії попиту і пропозиції.

Розширення продажів цінних паперів частково “сковує” грошову масу, що знаходилася в обігу, вона “не тисне” на товарний ринок, тим самим стримується інфляція попиту.

Операції з цінними паперами є основною формою кредитно-грошового регулювання в сучасних індустріально розвинених країнах. У нас ринок цінних паперів тільки формується, разом з тим державні цінні папери на сьогоднішній день - найпривабливіші цінні папери на вітчизняному фондовому ринку.

Процентна політика проводиться шляхом встановлення і перегляду офіційної процентної ставки двох основних видів: ставки по редисконтуванню (переобліку цінних паперів) і ставках по рефінансуванню (кредитуванню банківських установ).

Змінюючи ставки по рефінансуванню і редисконтуванню, ЦБ впливає на величину грошової маси, регулює попит комерційних банків на кредит. Підвищення офіційних облікових ставок утрудняє для комерційних банків отримання кредитних ресурсів, що стримує їх можливості розширення операцій з клієнтурою. Офіційні процентні ставки роблять непрямий вплив на ринкові процентні ставки, визначувані комерційними банками самостійно, відповідно до кон'юнктури ринку кредитних ресурсів встановлення ЦБ рівня офіційних ставок відсотка є для комерційних банків одним з головних орієнтирів, що характеризують основні зміни політики ЦБ в контролі за динамікою грошової маси. Рекомендації по застосуванню інструментів кредитно-грошової політики див. табл. 3.3.1.

Таблиця 3.3.1 - Політика дорогих дешевих грошей.

Політика дешевих грошей (спад, безробіття)	Політика дорогих грошей (інфляція)
1. Скупка державних цінних паперів Центральним банком	1. Продаж державних цінних паперів Центральним банком
2. Зниження норми обов'язкових резервів	2. Збільшення норми обов'язкових резервів
3. Зниження облікової ставки Центрального банку	3. Підвищення облікової ставки Центрального банку

3.4. Суспільне виробництво та відтворення. Економічне зростання

1. Чинники виробництва. Взаємодія чинників виробництва.
2. Відтворення, його суть і типи.
3. Економічне зростання. Чинники економічного зростання.
4. Ефективність виробництва, її показники і чинники зростання.

3.4.1. Чинники виробництва. Взаємодія чинників виробництва

Виробництво – це процес створення економічних благ для задоволення потреб людини.

Виробництво розділене на галузі, тобто групи підприємств (фірм), що проводять однорідну продукцію.

Галузі, з одного боку, ділять на підгалузі, а з іншої – групують в народногосподарські комплекси: паливно-енергетичний, агропромисловий і др.

Чинники виробництва – це засоби, за допомогою яких здійснюється виробництво. До чинників виробництва відносяться: праця, земля і інші природні ресурси, капітал у вигляді титулів і будівель, споруд і устаткування.

Основними чинниками виробництва в ринковій економіці вважаються природні ресурси, трудові ресурси і капітал.

Робоча сила – це здібність людини до праці, сукупність фізичних і розумових здібностей, які використовуються в процесі виробництва життєвих благ.

Предмети праці – це все те, на що направлена людська праця (сировина,

матеріали).

Засоби праці – це все те, за допомогою чого людина впливає на предмет праці (інструменти, устаткування, виробничі споруди).

Засоби виробництва – сукупність предметів і засобів праці.

Основними специфічними чинниками сільськогосподарського виробництва є земля (природні ресурси).

Земля – це головний засіб тваринництва, яке є неодмінним атрибутом людського існування.

У сільському господарстві земля виступає ще і як предмет праці.

Під землею розуміється верхній, родючий шар ґрунту, що обумовлює зростання сільськогосподарських культур.

Основними особливостями землі як предмету праці, що відрізняють її від інших аналогічних предметів, є:

- абсолютна немобільність землі як виробничого чинника;
- обмеженість землі як предмету виробництва;
- вічність чинника, тобто земля, як об'єкт основних засобів, не схильна до зносу.

Як додаткові чинники показників виробництва використовуються наступні показники:

- питома вага сільськогосподарських угідь в загальній земельній площі;
- питома вага ріллі в структурі сільськогосподарських угідь;
- питома вага посіву культур в площі ріллі.

Підвищення ефективності земель може бути досягнуте тільки інтенсивним шляхом, – екстенсивний шлях неможливий унаслідок обмеженості земельних ділянок. При цьому вирішальне значення мають: вдосконалення технологій, автоматизація і комплексна механізація.

Разом з працею і природними ресурсами вони утворюють чинники виробництва, використовувані для випуску товарів. Конкретний набір чинників виробництва, який застосовується в кожен даний період часу, називається технологією.

Згідно неокласичної теорії розподіл доходів відбувається відповідно до цін чинників, які як ціни будь-яких товарів, залежать від співвідношення попиту і пропозиції.

Дохід чинника (праці, капіталу, землі) визначається його ціною і використовуваною кількістю. Заробітна плата характерна головним чином для переважної маси або найманої праці – робочих і службовців.

Під функціональним розподілом розуміється розподіл доходів між різними чинниками виробництва, тобто капіталом, працею, землею. Ці доходи у вирішальному ступені визначаються цінами чинників, які є результатом взаємодії попиту і пропозиції на відповідних факторних ринках.

За рівних умов, чим більше частка даного чинника у витратах виробництва, тим більше еластичний попит на цей чинник.

3.4.2. Відтворення, його суть і типи

Суспільне виробництво знаходиться в процесі постійного розвитку, джерело якого – суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами.

З техніко-економічної точки зору серед основних ступенів прогресу виділяють:

- аграрне
- індустріальне
- постіндустріальне (інформаційне, таке, що відрізняється пануванням сфери виробництва інформації) суспільство.

Розвиток суспільного виробництва включає відтворення.

Відтворення – постійне відновлення робочої сили і засобів виробництва, а також природних ресурсів.

Одночасно відтворюються відповідні виробничі відносини між людьми як соціально-економічні форми виробництва. Особливості здійснення відтворення в сільському господарстві обумовлені тим, що в порівнянні з іншими галузями вирішальне значення має відтворення природно-біологічної системи - землі, рослин

і тварин.

Розрізняють такі види відтворення: просте, суджене і розширене.

Просте відтворення – виробництво поновлюється в незмінному масштабі, тобто розміри проведеного продукту, а також його якість в кожному подальшому циклі залишаються низовинними.

Суджене відтворення – виробництво поновлюється в зменшеному масштабі.

Розширене відтворення – виробництво поновлюється в зростаючому масштабі, де має місце економічне зростання.

Просте відтворення характеризується тим, що розміри проведеного продукту, а також його якість в кожному подальшому циклі залишаються низовинними. Це у свою чергу, обуславлює низовина чинників виробництва. Весь додатковий продукт, якщо він проводиться, використовується на меті споживання виробника. У чистому вигляді просте відтворення може носити лише теоретичний характер, особливо в області сільського господарства.

Виробництво продукції пов'язане з відновленням родючості земель і схильне до істотного впливу кліматичних умов. Для агроекономіки розмір отриманого додаткового продукту багато в чому залежить не від ефективності самого виробництва, а від ряду зовнішніх чинників.

Проте, умовно простим відтворенням можна вважати виробництво, здійснюване селянськими (фермерськими) господарствами.

При розширеному відтворенні розміри виробничого продукту і чинники виробництва в подальшому циклі збільшуються (зростають). Єдиним джерелом забезпечення розширеного відтворення є додатковий продукт - його частина повинна бути використана для поліпшення якісних або кількісних характеристик засобів і предметів праці.

Прийнято розрізняти два методи здійснення розширеного відтворення - екстенсивний і інтенсивний.

Процес відтворення припускає відновлення в кінці кожного циклу виробництва і реалізації продукції відновлення ресурсів, використаних при його

здійсненні.

В процесі відтворення повинні бути відшкодовані витрати живої і суспільної праці. При цьому витрати живої праці відтворюються по засобах оплати робочої сили.

Процес відновлення витрат здійсненої праці можна умовно розділити на два підпроцеси: часткове відтворення основних засобів і повне відтворення оборотних коштів.

Таким чином, відтворення можна розглядати, як мінімум три основних складових: основні засоби, оборотні кошти, продуктивність праці.

В даний час разом з основними засобами по частинах переносять свою вартість на проведену продукцію об'єкти нематеріальних активів і деякі види малоцінних предметів та предметів, що швидко зношуються.

Відтворення – процес, що включає **виробництво** товару, його **звернення**, **розподіл** отриманих доходів і **відшкодування (споживання)** використовуваних чинників.

Основними чинниками, що роблять вплив на виробничу структуру, є: характер продукції, що випускається, і її номенклатура; масштаб виробництва; рівень кооперації.

Виробництво продукції пов'язане з відновленням родючості земель і схильне до істотного впливу кліматичних умов. Для агроекономіки розмір отриманого додаткового продукту багато в чому залежить не від ефективності самого виробництва, а від ряду зовнішніх чинників.

3.4.3. Економічне зростання. Чинники економічного зростання

Економічне зростання – це кількісне і якісне вдосконалення суспільного продукту за певний період часу. Він означає, що на кожному даному відрізку часу якоюсь мірою полегшується вирішення проблеми обмеженості ресурсів і стає можливим задоволення ширшого круга потреб людини. Він виражається безпосередньо в кількісному збільшенні валового внутрішнього продукту і його складових.

Економічне зростання надає вплив на такі процеси як:

- стабільність цін
- рівень зайнятості
- рівновага зовнішньоторговельних операцій
- реальний ВВП.

На макроекономічному рівні провідними показниками кількісної динаміки економічного зростання є:

- річний приріст об'єму валового внутрішнього продукту;
- річні темпи зростання ВВП з розрахунку на душу населення;
- річні темпи зростання виробництва основних галузей економіки.

Темп зростання рівний коефіцієнту зростання, помноженому на 100. Темп приросту рівний темпу зростання мінус 110. Проте на практиці під темпом зростання часто розуміють темп приросту.

У економічній статистиці для вивчення динаміки економічного зростання використовуються коефіцієнти зростання, темпи зростання і темпи приросту. Коефіцієнт зростання X обчислюється по формулі:

$$X = U_1 : U_0, \text{ де}$$

U_1 і U_0 – показники відповідно в періодах, що вивчається і базовому.

Економічне зростання визначається поряд чинників. У економічній науці відома теорія трьох чинників виробництва, родоначальником якої був Же.-Б. Сей. Суть її полягає в тому, що в створенні вартості продукту беруть участь праця, земля, капітал.

Пізніше трактування виробничих чинників отримало глибше і розширювальне трактування. І тепер до них відносять:

- праця;
- землю;
- капітал;
- підприємницьку здатність;
- науково-технічний прогрес.

Р. Солоу і Е. Денісон вважали, що основна частина збільшення випуску продукції пов'язана з технічним прогресом.

Чинники економічного зростання взаємозв'язані і переплетені. Так, праця вельми продуктивна, якщо працівник використовує сучасне устаткування і матеріали під керівництвом здатного підприємця в умовах добре працюючого господарського механізму.

По зовнішньо- і внутрішньоекономічних елементах можна виділити зовнішні і внутрішні чинники (наприклад, капітал ділиться на той, що надходить до країни ззовні і на той, що мобілізується усередині країни, а останній можна розділити на той, що використовується усередині країни і на той, що вивозиться за її межі і так далі).

Всі ці крупні чинники є комплексними, складаються з ряду дрібніших елементів, унаслідок чого чинники можна перегрупувати.

Економічне зростання може вимірюватися як у фізичному виразі (фізичне зростання), так і у вартісному виразі (вартісне зростання).

Перший спосіб надійніший, оскільки дозволяє виключити дію інфляції, але не універсальний, оскільки при розрахунку темпів економічного зростання важко вивести загальний показник для виробництва різних виробів.

Економічне зростання відбувається в результаті екстенсивного і інтенсивного використання виробничих чинників, тобто ділення чинників залежно від характеру зростання: кількісного або якісного.

Поширено і ділення чинників залежно від характеру зростання (кількісного або якісного) на **інтенсивних і екстенсивних**. **Екстенсивний** досягається за рахунок кількісного збільшення чинників виробництва на колишній технічній основі.

До екстенсивних чинників зростання відносяться:

- збільшення об'єму інвестицій при збереженні існуючого рівня технології;
- збільшення числа зайнятих працівників;
- зростання об'ємів споживаної сировини, матеріалів, палива і інших елементів оборотного капіталу.

Інтенсивний досягається збільшенням масштабів виробництва за рахунок якісного вдосконалення його чинників (за рахунок впровадження сучасної техніки)

Інтенсивні чинники:

- прискорення науково-технічного прогресу (впровадження нової техніки, технологій, шляхом оновлення основних фондів і так далі);
- підвищення кваліфікації працівників;
- поліпшення використання основних і оборотних фондів;
- підвищення ефективності господарської діяльності за рахунок кращої її організації.

На економічне зростання великий вплив робить економічна політика держави, стимулюючи його або що фактично заважає йому. Важливе значення мають зовнішні аспекти, зокрема участь міжнародному розподілі праці і економічної інтеграції, ступінь відкритості економіки світовому господарству.

На економічне зростання вплив робить економічна політика держави, зовнішні аспекти, зокрема участь в міжнародному розподілі праці і економічної інтеграції, ступінь відкритості економіки світовому господарству.

Для України проблема інтенсифікації є особливо актуальною внаслідок того, що в країні історично склався ресурсомарнотратний тип виробничо-господарської діяльності, і тому, що країна не багата корисними копалинами.

Деякі вважають, що економічне зростання може давати сильне навантаження на навколишнє середовище.

Економічний розвиток виражається в зміні міри економічного руху як єдність його кількісних і якісних характеристик. Наприклад, за рахунок вдосконалення якісних параметрів проведеної продукції можливо і зменшення виробництва.

Основні моделі економічного зростання.

Основне призначення моделей економічного зростання в тому, що на їх основі здійснюється аналітична робота, і вони дозволяють прогнозувати макроекономічні процеси.

Перші розробки макроекономічних моделей економічного зростання відносяться до 1758 року, зроблені Ф. Кене.

Моделі економічного зростання, розроблені в другій половині XX століття, можна підрозділити на:

- посткейнсіанські (модель Е. Домара і Р. Харрода)
- неокласичні (модель Р. Солоу)
- моделі «витрати – випуск».

3.4.4. Ефективність виробництва, її показники і чинники зростання

Ефективність виробництва – складна економічна категорія. У ній відбивається дія об'єктивних економічних законів і показується одна з найважливіших сторін економічного виробництва - результативність, вона є формою виразу меті виробництва.

Економічна ефективність - це досягнення найвищих результатів при найменших витратах. Економічна ефективність - конкретна форма виявлення дії закону економії часу.

Основні напрями збільшення економічній ефективності в Україні - істотне зниження енергоємності (витрати енергії на одиницю продукції в Україні майже в 3,5 - 5 разів більше, ніж в розвинених країнах світу, нафті в 8-10 разів), матеріаломісткості (витрати матеріалів і ресурсів в Україні на одиницю продукції в 2 -2,5 разу вище, ніж в країнах Сходу) і ін.

Ефективність суспільного виробництва – складна і багатопланова категорія, її окремі сторони вимірюються за допомогою конкретних показників. Для цього отриманий результат (національний дохід, або чистий продукт) слід зіставляти з окремими чинниками процесу виробництва.

Для зміни ефективності виробництва застосовується ряд показників:

Продуктивність праці – показник ефективності використання трудових ресурсів. Виражається у вигляді співвідношення об'єму продукції або з середньорічною чисельністю зайнятих (річна продуктивність праці), або з кількістю відпрацьованих людино-годин (годинна продуктивність праці).

$ППр = П : Пр$, де

ППр - продуктивність праці;

П - продукція (товарна, реалізована, національний дохід);

Пр - витрати живої праці.

У масштабі народного господарства продуктивність суспільної праці визначається діленням проведеного національного доходу на чисельність працівників, зайнятих у всіх галузях матеріального виробництва.

Фондовіддача – відношення вартості випущеної продукції до середньорічної вартості основних фондів.

$\Phi_v = \Pi : \Phi$, де

Π - продукція (товарна, реалізована);

Φ - сума виробничих фондів.

Величина, зворотна фондовіддачі називається фондомісткістю продукції:

$\Phi_m = \Phi : \Pi$.

У масштабі народного господарства фондовіддача обчислюється діленням національного доходу на величину основних виробничих фондів.

Матеріаломісткість – відношення вартості використаної сировини, палива, енергії, матеріалів і напівфабрикатів до вартості випущеної продукції.

Матеріаломісткість продукції (M_m):

$M_m = M : \Pi$, де

M - витрати на предмет праці;

Π - продукція.

Разом з показником матеріаломісткості широко застосовуються показники, що характеризують витрати металу, енергії (металоемність, енергоемність) на одиницю продукції.

Ефективність, як економічна категорія, відображає виробничі відносини з приводу раціонального використання матеріальних ресурсів.

Види ефективності:

- технічна;
- економічна;
- соціально-економічна.

Всі ці види ефективності тісно зв'язані між собою і взаємопереплетені.

Збільшення виробництва споживчих цінностей вартостей на душу населення, середньорічного працівника і так далі, відповідає загальній меті суспільства.

Величина продукції, вироблюваної на душу населення або на одного працівника, дає можливість оцінити ступінь ефективності тієї або іншої галузі.

Чим більше об'єм виробництва валової продукції при скороченні витрат на одиницю, тим ефективніше виробництво.

Важливим показником ефективності виробництва, що характеризує результативність роботи окремого підприємства, є рентабельність виробництва та ін.

3.5. Циклічні коливання в економіці

1. Поняття економічного циклу, його типи і причини
2. Економічні цикли макросистеми
3. Економічні цикли розвитку організацій
4. Регулювання життєвих циклів економічних систем

3.5.1. Поняття економічного циклу, його типи і причини

Функціонування економічних систем макро- і мікрорівня як комплексних організацій припускає їх періодичні відхилення від рівноважного режиму, які мають певну циклічність.

Економічна циклічність – це хвилеподібні коливання різної тривалості навколо макроекономічної рівноваги з урахуванням довготривалої тенденції економічного зростання.

Економічним циклом називається проміжок часу між двома однаковими фазами економічного розвитку.

Явище циклічності було відмічено давно, і багато учених займалися його поясненням і причинами. В кінці 19 століття отримала розвитку **кредитно-грошова теорія** циклу (А. Фішер, Р. Хоутрі), згідно якої циклічність розвитку економіки є наслідком порушення грошової рівноваги між попитом і пропозицією (неокласичний напрям). На початку 20 століття з'явилися теорії, що пояснюють цикли особливостями **руху основного капіталу** залежно від споживчого попиту (М. Туган-Барановський, М. Кассель, А. Афталъон, Д.Кларк). Наступна версія причин стрибкоподібного розвитку – це оновлення основних виробничих фондів під впливом **науково-технічного прогресу** (Й.Шумпетер). Д. Кейнс в роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.) економічний цикл розглядається як результат взаємодії три складових: **національного доходу, споживання і накопичення капіталу**. Вважав, що в основі циклів лежить нерівномірна динаміка попиту. М. Фрідман бачив основу економічного циклу в нестабільності грошового ринку.

У практиці існують різні твердження про тривалість економічного життєвого циклу на мега-, макро- і на мікрорівні.

Виділяють **три типи економічних циклів**. У основі такого розділення – причини і терміни їх тривалості.

1. **Короткострокові цикли** (цикли Д. Кітчінана), їх тривалість приблизно від 2 до 4 років. Причина – коливання світових запасів золота і закономірності грошового звернення.
2. **Середньострокові цикли**, їх тривалість приблизно 10-20 років. Як причини одні економісти називають кредитну сферу (К. Жугляр), періодичність оновлення виробничих споруд і житла (будівельні цикли С. Ковалія). Інші – оновлення основних фондів. У основі циклів Маркса – періодичність масового оновлення основного капіталу приблизно рівна 10 рокам.
3. **Довгострокові цикли** (довгі хвилі М. Д. Кондратьєва). По розрахунках М. Кондратьєва (1892-1938 рр.) життєвий цикл на макрорівні визначається в межах від 48 до 55 років. Учений пов'язує цю величину з тим, що вона відповідає радикальним змінам технологічної бази світового виробництва. При цьому він також стверджує, що усередині кожного циклу існують малі цикли тривалістю 8–10 років. Деякі учені вважають, що можливі коливання з періодом в 100 років.

Довгих хвиль на основі методики М. Кондратьєва і на думку голландського ученого Я. Дейна на мегарівні з кінця 18 століття виділено **п'ять**:

- 1) перша хвиля - промислова революція в Англії (1790-1815 рр.);
- 2) друга хвиля - розвиток залізничного транспорту (1845-1872 рр.);
- 3) третя хвиля - впровадження електроенергії, телебачення і радіо (1892-1929 рр.);
- 4) четверта хвиля - автомобілебудування (1945-1973 рр.);
- 5) п'ята хвиля - розвиток електроніки і генної інженерії (почалася в 80-х роках 20 століть і триває до теперішнього часу).

Причини довгострокових циклів:

- науково-технічний прогрес;
- перетворення структури економіки і цінових пропорцій;

- періодичне оновлення всієї системи економіки, перехід від однієї системи до іншої;
- зміна соціально-політичній і соціально-психологічній ситуації і відповідно макропоказників.

3.5.2. Економічні цикли макросистеми

Процес суспільного відтворення складається з чотирьох найбільш виражених фаз: виробництва, розподілу, обміну і споживання. У разі випадання однієї з них система переходить в режим скороченого функціонування, що, з одного боку, приводить до надлишку і не реалізовується продукції (криза перевиробництва), а з іншої – до недоотримання засобів на відновлення відтворювального циклу (криза недовироблення). Криза виникає, коли підвищення ефективності виробництва в рамках використовуваних технологій вичерпується. Відбувається перехід до нового способу виробництва.

У циклі ділової активності макросистем виділяють **чотири фази**:

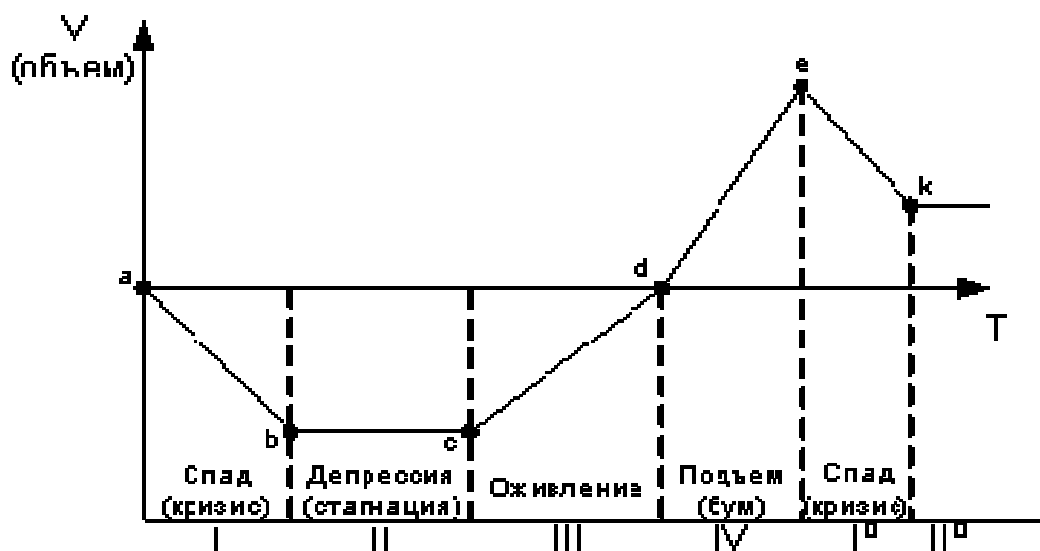

Рис. 3.5.1 - Фази економічного циклу макросистеми

1. **Спад (криза)** (лінія **ab**) – фаза циклу, коли відбувається скорочення ділової активності: падіння цін, затоварювання, скорочення капіталовкладень, виробництва, зайнятості і ін. Спостерігається потреба в грошових ресурсах, що приводить до зростання процентних ставок по кредитах, зростанні числа

банкрутств. Найбільш схильний до кризових дій малий бізнес. У галузевому плані менш залежні від кризових явищ виробники товарів повсякденного попиту. Триває від декількох місяців до декількох років.

2. **Депресія (стагнація, дно)** (лінія **bc**) – фаза циклу, яка є процесом отримання рівноваги на нижчому рівні суспільного відтворення (звуженого). Менеджмент здійснює маломасштабні, суперечливі дії. Норма відсотка падає. Суспільство, організація, інвестори знаходяться в стані вичікування. Триває від одного до трьох років.
3. **Пожвавлення** (лінія **cd**) – фаза відновлення, характеризується підвищенням ділової активності: зростання інвестицій, цін, зайнятості, виробництва, процентних ставок. Перших поживавлення охоплює виробників засобів виробництва. Створюються нові підприємства. Завершується досягненням докризового рівня (точка **d**).
4. **Під'їм (бум, пік)** (лінія **de**) – фаза циклу, коли йде прискорення економічного розвитку: збільшується об'єм інновацій, виникають маса нових підприємств і товарів, ростуть інвестиції, курси акцій, процентні ставки, ціни, зарплати, розвивається малий бізнес. В той же час непропорційний ростуть інвестиції, ростуть товарні запаси, напруженість банківських балансів, закредитованість фірм. напруженість в пропорціях між фазами відтворювального циклу на макро- і мікрорівні. Вгвинчування вгору передрікає різкий спад (лінія **ek**), а за ним – знову депресію.

3.5.3. Економічні цикли розвитку організацій

Розвиток соціально-економічних процесів на підприємствах можна представити як ряд циклів, періоди яких різні за тривалістю і глибиною подальших за ним криз. Кожен такий цикл завершується, як правило, переходом на новий рівень відтворювального процесу (вище, нижче, ширше, вуже).

Життєвий цикл або цикл ділової активності організацій може бути представлений **п'ятьма етапами або станами**:

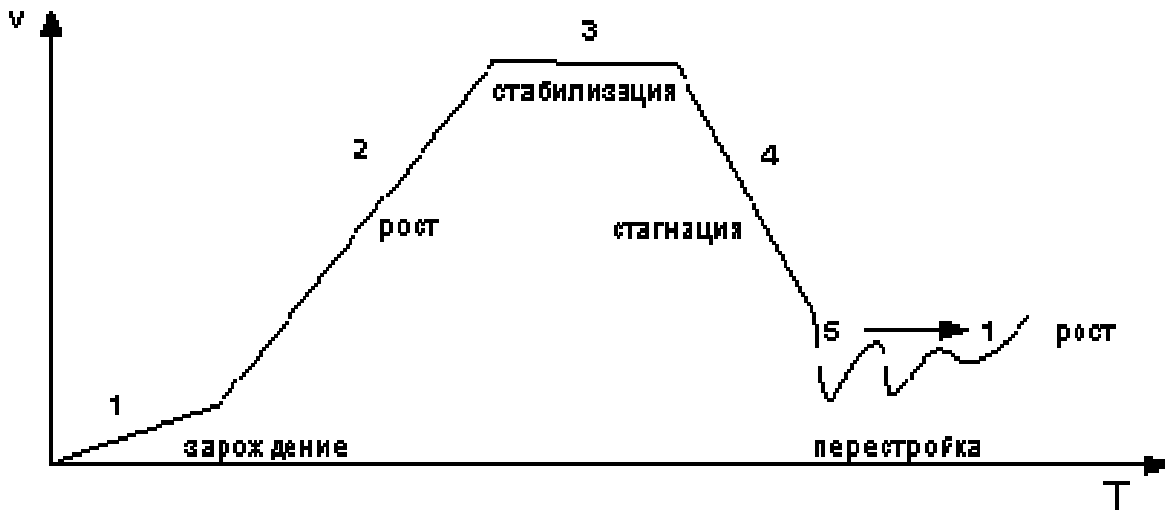

Рис. 3.5.2. - Життєвий цикл ділової активності промислової фірми

1. **Експрелентне** – *зародження* організації і формування її структури. Відбувається інвестування в організацію виробництва – придбання машин, підготовка кадрів і так далі засоби, що витрачаються, не повертаються.
2. **Патієнтне** – характеризується *зростанням*, - організаційне оформлення і завоювання певного сегменту ринку. На цьому етапі будь-які вкладення засобів відгукуються приростом виробничих потужностей, об'ємом продажів, прибутком.
3. **Віолентне** – етап *стабілізації*, - стійке положення на ринку. Відбувається процес рівномірного функціонування і отримання стабільного доходу. Проте устаткування зношується, основні фонди і продукція зазнають моральний знос, фірма наближається до спаду і якщо не зробити реконструкції, то вона переходить в наступний етап – руйнування і може самоліквідуватися.
4. **Коммутантне** – *стагнація*, - руйнування системи і прихід організації в занепад, визначає розвиток кризи (спаду) або стагнацію. Наявність у фірмі конструкторсько-технологічної бази і неповністю зношеного устаткування дає можливість почати новий життєвий цикл. Для цього на етапі спаду необхідно провести інвестиції в реконструкцію і реорганізацію. Якщо цього не відбулося, господарюючому суб'єктові загрожує перехід в леталентне стан.
5. **Леталентне** – характеризується деструктуризацією організації, припиненням її існування в колишній якості і зміною виробничого профілю.

Якщо організація здатна вийти з леталентного стану, то її вихід слід розглядати як *перебудований хаос*, що є проміжним етапом переходу з

леталентного до експрелентного стану. У даних обставинах організація володіє здатністю виступити в новій виробничій і організаційній якості.

Керівники підприємства повинні знати, на якому етапі розвитку воно знаходиться, і передбачати його долю, уникати кризові ситуації, ретельно обґрунтовувати стратегію і тактику діяльності і здійснювати управління, щоб підприємство змогло адаптуватися до швидко змінного ринкового середовища. Важливо також пов'язати антикризове управління з етапом життєвого циклу підприємства і із станом його конкурентних позицій. Структура життєвого циклу підприємства тісно зв'язана і з життєвим циклом основної продукції, яка має приблизно таку ж циклічність. *Диверсифікація* виробництва дозволяє згладжувати суперечності, що виникають на рубежах фаз розвитку підприємства і тим самим понизити ризик розвитку кризових проявів, проте вимагає розсіяних витрат.

3.5.4. Регулювання життєвих циклів економічних систем

Не дивлячись на те, що при виробленні антициклічної політики учені передбачає безліч підходів, в цілому всі концепції регулювання циклів тяжіють до одного з двох напрямів:

- неокейнсіанському;
- неконсервативному, що розвинувся на базі класичної школи.

Відмінність цих напрямів представлена в таблиці 3.5.1.

Таблиця 3.5.1 - Основні характеристики антициклічної політики.

Ознаки	Неокейнсіанство	Неоконсерватизм
Орієнтація	На попит	На пропозицію
Мета	Регулювання господарства в цілому (макроекономіка)	Створення стимулів діяльності окремих фірм (мікроекономіка)
Пріоритет регулювання	1. Податково-бюджетна політика 2. Грошово-кредитна політика	1. Грошово-кредитна політика 2. Податково-бюджетна політика
Оцінка ролі держави	Заохочення	Обмеження

Прихильники неокейнсіанського напрямку велику увагу приділяють бюджетній (збільшення або зменшення витрат держави) і податковій політиці

(маніпуляції з податковими ставками). Прихильники неоконсервативних підходів головною вважають проблему грошей, кредиту, грошової маси і її регулювання, тому їх основою є монетаристские теорії.

Не дивлячись на істотні відмінності, ці концепції засновані на загальному розумінні факту, що держава в змозі і повинна згладжувати циклічні коливання. Розглянемо лінію поведінки держави в подоланні циклічних коливань.

У **фазі спаду** всі заходи повинні бути направлені на стимулювання ділової активності.

В області податкової політики – це зниження ставок, надання податкових пільг на нові інвестиції, проведення політики прискореної амортизації. Прихильники неокейнсіанських поглядів припускають зростання державних витрат, які розглядаються як стимулятор накопичення. Податкові заходи доповнюють бюджетні і сприяють стимулюванню сукупного попиту, а в результаті і виробництва.

Прихильники консервативних податково-бюджетну політику розглядають як доповнення до кредитно-грошової, яка припускає проведення кредитної експансії, направленої на пожвавлення економічного життя в країні за допомогою додаткових кредитів, політики «дешевих грошей», тобто зниження процентних ставок за видані позики, збільшення кредитних ресурсів банків, що веде до зростання капіталовкладень, посилення ділової активності і зниження безробіття. Але не слід забувати, що така довгострокова політика може дати і негативний результат у вигляді зростання інфляції.

В період **підйому (буму)** держава проводить політику заборони ділової активності, що включає протилежні заходи в області податково-бюджетної і кредитно-грошової політики.

На податково-бюджетну політику орієнтуються теоретики неокейнсіанських методів регулювання. Податково-бюджетна політика такого періоду характеризується підвищенням ставок податків, скороченням державних витрат і обмеженнями в області проведення амортизаційної політики. Фіскальні заходи призводять до зниження купівельної спроможності, а значить, і попиту, що є

результатом деякого спаду економічної активності.

У кредитно-грошовій політиці проводиться політика «дорогих грошей» – підвищення процентних ставок по позиках, скорочення кредитних ресурсів банків. У перспективі скорочення інвестицій і відповідно виробництва може привести до зростання безробіття.

Політику, яку проводить держава в цілях згладжування циклічних коливань, слід охарактеризувати як політику протидії: заходи, направлені на пом'якшення циклічних коливань, повинні йти в напрямі, протилежному коливанням економічної кон'юнктури, що існують на даний момент.

У сучасних умовах виникає ряд нових чинників, які потрібно відзначити у зв'язку із здійсненням антициклічної політики.

По-перше, це явище синхронізації економічних циклів, тобто збіг циклічних коливань в різних країнах і регіонах. При проведенні антициклічного регулювання уряд повинен прагнути синхронізувати свої заходи із заходами, що проводяться в інших країнах.

По-друге, посилюванню кон'юнктурних коливань сприяють такі явища, як інфляція, монополізація економіки, порушення господарських пропорцій і ін. Тому всі заходи, які проводяться в цілях їх подолання (антиінфляційна політика, боротьба з монополізмом і т. п.), можна розглядати як регулювання економічного циклу.

3.6. Закономірності розвитку світового господарства

1. Світове господарство: особливості розвитку, структура, сучасні тенденції
2. Закономірності розвитку світового господарства
3. Типологія країн світу і роль окремих їх угруповань в світовому господарстві і міжнародних економічних відносин
4. Поняття відкритої економіки, її суть, тенденції, чинники і переваги
5. Економічні проблеми включення економіки України в систему світового господарства

3.6.1. Світове господарство: особливості розвитку, структура, сучасні тенденції

Система світового господарства склалася в кінці XIX – на початку XX сторіччя, після промислового перевороту в ході переростання капіталізму в його монополістичну стадію. Світове господарство початку XX століття більшою мірою базувалося на голій військовій силі, позаекономічному примушенні, чим на "силі капіталу". До середини XX століття світове господарство було розколоне на дві частини:

- світове капіталістичне;
- світове соціалістичне.

У системі світових економічних зв'язків світове капіталістичне господарство зайняло домінуючі позиції: 9/10 всієї міжнародної торгівлі на початок 90-х років доводилося на товарообіг в рамках світового капіталістичного господарства.

З 60-х років до системи МХ увійшли країни, що розвиваються.

До середини 70-х років серед них помітно виділяються т. з. "нові індустріальні країни" Південно-східної Азії і країни Латинської Америки: Бразилія, Аргентина, Мексика.

Зараз світове господарство починає набувати рис єдиної, цілісної освіти. Глобальне світове господарство, що формується, не будучи однорідним, включає національні економіки промислово розвинених країн, країн, що розвиваються і постсоціалістичних країн.

На сучасному етапі в світовому господарстві існує близько 200 держав, в яких проживає 5,5 млрд. людей, які розмовляють на 2796 мовах, і у яких знаходяться в обороті 300 найменувань національних грошей.

У науковій літературі, в повсякденному ужитку широко використовуються поняття «світова економіка», «світове господарство», «міжнародна економіка», проте єдиного розуміння цих термінів поки немає.

Систему міжнародних економічних відносин краще називати міжнародною економікою, а під світовою економікою мати на увазі все світове (глобальне) господарство в цілому.

Світове господарство (світове господарство) – це глобальний економічний організм, що є сукупністю національних економік (господарств), об'єднаних різними формами міжнародних економічних відносин, тобто, які зв'язані між собою системою міжнародного географічного розподілу праці, іншими формами міжнародних економічних відносин, а також економічними і політичними відносинами, об'єктивним законам ринкової економіки, що підкоряються.

Елементами світової системи господарства, що становлять, є земля, праця, капітал (класичні чинники виробництва), які в системно-структурному відношенні є такими компонентами світової економіки:

- 1 – територію;
- 2 – природно-ресурсний потенціал;
- 3 – трудові ресурси і робочу силу;
- 4 – капітал (накопичений запас засобів в продуктивній, грошовій і товарній формах, необхідний для створення матеріальних благ)
- 5 – інфраструктуру;
- 6 – технології (наукові методи досягнення практичних цілей, включаючи підприємницькі здібності)

Світова економіка має галузеву, функціональну і територіальну структури.

Галузева структура характеризує співвідношення між різними підрозділами економіки: промисловістю, сільським господарством, будівництвом, транспортом, невиробничою сферою.

У світовій економічній статистиці зазвичай виділяють також:

- 1) первинну сферу діяльності (первинний сектор економіки) – добувна промисловість і сільськогосподарське виробництво;
- 2) вторинну сферу (сектор) – оброблювальне виробництво, виробництво товарів;
- 3) третинну сферу (сектор) - транспорт і сферу послуг;
- 4) четвертинна сфера (сектор) - управління, освіта, наука і культура.

Промислового виробництва в даний час припадає на частку 30-40% всій вартості продукції, вироблюваної світовим господарством, на аграрний сектор близько 10% і на третинний сектор – від 40 до 60%. Тенденція така, що

скорочується значення аграрного сектора, частково промисловості (у економічно розвинених країнах) і зростає роль і значення третинного сектора.

Функціональна структура світової економіки відображає міжнародний аспект розподілу праці.

Територіальна структура світової економіки – відбиває її зміну по країнах і регіонах миру, у вигляді районів різних видів господарської діяльності і народно-господарської спеціалізації (країни зрошуваного землеробства, індустріально розвинені регіони миру і тому подібне). По суті, територіальна структура світової економіка – це географія її галузевих і функціонально-господарських структур.

Структура світового господарства у всіх три її розрізах виражається в натуральному (млн. т., м³ і т. д.) і вартісному численні (млн. дол., грн. і т. п.) – ВВП (ВНП).

За допомогою цих показників можуть бути охарактеризовані основні **пропорції**:

- 1) Відтворювальні – між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, у використанні ВВП на заміщення використаних ресурсів і особистого споживання і накопичення.
- 2) Галузеві – співвідношення між різними галузями економіки.
- 3) Територіальні – розміщення виробництва по країнах, регіонах і окремих територіях.
- 4) Функціональні – «нижні поверхи», «верхні поверхи», спеціалізація.
- 5) Зовнішньоекономічні – ввезення і вивіз продукції і послуг різними країнами, регіонами або окремими виробництвами і ін. видами підприємництва.

До кінця 90-х років в світовій економіці виявилися ряд стійких тенденцій:

- стабільні темпи економічного зростання;
- підвищення зовнішньоекономічного чинника в господарському розвитку;
- електронні гроші і електронна торгівля;
- глобалізація фінансових ринків і посилення взаємозалежності національних економік.

Світове господарство на рубежі XXI століття – це глобальне по своїх

масштабах, засноване на принципах ринкової економіки господарство, об'єктивних закономірностях міжнародного розподілу праці, інтернаціоналізації виробництва і капіталу. Плюс глобальні проблеми.

Головною межею сучасного світового господарства є постійна глобалізація. Її можна розглядати з двох точок зору:

- як об'єктивний природною процес злиття національних економік в єдину економічну систему, збільшення їх взаємозалежності;
- як силові, насильницькі дії окремих держав і їх транснаціональних корпорацій з використання дешевих ресурсів інших країн і збагачення за їх рахунок.

Суперечність світового господарства полягає в його характеристиці як цілісного господарства і його єдності – з одного боку і його неоднорідності – з іншого боку.

3.6.2. Закономірності розвитку світового господарства

На розвиток і розміщення світової економіки діють **закономірності**:

- 1.** – пропорційності розвитку компонентів територіальних соціально-економічних систем;
- 2.** – раціоналізації територіально-економічних зв'язків (економіко-географічного тяжіння);
- 3.** – територіальній концентрації продуктивних сил (просторовій агломерації);
- 4.** – територіальній диференціації;
- 5.** – територіального комплексування.

Завдяки дії **1-ої** закономірності забезпечується найбільш раціональний обмін енергією, речовиною, інформацією між соціальними, економічними, технічними і природними складовими територіальних соціально-економічними систем – від окремих районів – до глобальної світової системи в цілому. Під дією даної закономірності досягаються раціональні пропорції розвитку галузей народного господарства окремих країн і світової економіки.

Під впливом **2-ої** закономірності здійснюється процес відбору вигідних контрагентів економічного співробітництва (економіко-географічне тяжіння

технологічних ланок, джерел сировини і його переробки, трудових ресурсів і місць додатку праці і тому подібне). Вона визначає міжнародну економічну кооперацію країн і народів.

Дія **3-ей** закономірності полягає в тому, що після досягнення певного рівня накопичення в окремих регіонах і країнах світу виробничих потужностей, капіталів, матеріально-технічних і трудових ресурсів в них розвиваються практично не підвладні управлінню процеси агломерування (концентрації) виробничої діяльності, що формують крупні промислові вузли, агропромислові комплекси, індустріальні райони миру і тому подібне (Рурський район Німеччини, північний Схід США, Донбас і Придніпров'я в Україні і ін.).

Дія **4-ої** закономірності полягає в тому, що під впливом природних, соціальних, економічних, демографічних і ін. чинників складаються умови для міжнародної спеціалізації країн і народів на виробництві окремих товарів і видів послуг в рамках глобального географічного розподілу праці (Швейцарія – найважливіший регіон міжнародного туризму і банківської діяльності, Австралія – найбільший район вівчарства і настригу шерсті).

Завдяки дії **5-ої** закономірності забезпечується взаємозв'язок систем розселення з розвитком і розміщенням виробництва, підприємств невиробничої сфери, а також створення і розвиток раціональних технологіко-економічних ланок, що формують міжнародні територіальні виробничі комплекси і комбінати на базі регіональної економічної інтеграції (у колишньому СРСР, в ЄЕС і ін. регіонах миру).

3.6.3. Типологія країн світу і роль окремих їх угруповань в світовому господарстві і міжнародних економічних відносин

По економічних критеріях розрізняють такі підсистеми усесвітнього господарства:

1. Групу економічно розвинених країн – приблизно 25-30 країн світу. Це велика частина західноєвропейських країн, наприклад, Францію, Германію, Великобританія, Італія і ін., а також США, Японія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ізраїль, ЮАР і ін.

Параметри, критерії спільності:

- високий рівень життя;
- забезпеченість товарами тривалого користування;
- високий ступінь розвитку ринкових відносин;
- високий ступінь соціального захисту.

2. Групу країн, що розвиваються. До неї належить найбільша кількість країн світу – близько 140-150 держав. Це країни нафтовидобувні, країни нафтопереробні, країни члени ОПЕК (організації експортерів нафти). Сюди відносяться країни Африки, Азії і Латинської Америки.

Країни, що розвиваються, – країни, для яких характерні:

- недовідок засобів виробництва;
- відстала технологія;
- низький рівень письменності;
- високий рівень безробіття;
- швидке зростання населення;
- зайнятість робочої сили переважно в сільському господарстві.

3. Групу новоіндустріальних країн (НІК) – азіатські країни, колишні колонії або напівколонії, економіка яких за порівняно короткий період зробила стрибок від відсталої, типової для країн, що розвиваються, до високорозвинутої.

До НІК "першої хвилі" відносять Республіку Корея, Сінгапур, Тайвань.

До НІК "другої хвилі" відносять Малайзію, Таїланд, Філіппіни.

Сюди відносяться 12-14 країн, наприклад, країни Південно-східної Азії, Тайвань, Сінгапур, Південна Корея, Бразилія, Мексика, Аргентина. Ці країни демонструють високі темпи економічного розвитку, грають всі велику роль в міжнародних економічних відносинах.

Основний упор перебудови економіки НІК зроблений:

- на індустріалізацію на основі новітніх науково-технічних досягнень з орієнтуванням на зовнішній ринок;
- на загальнодоступність і високий рівень освіти усередині країни;
- на максимальне використання іноземного капіталу.

4. Групу найбідніших – близько 50 країн з населенням півмільярда чоловік і менше 100 \$ доходу ВВП на душу населення в рік. Це країни Африки: Ефіопія, Сомалі і ін.

Параметри, критерії спільності:

- низький рівень розвитку ринкової економіки;
- низький рівень життя;
- впливу на економіку таких чинників як релігія, ідеологія і т.п.;
- наявність окрім ринкових інших устроїв в економіці, наприклад, патріархальні, феодальні, дрібнотоварні;
- величезний державний борг.

5. Групу колишніх соціалістичних країн. До цієї групи належать країни Східної Європи і СНД, у тому числі і Україна.

Параметри, критерії спільності:

- перехід, його завершення і початок розвитку ринкової системи;
- первинне кризове положення (економіки, політики, ідеології), його подолання і пошук точок зростання економіки;
- глибокий економічний і людський потенціал.

Ці групи країн дуже сильно відрізняються по рівню економічного розвитку. Статистика ООН показує, що різниця між багатими і бідними країнами за показниками виробництва ВВП на душу населення складала: у 1960 р. - 1:30, в 1990 г.-1:60, у 2000 р. -1:90. Розривши між багатими і бідними збільшується з кожним роком, що є надзвичайно важливою проблемою розвитку сучасного світового господарства.

3.6.4. Поняття відкритої економіки, її суть, тенденції, чинники і переваги

Характерною ознакою глобалізації економіки є її відвертість. Одній з провідних тенденцій світогосподарського розвитку післявоєнних десятиліть – перехід багатьох країн від замкнутих національних господарств до економіки відкритого типу, зверненої до зовнішнього ринку.

Відкрита економіка припускає цілісність економіки, єдиний економічний

комплекс, інтегрований в світове господарство.

Відкрита економіка – це ліквідація державної монополії зовнішньої торгівлі, ефективне використання принципу порівняльних переваг в міжнародному розподілі праці, активне використання різних форм сумісного підприємництва, організація зон вільного підприємництва.

Для нормального функціонування світової економіки необхідна повна свобода торгівлі між країнами.

Перехід країн до все більш відкритої економіки був прискорений діями ТНК. Поступово руйнувалися торговельно-економічні, валютно-фінансові перешкоди, через які країни тривалий час були відгороджені один від одного.

З 60-х років процеси відвертості розповсюджуються на ряд держав, що розвиваються. З початку 80-х років – на Китай.

Відвертість економіки слід розуміти як протилежність економіці самозабезпечення, опори на власні сили в її крайніх проявах. Становлення відкритої економіки – об'єктивна тенденція світового розвитку.

Переваги відкритої економіки.

- поглиблення спеціалізації і кооперації виробництва;
- раціональний розподіл ресурсів;
- розповсюдження світового досвіду через систему МЕВ;
- зростання конкуренції між вітчизняними виробниками, що стимулюється конкуренцією на світовому ринку.

3.6.5. Економічні проблеми включення економіки України в систему світового господарства

Інтеграція України в систему світового господарства – це процес зближення економіки країни з національними господарствами країн світової спільноти.

Можна виділити три основні передумови, реалізація яких створює сприятливі можливості включення економіки України в систему господарства:

- перехід до ринкової економіки;
- реструктуризація економіки;

- відкритість економіки.

Головним тут є перший блок – системна трансформація економіки, що відбулася, від тоталітарно-директивної до ринкової, від ізоляціонізму до відвертості, від командно-адміністративної до ліберально-соціальної моделі суспільства.

В Україні прийнято ряд законів, що створюють номінальні можливості для включення її економіки в світове господарство, в міжнародний розділ праці.

Це, наприклад, закони «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про режим іноземного інвестування», «Про спеціальні (вільних) економічні зони» і ін. Є всі підстави стверджувати, що в Україні формуються економічні, матеріальні, інституційні і інші передумови для поступового включення її економіки в світові господарські процеси.

Які ж фундаментальні положення і принципи повинні бути покладені в основу розробки стратегічної програми вступу до системи світового господарства?

В першу чергу мова йде про самозабезпеченні суверенітету України світових господарських зв'язках, гарантування її національній зовнішньоекономічній безпеці.

По-друге, вся розгалужена сукупність зовнішньоекономічних зв'язків повинна ґрунтуватися на суворо еквівалентному, взаємовигідному обміні, міжнародному розділі і кооперації праці.

По-третє, взаємодія зі світів господарством має спиратися на комплексну, гнучку і динамічну державну зовнішньоекономічну політику, на чолі кута якої господарська максимальна свобода безпосередніх виробників і експертів товарів і послуг підприємств, фірм, банків, корпорацій, юридичних і фізичних осіб.

По-четверте, відвертість економіки для широкої і взаємовигідної участі в регіональних і світових господарських і валютно-фінансових системах і структурах.

Головне завдання полягає в тому, щоб визначити етапи, напрями, форми і способи реалізації зовнішньоекономічної стратегії.

Важливою проблемою поглиблення взаємодії економіки України зі світовим господарством є гармонізація її зовнішньоторговельних правил з вимогами і нормами СОТ. Приєднання України до Світової організації торгівлі вимагає

істотного доопрацювання зовнішньоекономічного законодавства, приведення його у відповідність із загальноприйнятими в світовій спільноті процедурами, кількісними і якісними співвідношеннями. Мова йде про удосконаленні торгової, тарифної, податкової, фінансової, інвестиційної бази в Україні згідно зі світовими нормами і стандартами як передумову органічного, якнайповнішого включення економіки України в міжнародні господарські відносини.

Інтеграція України в світове господарство вимагає ефективних методів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, як прямих методів, у вигляді квотування, ліцензування, так і непрямих його методів: встановлення ефективних митних тарифів, кредитних пільг і тому подібне. При цьому необхідно мати чітку державну програму виходу України на світовий ринок, визначити в ній стратегію і тактику зовнішньоекономічної діяльності України.

Складною залишається проблема того, що збалансувало торгового і платіжного балансу, поліпшення умов торгівлі, відтік валютних засобів за межі України. Трансформація торгового режиму України має здійснюватися, з одного боку, у напрямі більшого наближення до параметрів, які витікають з вирішень Уругвайського раунду ГАТТ, торгового права ЄС, з іншого, з урахуванням особливостей і рівня економічного і науково-технологічного розвитку окремих областей і сфер економіки України, конкурентоспроможності товарів і послуг на міжнародних ринках.

За загальним рівнем розвитку Україна вписується в загальногосподарські процеси і впродовж певного часу може досить успішно адаптуватися в міжнародні структури.

ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бобров В.Я. Основи ринкової економіки і підприємництва. Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 719 с.
2. Економічна теорія: Політекономія. Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання-Прес, 2007. – 719 с.
3. Основи економічної теорії: Підручник. 3-тє вид. / За ред. Ю. В. Ніколенка. – Київ: ЦУЛ, 2003. – 540 с.
4. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Г.Н.Климко та ін. – К.: Знання-Прес, 2002. – 615 с.
5. Економіка: Учебник / Под ред. А.С. Булатова. – М.: Юрист, 2000. – 896 с.

Додаткова література

1. Базилевич В.Д., Базилевич К.С., Баластрик Л.О. Макроекономіка: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 851с.
2. Базилінська О.Я. Макроекономіка. Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 442 с.
3. Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведєв В.С. Політична економія. – К: Ніка-центр, 2000. – 527 с.
4. Гейлбронер Роберт Л., Тароу Лестер С. Економіка для всіх: Пер. з англ. - Львів: Просвіта, 1995.
5. Зазимко А.З. Політична економія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2006. – 358 с.
6. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1978.
7. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. – М.: Соцэкгиз, 1960.
8. Козик В.В., Панкова Л.А., Даниленко Н.Б. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. – 5-те вид., стер. – К.: Знання, 2004. – 406 с.
9. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989.
10. Курс экономической теории /Под общ. ред. М.Н. Чепурина, Е.А. Киселевой. – М., 2001.
11. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: В 2 т: Пер. с англ. - М.: Республика, 1992.
12. Маркс К. Капітал Т. 1,2,3. (Маркс К., Енгельс Ф. - Твори. - Т. 23,24,25)
13. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т: Пер. с англ. -М.: Прогресс, 1993.
14. Мікроекономіка: Підручник / за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2007. – 677с.
15. Милль Дж.С. Основы политической экономии: Пер. с англ. - Т. 1-3. М.: Прогресс, 1981.
16. Мэнкью Н.Г. Принципы экономикс. - СПб: Питер Ком, 1999.
17. Основы рыночной экономики / Под ред. Г.В. Задорожного. – Х.: Основа; НКУПЦ „Интеллект – ЭКО”, 1995. – 176 с.
18. Політична економія: Навч. посібник / За ред. К.Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2005. - 508 с.
19. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. – М.: Госкомиздат, 1955.
20. Самуельсон П. Економіка: Підруч. – Львів: Світ, 1993.
21. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцгиз, 1992.
22. Теоретические проблемы переходной экономики: Учеб.-метод. пособие / Под ред. В.В. Радаева. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2003. – 365 с.
23. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. – М.: 1993.
24. Ястремський О., Грищенко О. Основи мікроекономіки: Підручник. – К.: Знання, КОО, 2004. – 336 с.
25. <http://www.bank.gov.ua>
26. <http://www.kmu.gov.ua>
27. <http://www.me.gov.ua>
28. <http://www.minfin.gov.ua>
29. <http://www.ssmc.gov.ua>
30. <http://www.ukrstat.gov.ua>
31. <http://www.worldbank.org.ru>

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Москвіна Анастасія Олегівна

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ»

(для студентів 3 курсу денної та заочної форм навчання напряму підготовки
6.060103 „Гідротехніка (Водні ресурси)”

Редактор *М.З. Аляб'єв*

Комп'ютерне верстання *Н. В. Зражевська*

План 2009 р., 136Л

Підп. до друку 25.06.10
Друк на ризографі.

Формат 60x84 1/16
Тираж 100 пр.

Ум. друк. арк. 10
Зам. № 6763

Видавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 731 від 19.12.2001